Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

ФИТРАТ

Энг эски турк адабиёти намуналари

(Адабиётимизнинг тарихи учун материаллар)

Тошкент
«MUMTOZ SO'Z»
2008

www.ziyouz.com kutubxonasi

83.3(5Ў)
Ф71
Фитрат

Энг эски турк адабиёти намуналари / Фитрат; нашрга тайёрловчи О.Ҳамроева; масъул муҳаррир Ҳ.Болтабоев; ЎзР олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-ти. — Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2008. -124+124 б.

ББК 83.3.(5Ў)

Атоқли ўзбек олими проф. Абдурауф Фитрат ўзбек адабиёти тарихини тизимли суратда тадқиқ этиб, дастлаб «Энг эски турк адабиёти намуналари" (1927), сўнгра "Ўзбек адабиёти намуналари (1-жилд)" мажмуалари (1928)ни чоп эттирган эди. Бугунги кунда ўз аҳамиятини йўқотмаган ушбу табаррук манбалар нашрга тайёрланиб, жорий ёзувда илк марта чоп этилмоқда. Мажмуа олий ўқув юртларининг талабалари, аспирант ва тадқиқотчилар ҳамда ўзбек мумтоз адабиёти ихлосмандларига мўлжалланган

Нашрга тайёрловчи:
Орзигул ҲАМРОЕВА

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи:
Филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

Тақризчилар:
ЎзРФА академиги Азиз ҚАЮМОВ,
Филология фанлари доктори, профессор
Наим КАРИМОВ

© О.Ҳамроева, 2008
ISBN 978-9943-363-24-3
© MUMTOZ SO'Z, 2008

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ МАНБАЛАР ФИТРАТ ТАЛҚИНИДА

Филология илмининг барча соҳалари билан жиддий машғул бўлган проф. Абдурауф Фитратнинг эътиборини "Девону луғати-т-турк" каби туркий дунёнинг фани ва маданиятининг кўзгуси ҳисобланган Маҳмуд Кошғарий мероси эътиборини тортмаслиги мумкин эмас эди. Қолаверса, Фитрат нафақат бу қомусий асарни, балки айни даврда яратилган "Қутадғу билиг" каби илк турк достонининг ҳам XX асрдаги йирик тадқиқотчиларидан ҳисобланган. Шундай экан, Фитрат домла "Девону луғати-т-турк"ни тил ва адабий жиҳатдан ўрганиш билан чекланмайди, балки унинг таркибига кирган асарларнинг манбаларини белгилашга ҳаракат қилади. Бу жиҳатдан "Девон..."га ёндошишда ҳеч бир туркшунос олим амалга оширмаган бир илмий юмушга қўл уради. "Девон..." таркибидаги насрий ва назмий намуналарнинг жанр хусусиятларини, мавзуси ва тимсоллар тизимини аниқлаш баробарида бу тўпламга кирган бир қатор парчалар ўзаро мазмун жиҳатдан боғланган, деган хулосага келади. Бу илмий фаразини исботлаш мақсадида Алп Эртўнга (Афросиёб) номи билан боғлиқ парчаларни бир тизимга солиб, бир йирик асардан лисоний нуқтаи назардан олинган намуналарни мазмунан боғлашга урунади. Шу каби ҳаракатлари билан бир мавзуда яратилган халқ қўшиқларини алоҳида, айрим достонлардан олинган парчаларни алоҳида тасниф қилади. Бу билан туркий дунёда Маҳмуд Кошғарийга қадар ҳам нафақат оғзаки адабиёт намуналари, балки ёзма туркий адабиёт мавжуд бўлганини, унинг адабий навъ ва жанрларини белгилашга эришади.

Маълумки, "Девону луғати-т-турк"даги манзум парчаларни адабий жиҳатдан тасниф килишга уриниш XX асрнинг бошларига тўғри келади. Турк олимлари Нажиб Осимбек[1], Фуод Кўпрулу[2], хорижий тақиқотчилар Радлов[3], Брокелл-

---

[1] Маҳмуд ал-Ҳусайн бинни Муҳаммад ал-Кошғарий. Китоби Девону луғати-т-турк (Ўнгсўз). — Истанбул, 1333 (араб ёзувида).

[2] Кўпрулу Ф. Турк адабиётининг маншаи. // Миллий татаббулар мажмуаси. 2-жилд. 4-сон. — Б.71 (араб ёзувида).

[3] Radloff W. Phonetik der nordichen turk sprehen. — Leipzig; 1882. — Pp.8-19.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ман[4] мақолаларида бу ҳолатни кузатамиз. Ўзбек олимлари орасида бу ишга биринчилардан бўлиб ёндошган ва ҳозирга қадар ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган тасниф проф. Фитратга тегишлидир.

1927 йилда "Энг эски турк адабиёти намуналари" номи билан тавсия этилган мажмуа "Девону луғати-т-турк"даги манзум ва мансур парчаларининг шунчаки йиғиндиси эмас, балки уларни мазмун жиҳатдан боғлаган, адабий навълар ва жанрлар нуқтаи назаридан изоҳлаган талқин ҳамдир. Олимнинг ушбу йўналишдаги хизматларини китобга сўзбоши ёзган тарихчи Бўлот Солиев шундай белгилайди: "Ўртоқ Фитрат томонидан тўпланиб, маъно ва сўзлари изоҳ қилинган "Энг эски турк адабиёти намуналари" XI аср (милодий)да ёзилған "Девону луғати-т-турк" номли асардан интиҳоб қилинуб олинған. Бу намуналарнинг ҳаммаси ҳам вақтида кўчманчиликда умр кечирмоқда бўлған туркий халқларнинг адабиётига оиддир. Намуналар "родовой" (қабилавий) ҳаёт даврига оид бўлғани учун ўша қабилавий ҳаёт даврининг адабиёти дейиш мумкиндур"[5]. Фитратга қадар бу илмий юмушга киришган олим Нажиб Осимбек фақат айрим мақолаларни ажратиб олиб, изоҳлаш билан машғул бўлган эди. Аниқлашимизча, Фитрат асарнинг қўлёзма нусхасини Нажиб Осимбек томонидан 1915-16 йилларда нашр этилган "Девону луғати-т-турк"нинг I-III жилдлари билан солиштириб чиққан. Фитрат мажмуасининг сўзбошисида ёзилишича "...бу муҳим китоб Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарий томонидан ҳижрий 464 да ёзила бошлаб, 466 йилда битирилганда, аббосий халифаларидан ал-Муқтадий Биамируллоҳга тақдим этилган... Маҳмуд Кошғарий ўзининг туркшунослиги билан бирга улуғ арабий олимларидандир. Қашқарлиқ ҳадис олими Ҳусайн Халаф ўғлидан ҳадис (илмини) ўрганган. Бухоро, Нишопур шаҳарларида ҳам таҳсил билан машғул бўлган. "Девони луғат"да 6,5 мингдан ортиқ сўзларни изоҳ қиладир. Китобнинг жой-жойида турк сарфи тўғрисида кенг ҳам

---

[4] Brokelmann.C. Mahmud al-Kasghari uber lie Sprachen un die Stamme der Turlen in XI Jahrh (Korosi Csama — Archivum.). - 1921.

[5] Солив Б. Китоб тўғрисида бир-икки сўз // Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. — Самарқанд-Тошкент: 1927. — Б.2.

www.ziyouz.com kutubxonasi

тўла маълумот бериб ўтадирким, ҳаммасини йиғиб текширганда тарихий сарфимиз учун жуда қимматли материаллар берадир"[6].

Девондан маълум бўлишича, муаллифнинг "Жавоҳиру-н-наҳви фи луғати-т-туркий" ("Туркий тилларнинг наҳв қоидалари") асари ҳақида ҳам маълумот борлигини қайд этиш билан Фитрат "V асрда турк тилининг кичкина қабилавий айирмалари, яъни чигил, яғмо, туғси, арғу, қарлуқ ва уйғур каби лаҳжаларга қарамай, асосан, икки қўлға ажратилган: ўғузча, туркча. Иккинчиси, ёлғуз туркча дейилгани каби хоқоний туркчаси дейилар эмиш... бу тасниф бу куни айнан қабул қилинмаса ҳам бошқа таснифларға асос қилиб олиниши, албатта, лозимдир. Бу тарихий таснифнинг бизга муҳимлиғи бу кунги адабий ўзбекчанинг онаси бўлған чиғатойчанинг шу хоқоний туркчасидан туғилгани учундир"[7]. *Фитрат бундай хулосага келишда биргина Кошғарий асарини эмас, "Қутадғу билиг", "Муқаддимату-л-адаб", "Ҳибату-л-ҳақойиқ" сингари манбаларни синчиклаб ўрганиши натижасидир. Шунга қарамай, асарни кейинроқ 1939 йилда Босим Аталай томонидан амалга оширилган туркча таржимаси билан*[8] *солиштириб нашр этган С.Муталлибов Фитрат ва Фуод Кўпрулу қарашларини инкор этиб, девон маълумотларига кўра чигил, яғмо, туғси, арғу, баъзи қарлуқлар, баъзи уйғурлар каби катта нуфузли қабилалар тилларидан ташкил топиб, умумлашган бир тилни саройда ва сарой доирасида яшовчи бир тўда одамларга нисбат бериб бузишдир. Шунинг учун девонда хоқонлар фақат саройдагилардан иборат озчилик эди. Бу хил озчилик тилини етакчи деб кўрсатиш тилшуносликда қаттиқ қоралангап ирқий назария асосида масалага ёндошиш қўпол хатодир" деб ёзган*[9]. *Мафкура тазйиқи даврида яратилган тадқиқот,*

---

[6] *Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. — Самарқанд-Тошкент: 1927. — Б.5.*

[7] *Юқоридаи манба. — Б.6.*

[8] *Atalay B. Divanu Lugatit Turk tercimesi. I-III cild. Ankara: 1939-41.*

[9] *Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк: Уч томлик. Т.1. — Т.: Фан, 1960. — Б.495.*

www.ziyouz.com kutubxonasi

табиийки, ҳукмрон мафкурага бўйсунган ва "миллатчи" Фитратнинг қарашларини танқид қилиш учун бу ҳолнинг ўзи етарли бўлган. Бироқ "ҳоқоний туркчаси" Фитрат томонидан ўйлаб топилган истилоҳ бўлмай илмда мавжуд бўлиб, Турк хоқонлиги даври тилига нисбатан айтилиши, бир неча илмий манбаларда ҳам тилга олинади[10].

"Намуналар"нинг биринчи қисмида 14 туркумда шартли сарлавҳалар билан бир қанча тўртликлар берилиб, уларнинг изоҳ ва таржималаридан ташқари, олим икки марсияни мазмун ва мавзу жиҳатидан фарқлайди. Маълумки, Фуод Кўпрулу "Девон"га кирган парчаларни адабий навъ жиҳатидан "Марсия, достон, ов қўшиқлари, ишқ ва шароб шеърлари ҳамда ҳикматлар"дан иборат деб кўрсатган эди. Шу билан бирга олим "Турк адабиётининг маншаи" мақоласида Алп Эртўнга мавзусидаги тўртликларни ўзаро мазмун жиҳатдан боғлаб, уларни тўрт марсияга ажратган ҳам эди. Фитрат бу қарашларни ислоҳ этиб, аввало, Алп Эртўнга номи билан боғлиқ манзумалар тўрт марсия эмас, балки икки марсияни ташкил этишини исботлади. Қолган икки марсия ҳақида "бошқа унвонлар бериш керак" деган фикрга келди. Фитрат "Девон"даги "Ўғузлар билан уруш" деб ном берган парчани милодий VI-VII асрларга тааллуқли эканини аниқлайди. Девондан танлаб олинган адабий парчаларни эса икки қисмга ажратади:

Биринчиси, асосан, тўртликлардан иборат бўлиб, ундаги асарлар қисқа вазнда айтилгандир. Булар тасвирий парчалар бўлгани учун улар мавзу жиҳатидан қуйидагича тасниф қилинган: Алп Эртўнга марсияси, Ёз-Қиш мунозараси, Бир уруш майдони ҳақида, Ёз ўйунлари, Овдан урушға, Тоғуш бегининг уруши, Уйғурлар билан уруш, Икки савдогар орасида, Айрилиқ (ҳижрон), севгига оид парчалар (7 парча), Уч уруш (5 парча), Бир уруш, Достон бошланғичи (6 парча) ва Бир марсия (3 парча).

Кўринадики, дастлаб шакл жиҳатидангина ажратиб олинган манзум парчалар мазмунан ўзаро боғланиб, бир тизимга солинган. Сўнгра уларни ҳар бирига мос сарлавҳа билан белгилашга ҳаракат қилиб, парчаларнинг мавзу

---

[10] Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. — Т.: 1993.

www.ziyouz.com kutubxonasi

жиҳатига эътибор қаратилган. Намуналарнинг жанр (тўртлик) хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, қофиянинг тартиби ("ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 3-мисралари бир қофияда, бутун асарнинг тўртинчи мисралари бир қофиядадир") ҳақида илмий хулосага келади. Фитрат таснифида, иккинчи қисм иккиликлардан иборат бўлиб, улар таълимий—ахлоқий мазмундадир. Фитрат маснавийларни қуйидагича мавзуларга ажратади: Насиҳат, Меҳмон тутиш тўғрисида, Тарбия тўғрисида, Бир гўзал тўғрисида, Эътиқодий бир парча, Ўғлимга насиҳат, Дунёдан шикоят, Севган бир киши учун, Бойликни мақтайдир, Ўгут, Мақтаниш, Бойлик тўғрисида, Алданган бир кишига, Ўзини мақтаб, Айрилиш, Диний насиҳат, Меҳмон тўғрисида, Роҳат тўғрисида.

Фитрат ўз мажмуасига учинчи қисм орттирган ва бунда "манзумаларнинг баъзи сўзларини изоҳ қилиш, баъзи сўзлардаги сарфий ва савтий (морфологик, фонетик — Ҳ.Б.) аҳамиятли нуқталарни чизиб ўтган". Бундан ташқари Фитрат ҳар бир манзум парчанинг насрий баёнини ёзиб чиққан. Бу билан олим энг қадимги давр адабий ёдгорликларининг мавзу жиҳатини белгилади (1), мазмунан уларни бир-бири билан боғлади (2), адабий тур ва жанрлар нуқтаи назаридан тасниф қилди (3), вазн хусусиятларини аниқлади (4), шакл ва қофиясига оид фикрларини ифода қилди.

Фитратнинг бу илмий тажрибаси замонавий филология нуқтаи назаридан ҳам давом эттирилиши мақсадга мувофиқ эди. Шунинг учун ҳам олимнинг бу тажрибаси кейинчалик бу соҳада амалга оширилган тадқиқот, таржима ва нашрларга асос бўлди. Нафақат ўзбек олимлари, балки турк олимлари ҳам Фитрат йўлидан бориб, қадимги турк адабиёти намуналарини шундай мазмунан ўзаро боғлаб тартиб беришга интилдилар. Бу жиҳатдан проф. Рашид Раҳмати Аратнинг "Эски турк шеъри" мажмуаси эътиборга лойиқ. Муаллиф қадимги даврдан X асргача кечган туркий манбалардаги насрий ва назмий парчаларни тўплаб, таржима ва изоҳлари билан нашр этган[11]. Улар орасида "Девону луғути-т-турк"да

---

[11] *Eski Turk Siiri. Hazirlayan Resid Rahmati Arat. — Ankara: 1991 (3-Baski). — S.5-17.*

www.ziyouz.com kutubxonasi

“бир турк шоирининг отидур” изоҳи билан келтирилган Чучунинг девонга кирмаган шеърлари ҳам бор.

Шуни ҳам эслаш жоизки, намуналарнинг таснифи билан шуғулланган И.В.Стеблева “Тангутлар билан жанг, Уйғурлар билан жанг, Ябоқулар билан жанг, Алп Эртўнга марсияси, Номаълум қаҳрамон марсияси, Қиш ва Ёз мунозараси” ва бошқа бир неча парчаларни сарлавҳасиз бирлаштириб ўрганган эди[12]. Кейинроқ эса, А.Абдураҳмонов бу парчаларнинг ҳаммасини “битта йирик асарнинг бўлакларидир” деган хулоса билан тўплаб, нашр қилдиради[13]. Демак, Фитратнинг тадқиқий мажмуаси келгусида яратилажак илмий нашрларга хамиртуруш вазифасини ўтаганини унутмаган ҳолда ушбу илмий манбага жамоатчилик эътиборини қайта қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Мажмуани нашрга тайёрлашда жорий нашр тамойилларига амал қилинган ҳолда иш кўрилди. Айрим сўзларнинг талаффузига кўра эквивалентлари қавс ичида Фитрат томонидан берилгани учун сақланди. Масалан, ***йузинка (йузинга), кўнкул (кўнгул)*** *каби. Бироқ луғатда матндаги сўз* ***йузунка*** *эмас, қавсдаги* ***йузунга*** *берилган. Тушунарли бўлиши учун матндаги сўз луғатга чиқарилди.*

Матбаа хатоси бўлса керакки айрим сўзларнинг луғати матнда тушиб қолган, улар 5. ***Йумшар*** *— ? тарзида нашрга киритилди. Фитрат домла айрим сўзлар изоҳида «Қутадғу билиг» ва «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарларидан ҳам шу сўз иштирок этган ёки мавзуга мос мисоллар келтиргани учун улар айнан сақланди.*

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

---

[12] Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. — М.: Наука, 1971. — С.121.

[13] Алп Эртўнга ёки Афросиёб жангномаси. — Т.: Чўлпон нашриёти, 1995. — Б.4.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бир–икки сўз

Осиё қитъасининг жуда кенг бир қисмида ёйилған туркий қавмларнинг сиёсий, иқтисодий, бир қанча марказлар теварагида тўпланғанлари учун турк тили бир қанча шўъбаларга айрилғандир. Туркиёт билан машғул бўлған Оврўпа олимлари турк тилининг бу қадар кўб шўъбаларға айрилғанин кўргач, буларни бир-бирларига яқинлиқлари эътибори билан кўмаларга ажратғали (тасниф қилғали) тиришадирлар. Турк тилининг таснифига тиришқон олимлардан бири машҳур туркшунос мусташриқлардан профессор Радловдир. Бу киши турк тилини, асосан, тўрт кўмага ажратадир: (1) Шарқ, (2) Ғарб, (3) Ўрта Осиё, (4) Жануб кўмалари. Булардан Шарқ кўмасига Олтой, Барабин, Убий, Енисай шевалари кирадир. Ғарб кўмасига Қирғиз, Ғарбий Сибир, Бошқурд, Волға татарлари шеваси кирадир. Ўрта Осиё кўмасига Сарт (?), Ўзбек, Таранчи шевалари кирадир. Жануб кўмасига эса Туркман, Қрим, Озарий, Усмонли шевалари кирадир.

Профессор Самойловичнинг таснифига кўра турк тили, асосан, беш кўмага ажратиладир: (1) Булғор кўмаси, (2) Шимолий шарқ ёки уйғур кўмаси, (3) Шимолий ғарб ёки қипчоқ, (4) Жанубий шарқ ёки чиғатой кўмаси, (5) Ўрта ёки қипчоқ-туркман кўмаси; бу беш кўманинг ҳар бирига кўб шевалар кирадирким тафсили узундир. Ҳар ҳолда бу таснифларнинг кўб-да асосий нарсалар бўлмағани маълум. Булардан бошқа бирда тарихий тасниф Маҳмуд Кошғарийнинг "Девони луғати"да бордир. Маҳмуд Кошғарийға кўра ҳижрий бешинчи асрда турк тили – кичкина, қабилавий айирмаларға қарамай, асосан, икки муҳим қўлға айрилған: ўғузча, туркча(*). Иккинчисига ёлғуз **"туркча"** дейилгани каби хоқони(й) туркчаси ҳам дейилар эмиш. Маҳмуд Кошғарий "Девони луғат"да мана

(*) Бу турк, ўғуз таъбирига биз Ўрхун ёзмаларида ҳам учраймиз. Кул Текин битик тошида «Турк ўғуз баклари будун ашидинг» дейиладир. Бунда турк сўзини ўғузнинг сифати қилиб, «турк бўлған ўғуз беклари...» маъносида англамоқ янглишдир. Тўғриси, «турк ва ўғуз беклари» маъносида «турк, ўғуз беклари...»дир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

шу хоқони(й) туркчасини асос қилиб олған–да жойи келгач, ўғузча сўзларни кўрсатиб, изоҳ қилиб борган. Унинг бу таснифи бу кун айнан қабул қилинмаса ҳам, бошқача таснифларга асос қилиб олиниши, албатта, лозимдир. Бу тарихий таснифнинг бизча муҳимлиги бу кунги адабий ўзбекчанинг онаси бўлған чиғатойчанинг мана шу хоқони(й) туркчасидан туғулғани учундир. "Сарф"имнинг бошланғичида ёзғаним каби: хоқони(й) туркчаси ёки туркча аталган мана шул адабий шеванинг беш аср кейинги шакли чиғатойчадир. Шунинг учун биз ўзбек адабиётимизнинг тарихи учун материаллар излар экан(миз), чиғатойчаға бориб тўхтаёлмаймиз, чиғатойчанинг онаси бўлған ҳалиги адабий шевагача (хоқони(й) туркчасигача) боришға мажбурмиз. Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга "Девони луғати-т-турк" китоби беради.

Сўнг замонларда Туркияда топилиб, уч жилдда бостирилған бу муҳим китоб **Маҳмуд ибни Ҳусайн ибни Муҳаммад ал-Кошғарий** томонидан ҳижрий 464 да ёзила бошлаб 466-йилда битирилган-да, аббосий халифаларидан Ал-Муқтадий Биамруллоҳға тақдим этилган.

Маҳмуд Кошғарий асарнинг бошланғичида ўзини мана шундай деб танитадир: *"Мен туркларнинг энг тўғри, энг очиқ гапиргани, жуда тўғри онглағани, тубчаглари, ботурлари бўла туруб, шаҳарларини, толаларини айланиб кўруб чиқдим. Туркнинг, туркман, ўғузнинг, чигил, яғмо, қирғизнинг сўзларини, қофияларини яхши ўргандим..."*[1]. "Девони луғат"нинг уч жилдини ўқуб чиққан киши юқоридаги сўзларнинг ҳақиқат эканига шубҳа қилмайдир. Маҳмуд Кошғарий туркларнинг тарихлари, анъаналари, халқ адабиётлари, тиллари, шевалари тўғрисида жуда кенг маълумотли бўлған. Машҳур туркшунослардан профессор Самойлович унинг илмий хизматига қиммат бериш учун "Маҳмуд ўз замонининг Радловидир, Радлов-да ўз замонасининг Маҳмудидир" дейдир.

[1] Фаннийи наққабту билладуҳум ва файа фияҳум вақтабасту луғатиҳим вақава фияҳум туркиятан ва туркманиятан ўғзиятан ва чикилиятан ва яғмоиятан ва қирғизиятан маъа куни мин афсиҳиҳим лисонан авзаҳиҳим баянан ва аҳзақиҳим жананан ва аърикийиҳим маҳтидан ва ассқайиҳим синанан...

www.ziyouz.com kutubxonasi

Маҳмуд Кошғарий ўзининг туркшунослиғи билан бирга улуғ арабий олимлардандир. Кошғарлиқ ҳадис олими Ҳусайн Халаф ўғлидан ҳадис ўрганган. Бухоро, Нишопур шаҳарларида ҳам таҳсил билан машғул бўлған ("Девони луғат", ж.1, б.3). Маҳмуд Кошғарий "Девони луғат"да 6,5 мингдан ортуқ сўзларни олиб изоҳ қиладир. Кўб ўринларда бу сўзларнинг қабилавий айирмаларини кўрсатадир. Китобнинг жой-жойида турк сарфи тўғрисида кенг ҳам тўла маълумот бериб ўтадирким, ҳаммасини йиғиб текширганда тарихий сарфимиз учун жуда қимматли материаллар берадир.

"Девони луғат"нинг кўб сўзлари остида мақоллардан, шеърлардан далиллар, тониқлар келтирилган. Булар тўққуз-ўн аср бурунғи турк адабиётининг энг қимматли намуналаридир. Туркиёт билан машғул бўлғанлар бу шеърларга, бу мақолларға шунинг учун жуда катта аҳамият берадир. Усмонли туркшуносларидан Нажиб Осим Афанди "Девони луғат"даги мақолларни олиб изоҳ қилған эди. Шеърларни ҳам йиғиб шарҳ ва изоҳ қилмоқ фикрида эканлиги маълум эса-да, бу тўғрида қандай ишлар кўрилганидан хабаримиз йўқ. Машҳур туркшунос профессор Кўпрулизода ҳам "Турк адабиётининг маншаъи" деган мақоласида бу шеърлардан сўз очиб, адабиёт тарихи учун муҳим эканларин ёзғандан кейин буларни вазн, қофия ҳам мавзуъ эътибори билан бир-бирларига боғлаб тўрт марсия чиқорғанин сўзлайдир. Мен ҳам "Девони луғат"нинг босма нусхасини олғаним кундан бошлаб шуларга қизиқдим. Буларни вазн, қофия ҳам мавзуларига кўра бир-бирларига боғладим. Сўзлари, таркиблари устида анча ишладим. Уларни изоҳ қилиш учун "Қутадғу билиг", "Ҳибату-л-ҳақойиқ", "Муқаддимату-л-адаб" ҳам чиғатой адабиётиға оид кўб китоблардан фойдаландим. Анчагина узоққа чўзилған меҳнат натижасида қўлингиздаги мана шу асар майдонға келди. Тездан шуни ҳам айтиб ўтайким: меним ишимнинг натижаси профессор Кўпрулизоданинг айтгани каби чиқмади. Профессор Кўпрулизода бу парчалардан тўрт марсия чиқорғанини, буларнинг биринчиси "Алб Артўнға марсияси", иккинчиси Йабақу қабиласи билан бўлған бир воқеаға боғли марсия, учинчиси кимники экани билинмаган, тўртинчиси Тангқут амирига

www.ziyouz.com kutubxonasi

оид бир марсия эканини сўзлайдир (Миллий татаббулар мажмуаси. Ж.2, Сон 4, Б.71). Мен эсам ёлғузғина икки марсияга учрадим. Қолғанларининг марсия эканларига қарор бера олмадим, фикримча, уларга марсиядан бошқа унвонлар бериш керак. Сўнгра "Алб Эртўнга" марсиясини проф. Кўпрулизода ўн икки парча деб кўрсатадир. Менингча, ўн парчадир. "Девони луғат"нинг иккинчи жилд, 105-бетидаги бир парчани эса(*) "Эртўнга" марсиясига қўшушға вазн, қофия, мавзуи мусоада қилмайдир. Биринчи жилднинг 94- бетидаги билан, учинчи жилднинг 31-бетидаги парчалар бошқа-бошқа эмас, иккаласи бирдир.

Эмди бу тизмаларнинг қайси замонға оид бўлғанлари тўғрисида бир оз тўхтаб ўтайлик: Шу китобнинг биринчи қисмидағи 8-асар (ўғузлар билан уруш)нинг мусулмон туркларнинг урушларин тасвир қилғанини Маҳмуд Кошғарий хабар берадир. Яна шул биринчи қисмдағи 5-асарда "*иврик*" сўзи борким, арабча "ибриқ" демакдир. Яна шул биринчи қисмдағи биринчи асарда (Алб Эртўнга марсиясида) заъфарон маъносида арабча "кўркўм" сўзи бордир. Мана булар мазкур асарларнинг турк, арабларнинг биринчи учрашиш замонлариға оид бўлғанин кўрсатадир. Демак, у асарларнинг ҳар ҳолда милодий 6-7-мулчар (аср)нинг адабий емишлари эканига ҳукм этмак мумкиндир. Шундай бўлса ҳам, "кўркўм", "эврилиқ" каби иккита арабча сўзни эътиборға олмағанда, бу асарларни шакл ҳам руҳ эътибори билан Исломдан бурунғи турк адабиёти намуналари каби қабул этишимизга ҳеч монеъ йўқдир.

"Девони луғат"дан тўплаб олғаним шу тизмаларни мен икки қисмға айирдим. Биринчи қисм билан иккинчи қисм орасида тубандағича айирмалар бордир:

а) биринчи қисмдағи асарлар тўртликлардан иборат бўлуб, ҳар тўртликнинг 1-2-3- мисралари бир қофияда, бутун асарнинг тўртинчи мисралари бир қофиядадир. Иккинчи қисмдағилар эса, бутун мисралари қофиядош бўлған иккиликлардан иборатдир;

б) биринчи қисмдағи асарлар қисқа вазнда, иккинчи қисмдағилар эса, аксарият билан узун вазндадир;

(*) Югурди кафал от, чақилди қизил ўт, куйурди орут ўт, сачраб онин ўртану.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ж) биринчи қисм бутунлай тасвирий асарлар, иккинчи қисм эса, аксарият билан таълимий-ахлоқий асарлардир.

Бу манзумаларнинг баъзи сўзларини бир оз изоҳ қилиш, баъзи сўзларидаги сарфий ҳам савтий аҳамиятли нуқталарни чизиб ўтуш керак бўлади, шунинг учун китобга учунчи қисм ортдирдим.

Эмди бу тизмаларнинг "Девони луғат"дағи имлолари тўғрисида бир оз тўхташға тўғри келадир: "Девони луғат" арабча ёзилғани учун

а) туркча сўзлар арабча чўзғилар, ҳаракатлар ، ُ ِ َ ّ ْ билан ёзилған, буларнинг энг чатоғроғи уст (َ) чўзғисидир. Бу чўзғи бизнинг букунги (ي ,ه , ا) чўзғиларимизнинг ўрнини тутадир: *тайақ* = *тайоқ*, *сан* = *сан*, *тар* = *тер* каби;

б) "ا" чўзғиси ҳам ора, сира ишлатилган, бироқ эски имлода бўлғанидек, товуш оҳангига қарамай қалин ингичка сўзларда бир турли ёзилған: *бормоқ*, *билмак* каби;

ж) бизнинг букунги *"нг"* ҳарфимиз жойида эски имломизда бўлғани каби *"нк"* ёзилған;

д) бизда "Девони луғат"да *"ф"* ҳам *"б"* товушлари орасида бўлған бир товуш учун уч нуқтали "ф" ҳарфи бор. Букун бизнинг *"ов, севмак, тева"* деган сўзларимиз шул уч нуқтали "ф" билан ёзилған.

Мана шу имлони мен қўлинғиздағи китобда тубандаки шаклда кўчирдим:

а) қалин сўзда бўлған уст (َ) чўзғини "ا"ға айлантирдим. Ингичка сўзлардагиларининг ҳаммасини ¡ ўрнида бўлғанларини ҳам га айлантирдим;

б) ингичка сўзларда ёзилған "ا" ларни ه қилдим;

ж) *"нг"* жойидағи *"нк"*ларни ўз ҳолича қўйиуб, ёй орасида букунги шаклларини кўрсатдим;

д) юқорида айтканим уч нуқтали "ф" ҳарфи бизнинг матбааларда йўқ, тайёрлаш ҳам мумкин эмас, шунинг учун уларни ўзимизнинг "в" билан кўрсатдим.

Сўнгра тизмалардан ҳар бир парчасининг остида ўзбекчасини сочим (наср) сўзлар билан ёздим. Ундан кейин англашилмаған луғатларининг бизчасини ёздим.

Фитрат

www.ziyouz.com kutubxonasi

БИРИНЧИ ҚИСМ

"Алб Эртўнга" марсияси

(Бу марсия ўн парча бўлуб,
ҳар парчаси бир тўртликдир)

Бу марсия "Алб Эртўнга" деган бир турк ботурининг ўлуми муносабати билан айтилган. Бироқ бу Алб Эртўнганинг ўзи кимдир? Бу тўғрида «Девони луғат»нинг ўзида шу маълумот бор: *Тўнга̇ — ал-бабру ва йўлаққабу биҳи касиран. Файуқалу "Тўнкахон", "Тўнка такин" ва асбаҳуҳу ва кана Афросиёбу ла малику-л-турк йулаққабу "Тўнга Алб ар..."*

Маъноси: Тўнга - "бабир" аталған йиртғучи бир ҳайвондир, кўб кишиларга ҳам "тўнга" дейиладир. *Тўнгахон, Тўнга такин* ва шунга ўхшаш лақаблар бор. Турк хоқони Афросиёбнинг лақаби ***"Тўнга Алб ар"*** эди.

Шу Алб Эртўнга ҳақида "Қутадғу билиг"да мана бундай сўзлар бор:

Бу турк бекларинда оти билгулук
Тўнга Алб ар эрди қути билгулук

Бузук билги бирла ўкуш ардами
Биликлик ўқушлуғ бузун кузрўми

Тожиклар айур ани Афросиёб
Бу Афросиёб алди эллар талаб

Маъноси: "Тўға Алб Эр"ким: турк беклари орасида оти, давлати, билимининг буюклиги, фазилатининг кўплиги, онглилиғи ҳам элга раҳбарлиги билан машҳур ва маълумдир; тожиклар унга Афросиёб дерлар (тожикларча) эллар, юртлар талаған Афросиёб шудир.

Яна "Қутадғу билиг"нинг бир жойида шу сўзлар бор:

Неку тир эшиткил Тўнга Алб ар ик
Билиб сўзламиш, кўр, бу ўт сав ирик

Маъноси: Тўнга Алб Эрни тингла, эшит нима дейдир? У доруға ўхшаған бу сўзни, қўшуқни билиб сўзлаган, кўрсанг-чи!

www.ziyouz.com kutubxonasi

Мана бу васиқалар кўрсатадирким: Маҳмуд Кошғарий бу исмнинг "Тўнгахон", "Тўнга такин" шаклларини билгани ҳолда марсия эгасининг Тўнгахон - Тўнга такин эмас, ***"Алб Эртўнга"*** эканини аниқ биладир. Бу Алб Эр Тўнганинг фазилати, ақли, илми ҳам раҳбарлиги билан у замонларда танилган, билинган бир киши эканига "Қутадғу билиг" эгаси шаҳодат берадир. Бул иккала турк олими ҳам мазкур Алб Эртўнганинг тожиклар орасида «Афросиёб» аталғанин бир оғиздан сўзлайдир. Турк тарихига оид форсий манбаларга мурожаат қилғанимизда: Чингиздан бурун Болосоғун шаҳрида инқирозға юз тутқан бир хонлиқ бўлғанин, унинг бошида Афросиёб наслидан бир киши турғанин, қорлуқ, қипчоқ, қанғли қабилаларининг чоповлилариға чидамай ўз хонлиғини қора хитойларға топширғанин кўрамиз[1]. Фикримча, тожиклар томонидан Афросиёб аталған "Алб Эр Тўнга" билан ҳалиги Болосоғун хонининг бобоси бир одам бўлса керак.

Эмди марсияни кўрайлик:

1. Алб Ар Тўнга ўлдиму
Эсиз[1] ажун[2] қолдиму.
Ўзлак[3] ўжин олдиму
Эмди юрак йиртилур (ж.1, б.44)

Алб Эртўнга ўлдими
Ёмон дунё қолдими
Замона ўчини олдими
Эмди бу воқеадан юраклар йиртилмакда..!

---

[1] Дар он навоҳи дар шаҳри Болосоғунки онро мўғулон "Ғуболиғ" гўянд (яъни шаҳри хўб) хони буд аз насли Афросиёб. Ва чун зиёда шавкати надошт; қабилаи қарлуқ ва қипчоқ ва қанғли тағаллуби нисбат ба у микарданд. Ҳавоши ва мавоши уро бағорат ва тарахми буданд. Ва хон аз дафъа ва манъи он жамоат ожиз буд. Фил жумла чун набираи Афросиёб макнат ва ғалабайи шавкати қаро хитойро истимоъ намуд, элчи назди гурхон фирстод ва изҳор ажиз худ кард. Ва илтимос намудки ба жониби дорулмулки у ҳаракат кўнад. То у мамлакати худ ба уси порад... ("Равзату-с-сафо", жилд 5.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Эсиз – ёмон.
2. Ажун – дунё.
3. Ўзлак – замона.

2. Ўзлак яроғ[1] кузатди
Ўғри тузоқ узотди
Баклар бакин азитти[2]
Қачса қали[3] қуртулур (ж.2, б.184)

Замон фурсат кузатди
Ўғри тузоқ узатди
Беклар бекини оздирди, йўлдан чиқарди
Унинг қўлидан қандай қочиб қутулиб бўладир?

1. Яроғ – фурсат, ярарли вақт.
2. Азитмоқ – адаштирмоқ, йўлдан чиқармоқ.
3. Қали – қалай, қандай.

3. Ўзлак куни тавратур[1]
Йалинкуқ (йалингуқ)[2] кужи кавратур[3]
Ардин ажун саврисур[4]
Қочса тақи артилур[5] (ж.2, б.269)

Замонанинг кундузлари шошилиб ўта берган сайин
Инсоннинг кучини камайтадир
Дунёни эрлардан бўшатадир
Ундан қочсанг, ўзи сенга осиладир (қочолмайсан).

1. Тавратмоқ – шошилмоқ, ажалга етмак.
2. Йалинкуқ – инсон.
3. Кавратмак – кучсиз ҳолға солмоқ.
4. Савритмоқ – бўшатмоқ.
5. Артилмоқ – юкланмак, осилмоқ.

4. Ўкрайуки[1] мундағ ўқ
Мунда азин[2], тикдағ[3] ўқ
Атса ажун ўғраб[4] ўқ
Тоғлар боши картилур[5] (ж.1, б.141)

Унинг (замонанинг) одати шундайдир
Бошқа баҳоналари бор (?)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Дунё чоғлаб ўқ отғанда
Тоғлар боши ҳам йўнилладир
(Ниндай кучли бўлсанг ҳам унинг
Ўқидан қутула олмайсан!)

1. Ўграйук – одат.
2. Азин – бошқа, айрим.
3. Тикдағ – бунинг нима эканин била олмадим. «Девон луғат»да шу шеърда ёзилған бу сўз иллат, сабаб деб таржима этилган. Мазкур китобнинг биринчи жилд 385-бетида "баҳона" маъносида "тилдағ" сўзи бор. Товуш оҳанги нуқтаи назаридан (к) билан (ғ)нинг бир сўзда бўлмаслигини ҳам кўзда тутғанимизда ёзилған «тикдағ»нинг тўғриси "тилдағ" экани англашиладир.
4. Ўғрамоқ – қасд қилмоқ.
5. Картмак – кесмак, картилмак: йўнилмоқ, кесилмак.

5. Ўзлак ариғ[1] каврадu[2]
Йунжиғ[3] йавуз таврадu[4]
Ардам[5] йима[6] саврадu[7]
Ажун баки жартилур[8](*) (ж.3, б.31)

Замона кучсизланиб қолди
Тубан, ёмон кишилар кучайдилар
Фазилат соврилди, битди
(Чунки) дунё беки қўлдан кетадир

1. Ариғ – пок.
2. Каврамак – гавшамак, кучсизланмак.
3. Йунжиғ – тубан, ҳоли ёмон киши.
4. Таврамоқ – кучаймак.
5. Ардам – фазилат.
6. Йима – яна.

(*) «Девони луғат»нинг биринчи жилд тўқсон тўртинчи бетида бу тўртлик бир оз бошқача ёзилған:

Ўзлак қамуғ каврадu
Ардам ариғ саврадu
Йунжиғ, йавуз таврадu
Ардам баки жартилур.

www.ziyouz.com kutubxonasi

7. Саврамоқ – соврилмоқ.
8. Жартилмак – қўлдан кетмак.

6. Билка[1] буку[2] йунжиди[3]
Ажун оти йанжиди[4]
Ардам ати тинжиди[5]
Йарка такиб суртулур (ж.3, б.224)

Билимли, онгли кишилар ёмон ҳолға тушуб
тубанлашдилар,
Чопиб борған дунё оти уларни тишлади.
Одоб, фазилат этлари сасиди -
Ерларда сурулмакдадир.

1. Билка – олим, ҳаким.
2. Буку - шу маънода бўлиб иккиси бирга “Билка - буку”, “Буку – билка” шаклларида ишлатиладир.
3. Йунжимоқ – ёмон ҳолға тушди, тубанлашмоқ.
4. Йанжимоқ – чайнамоқ, тишламак.
5. Тинжимоқ – сасимоқ.

7. Баклар атин арғуруб[1]
Қазғу[2] они турғуруб
Манғзи (мангзи) йузи сарғаруб
Кўркум[3] анкор (ангор) турталур[4] (ж.1, б.403)

Беклар унинг ўлуми муносабати билан узоқлардан отларини чарчатиб келдилар
Қайғу уларни шунчалар ориқлатғанким:
“Заъфар” суртулган каби
Юзлари, менгизлари сарғайиб қолибдир.

1. Арғурмоқ – чарчатмоқ.
2. Қазғу – қайғу.
3. Кўркум – заъфар; арабчадир.
4. Турталмак – шундай ёзилған. Тўғриси, суртилмак маъносида туртулмакдир (ж.2, б.181).

8. Улишиб[1] аран[2] бурлайу[3]
Иртин йақа урлайу[4]
Сиқраб[5] уни йурлайу[6]
Сиғтаб[7] кўзи уртулур (ж.1, б.164)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Эрлар, ботурлар бўрилардек увладилар
Ёқаларини йиртиб қичқирдилар
Ашула айтиб нола қилдилар
Қаттиғ йиғлаганлари учун кўзларини ёш тутди,
ҳеч нарсани кўролмадилар.

1. Улимак - итлар, бўриларнинг улиши, ув тортиши.
2. Аран – эрлар, ботирлар.
3. Бурламоқ - бўрилашмоқ.
4. Урламоқ – қичқирмоқ, фиғон қилмоқ.
5. Сиқрамоқ – нола қилмоқ.
6. Йурламоқ – буни тополмадим. "Девони луғат"да шу мисра «ашулачилар каби нола қиладир» деб таржима қилинған. Ашула маъносида "йир" сўзи бор. Тўғриси, "йирламоқ" бўлса керак.
7. Сиғтамоқ – қаттиғ йиғламоқ, сиқтамоқ.

9. Кўнклум (кўнглум) ижун[1] ўртади
Етмиш йашиғ[2] қартади
Кажмиш узук[3] иртади[4]
Тун–кун кажиб ирталур[5] (ж.1, б.208)

Алб Эр Тўнганинг қайғуси кўнглимнинг ичини
ёндирди
Кўнглим етмиш ёшға киргандек қартайди
У эмди ўткан кунларни истайдир, излайдир
Замон ўтканча яна излайдир, бироқ тополмайдир.

1. Ижун – шундай ёзилған, тўғриси "ижин" бўлса керак.
2. Йашиғ – ёшни.
3. Уз – уд, замон .
4. Иртамак – истамак, изламак.
5. Ирталмак – шунинг мажҳул феъли.

10. Кужанди[1] билаким
Йағуди[2] тилаким
Талинди[3] билагим
Такруб[4] анкор (ангор) жартилур (ж.2, б.117)

Билагимнинг кучи кетди кўб ёзғанимдан
Кўб тиришканимдан тилаким ёвуқлашиб қолди

www.ziyouz.com kutubxonasi

Билим булоғи менга очилди
Тиришмак, мени тилакка эриштирган чоғда у
қўлдан кетадир (Ўламан-да тилагимга
эришолмайман)

1. Кужанди — кучсизланди.
2. Йағуди — йавуди.
3. Талинди — тишилди.
4. Такруб — еткириб(*).

Ёй - Қиш мунозараси

(Йигирма уч тўртликдир)

Мен бу унвон остида йигирма уч "тўртлик"ни бирлаштирдим. Профессор Кўпрулизода эса, булардан ёлғуз биртасини (жилд 2, б.72 дагини) ташқарига қўядир-да, бошқаларини яна шу қофияда бўлган кўб тўртликлар билан баробар "Йабақулар ҳодисаси тўғрисида бир марсия", дейдир. Ҳатто шу Қиш - Ёй мунозарасининг айрим бир асар эканини даъво қилган, Зиё Кўкалбнинг фикрига қўшулмаганин эълон қиладир. Менинг фикримча, бу "Қиш - Ёй" мунозарасида бўлсун, бунинг қофиядоши бўлган(**) "Йабақулар" манзумасида бўлсун, марсия деярлик бир парча йўқдир. Униси бир уруш майдони ҳақида, буниси Ёй - Қиш мунозараси тўғрисидадир. Мумкинким, бу икки манзума, ҳатто бу рисоладаги манзумаларнинг кўбчилиги эски бир достоннинг (балким "Эртўнга" достонининг) айрим, айрим парчалари бўлсун. Бироқ буларнинг "Алб Эртўнга" марсияси деб кўрсатканимиз 10 парчадан бошқасига айрича марсия демак тўғри эмасдир.

(*) Шул ўнинчи парчани профессор Кўпрулизода марсияга қўшған, қофияни шу талаб қиладир. Бироқ мазмун бошқачароқдир. Чунки марсиянинг юқорида ёзилган парчалари марсиячи тилидан айтиладир. Бу парча эса ўлимга яқинлашғанин сезган бир кишининг сўзидир. Эҳтимолки, марсиянинг Тўнга Алб тилидан ҳам бир қисми бўлганда, бу парча шу қисмдан олинғандир.

(**) Ҳолбуки қофиядош ҳам эмасдир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҚИШ

1. ***Келди эсин[1] эснайу[2]***
Қазқа[3] тугал ўснайу[4]
Карди будун[5] қуснайу[6]
Қара булут кўкрашур[7] (ж.2, б. 176)

Қор ҳавосиға ўхшаб
Шамол эсиб келди.
Эл титраб, тиш қоқиб уйга кирди
Қора булут кўкраб, қичқириб турадир.

1. Эсин – шамол.
2. Эснамак – эсмак.
3. Қаз: бунинг нима экани билинмади. Арабча таржимасида "Фишиба маҳожамин ал-риҳ вал-забоб ал-дамақа" дейилганким қисқача ўзбекчаси "елдан, тумандан қорли совуққа ўхшади" демакдир. Балки бу сўзнинг тўғриси "қор"дир.
4. Ўснамак – ўхшамоқ.
5. Будун – жамоат, эл-улус.
6. Қуснамоқ – бунда (қ) ҳарфининг ўтруси билан ёзилған, бироқ учинчи жилднинг 228-бетида (қ) устуни билан «қаснамоқ» сўзи борким, "совуқдан тишларни бир-бирига урмоқ" маъносидадир. Бу терманинг таржимасида ҳам учинчи мисра "фартаъадан ал-қовму мин ал-барди" (эл совуқдан титради) дейилган. Демак, тўғриси "қаснамоқ"дир. Учинчи жилднинг 108 нчи бетида шу тизма яна бор, анда "қаснамоқ" ёзилған.
7. Кўкрашмак – қичқиришмоқ.

2. Тумлуғ[1] калиб қапсади[2]
Қутлуғ йайиғ тапсади[3]
Қорлаб ажун йопсади[4]
Атйин[5] ўшуб амрашур[6] (ж.1, б.385)

Совуқ дунёни ўраб олмоқчи бўлуб келди
Қутлуғ ёйни тепди
Дунёни қор билан ёпмоқ истади
Танлар ушуб вижирлайдир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Тумлуғ – совуқ.
2. Қапсади – ёпмоқ истади.
3. Тапсади – ҳасад қилди, ёмонлиқ истади (тепмак?)
4. Йопсади – ёпмоқ истади.
5. Атйин – тан.
6. Амрашмак – ушумакдан танда пайдо бўлатурған бир ҳол, вижирламак.

3. Қуйди булит йағмурин
Кариб[1] тутар оқ тўрин
Қарға куйди ул қарин
Ақин ақар инграшур (ж.3, б.29)

1. Кармак – кирмак.

(бу парча жуда англашиларлиқ бўлғани учун янгидан ўзбекчаси ёзилмади)

4. Қиш Ёй билан тўқушти
Қинкир (қинғир)[1] кўзун боқишти
Тутушғали ёқишти[2]
Ўтғалимат[3] ўғрашур[4] (ж.1, б.149)

Қиш билан Ёй тўқишдилар
Бир-бирларига эгри қарашдилар
Тутушмоқ учун яқинлашдилар
(Қарангиз) бир-бирларини ўтмак учун қандай қасд қиладирлар?

1. Қинкир – қинғир, эгри қараш, ён кўз қараши.
2. Ёқишти – яқинлашди.
3. Ўтғалимат – бу феълнинг ясалиши шундайдир: ўт + ғали + мат. "Ўт": ўтмоқ, (ўйинда енгмак) феълнинг томиридир. "Ғали-гали": сабаб феълининг қўшимчасидир. "Мот-мат": қандай маъносидадир. "Ўтғалимат": ўтмоқ учун қандай... демакдир.
4. Ўғрашмоқ - қасд қилишмоқ.

5. Қиш ёйғиру[1] сувланур[2]
Ар от манин[3] таврануp[4]
Эклар[5] йима савранур[6]
Атйин[7] тақи икришур[8] (ж.3, б.207)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қиш ёйғиралар, ғавғолар билан гапга
киришди ёйға қараб мана шундай деди:
Эр, от мен билан (мендан) кучаядир
Касаллар ҳам йўқоладир
Танлари ҳам ўсадир.

1. Ёйғиру – усмонлича "ёйғира"дан; ёйғирмоқ феълининг ҳол шакли бўлса керак. (Маъноси) ғавғо солмоқ.
2. Сувланмоқ – ҳўлланмак. Бунда тўғри келмайдир. Тўғриси, гаплашадир маъносида "савланур" бўлса керак.
3. Манин – мен билан, мендан.
4. Тавранур – кучаядир.
5. Эк – касал.
6. Савранмоқ – тарқалмоқ, битмак.
7. Атйин – тан.
8. Икришур – шундай, нуқтасиз, чўзғисиз ёзилғани учун ўқулуши оғирдир. "Девони луғат"нинг иккинчи жилд 165-бетида "ўсмак" маъносида "тикрашмак" бор. Бунинг шу тикрашмакдан "тикрашу" экани энг яқин эҳтимолдир.

6. (Қиш Ёйға айтадир)

Санда қўпар чазанлар[1]
Қўзғў[2] ***сингак (синғак)***[3] ***йиланлар***
Дўкминг (минғ)[4] ***қўйў***[5] ***тўманлар***
Қўзруқ[6] ***тикиб йўкрушур*** (ж.3, б.271)

Чибинлар, пашшалар сенда қўпадир
Мингларча, ўн минглар ча чаёнлар, йилонлар
Сендагина қуйруқларин тикиб
Ҳар томон югурушадирлар.

1. Чазан – чаён.
2. Қўзғў – чибин.
3. Сингак – шаҳарда чибин. Далада «пашша» маъносида экан.
4. Дўкминг – минглар ча
5. Қўйў – (?)
6. Қўзруқ – қуйруқ.

7. *Ул карқамуғ қишин инар*
Ашлиғ тариғ анин ўнар

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ёвлоқ[1] йағи манда тинар
Сан калибан, табрашур (ж.2, б.161)

Қор қишдағина ёғадир
Ҳолбуки, буғдой, тариғ ондан унадир
Ёмонлар, душманлар менда тинадирлар
Сен келкач, уларнинг ҳаммаси тебраниб дунёни
бесаранжом қила бошлайлар.

1. Ёвлоқ – ҳасадли, кинли киши.

8. *(Ёй келадир)*

Қор, буз қамуғ арушди[1]
Тоғлар суви оқишди
Кўкшин[2] булит урушди[3]
Қайғуқ[4] бўлуб укришур[5] (ж.1, б.162)

Бутун қорлар, музлар эридилар
Тоғлардан сувлар оқа бошладилар
Ҳавода кўкчил булутлар пайдо бўлуб
Ҳар томонда қайиқ каби юрмакдалар.

1. Арушмак – эримак.
2. Кўкшин – кўкчил.
3. Урушмак - пайдо бўлмоқ.
4. Қайғуқ - қайиқ.
5. Укришмак – ҳаракат этмак.

9. Урди[1] булит инкрашу (инграшу)
Оқти ақин мункрашу (мунграшу)
Қалди будун танглашу (танғлашу)
Кўкрар[2] тақин манграшур (манғрашур)
(ж.3, б.295)

Булут инграб кўрунди
Оқин нола қилиб оқти
Эл-улус ҳайрон қолди
Булутлар бир наъра чекиб, бир манграб юрмоқда!

1. Урмоқ – пайдо бўлмоқ, кўринмак.
2. Кўкрамак – қичқирмоқ, наъра чекмак.

www.ziyouz.com kutubxonasi

10. Ой қапуб[1] авлануб[2]
Оқ булит ўрлануб[3]
Бир-бир уза уклануб[4]
Сочилиб суви инграшур (ж.1, б.217)

Ой кўтарилган, текрасида дойра пайдо бўлган эди
Оқ булутлар кўруниб
Бир-бир узра йиғилдилар, тўпландилар
Инграб сув сочмоқдалар.

1. Қапуб – тўғриси, қўпуб бўлса керак.
2. Ой авланмак – ой теграсида дойра пайдо бўлмоқ, қўтосланмоқ.
3. Ўрланмак – кўрунмак.
4. Укланмак – кўпаймак, йиғилмоқ.

11. Қоқлар[1] қамуғ куларди[2]
Тоғлар боши иларди[3]
Ажун тини йиларди[4]
Ту, ту[5] чечак жаркашур[6] (ж.2, б.225)

Чуқурлар, бари кўл бўлди
Тоғ бошлари, ўзларида йиғилган сувлар билан
Хаёлланиб турган от кўзларига ўхшадилар.
Дунёнинг нафаси илиқланди тус,
тус чечаклар ясов тортиб турадирлар.

1. Қоқ – чуқур.
2. Кулармак – кўл бўлмоқ.
3. Илармак – отнинг хаёлланиб туриши.
4. Йилармак – илиқланмоқ.
5. Ту – тус; ту,ту: тус, тус.
6. Жаркашмак –ясов тортмоқ, саф тортмак.

12. Туман чечак тизилди
Тукундан[1] ул йозилди[2]
Ўкуш[3] йотиб узалди[4]
Йирда қўпа азришур[5] (ж.1, б.199)

Кўб чечаклар ҳар томонда тизилдилар
Улар кўб ётиб безган, ўсанган эдилар

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бу кундан бошлаб очила бошладилар
Ердан бош кўтариб ҳар томонға узаймоқдалар

1. Тукундан – бўлмасун (?)
2. Йозилди – ешилди, очилди.
3. Ўкуш – кўб.
4. Узалмак – кутиб безмак, ўсанмоқ. Усмонличада “ўзулмак” бор.
5. Азришмак – айрилишмоқ, ажрашмоқ. *Қўпа азришур.* Чапа келур, ёза олур каби қўшма феъл бўлуб “қўпуб айрилишур” демакдир.

13. Алин[1] тўбў[2] йашарди[3]
Ўрут ўтин[4] йашурди
Кўлинк сувин (сувин) кушарди[5]
Сиғир[6] бўқа мўнграшур (мўнғрашур) (ж.2, б.66)

Тоғнинг танаси, тепаси яшилланди, кўкарди
Қуруған эски ўтларини ёширди
Кўлнинг суви тўлуб тоша ёзди
Ҳўкузлар, буқалар мўнграшмакдалар.

1. Алин – тоғнинг тепа билан этак орасидаги қисми (камар).
2. Тўбў – тепа.
3. Йашарди – яшилланди.
4. Ўрут ўт – эски, қуруған ўт.
5. Кушармак – тўлуб, тоша ёзмоқ.
6. Сиғир – ҳўкуз.

14. Йағмур йағуб сочилди
Турлук жежак сужулди[1]
Инжу[2] қаби ожилди
Чиндан йибар[3] йўғрушур[4] (ж.2, б.97)

Ёғмур ёғиб сочилди
Турли чечаклар кийимларини ташладилар
Ёғмурнинг ёғиши билан инжу қоплари
очилған каби бўлди
Тупроқлар чиндан-да «йибар» (мушк) билан
Йўғрилмоқда!

1. Сўжулмак – яланғочланмоқ, кийимларни чиқармоқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Инжу – инжу.
3. Йибар – мушк.
4. Йўғрушмоқ – йўғрилмоқ.

15. Кўчингар[1] (қўчинғар) така[2] сашилди[3]
Соғлиқ сурук қўшулди
Сутлар қамуғ[4] йўшулди[5]
Уғлоқ, қўзи йамрашур[6] (ж.3, б.72)

Кўчқор, эчкилар ешилиб
Соғлиқ суруклариға қўшулдилар
Сутлар оқиб тўкула бошлади
Уғлақ, қўзилар у сутларни эммакдалар.

1. Кўчингар – кўчқор.
2. Така – эчки.
3. Сашилмак – ешилмак.
4. Камуғ – ҳамма.
5. Йўшулмак – оқиб тўкулмак.
6. Йамрашмак – эмлашмак, биргалашиб эмланмак.

16. Кўлан[1] тўкал[2] кўмутти[3]
Арқар[4] сўқақ[5] йумутти[6]
Йайлағ таба амитти[7]
Тиринқоқ (тиринғоқ) туруб сакрашур. (ж.1. б.184)

Оқ кийик, тоғ эчкиси, ёввойи эшак каби
ҳайвонларнинг ҳаммасини
Баҳор пайти қўзғатиб йайлоқларда тўплади.
Улар унда тирноқлари билан туруб,
сакраб ўйнамоқдалар.

1. Кўлан – ёввойи эшак.
2. Тўкал – бир ҳайвоннинг оти бўлса керак. Тополмағандан ўзимизнинг “тамом” маъносидағи “тугал” деб олдим.
3. Кўмутмоқ – кўзғатмоқ.
4. Арқар – тоғ эчкиси.
5. Сўқақ – оқ кийик.
6. Йумутмоқ – йиғиштирмоқ.
7. Амитмак – майл этдирмак, йузлаттирмак.

www.ziyouz.com kutubxonasi

17. Йашин отиб яшнади
***Туман туруб тушнади*[1]**
Озғир*[2] *қисир кишнади
***Ўкур*[3] *алб ўқрашур*[4]** (ж.1, б.200)

Яшин яшнаб отди
Туман туруб яна тушди
Айғирлар, қисирлар кишнаб
Сурукни бошлаб қичқирмоқдалар.

1. Тушнамак – тушмак феълининг бошқача бир шакли.
2. Озғир – айғир.
3. Ўкур – сурук, куту.
4. Ўқрашмоқ – қичқиришмоқ.

***18. Такма*[1] *чечак укулди*[2]**
Бўқоқлануб*[3] *букулди
***Тўксин тўкун*[4] *тукулди*[5]**
***Йорғалимат*[6] *йуркашур*[7]** (ж.1,б.365)

Ҳар бир чечаклар йиғилдилар
Муғжаланиб букулдилар
Тўрт пучмоқли тугунландилар
Қаранг, эмди, очилмоқ учун қандай
тўпланадирлар.

1. Такма – ҳар бир.
2. Укулмак – йиғилмоқ.
3. Бўқоқланмоқ – муғжаланмоқ.
4. Тўкун – тўрт пучмоқли тугун.
5. Тукулди – тугунланди.
6. Йорғалимат – йор + ғали + мат. Йормоқ учун қандай... бироқ, "йормоқ" феълининг бу ўринда муносиб маъноси йўқдир. "Девони луғат"нинг иккинчи жилд 228-бетида шул тўртлик яна ёзилган. Унда "йорғалимат" ўрнида "йозилиб йана" дейилганким, "очилиб яна" демакдир. Шунга кўра буни ҳам "йозғалимат" = йоз + ғали + мат деб ўқиш лозим бўлади.
7. Йуркашмак – тўпланмоқ.

***19. Қизил, сариғ арқашиб*[1]**
***Йибкин*[2] *йашил йузкашиб*[3]**

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бир-бир кару[4] йуркашиб[5]
Йалинкуқ (йалингуқ)[6] ани тонглашур[7] (ж.1, б.331)

Қизил, сариғ гуллар бир-бирларига орқадан таянған
Ола, яшил чечаклар бир–бирларига ўралған
Бири кетидан бири тўпланадир
Одам буларнинг томошасиға ҳайрон қоладир.

1. Арқашмоқ – икки нарсанинг бир–бирига орқадан таянмоғи.
2. Йибкин – ола.
3. Йузкашмак – ўралишмоқ.
4. Қару – кейин.
5. Йуркашмак – тўпланмоқ.
6. Йалинкуқ – инсон.
7. Тонглашмоқ – тонгдан қолмоқ, ҳайрон қолмоқ.

20. Ёй Қиш билан қаришти[1]
Ардам йасин[2] қуришти[3]
Чарик[4] тутуб кўрушти
Ўқтағали ўтрушур[5] (ж.2, б.78)

Ёй Қиш билан қаршу тушти (Ёй Қишқа қаршу чиқди)
Мақтаниш ёйини қурди
Қўшун тортиб бир–бирига қарашдилар
Бир-бирларини ўқламоқ учун қаршулашдилар
(рўбарў бўлдилар)

1. Қаришмоқ – қаршулашмоқ.
2. Йа (йой) – ўқ отатурған қурол, камон.
3. Қуришмоқ – ёй қурмоқ, камон тайёрламоқ.
4. Чарик – чирик, аскар.
5. Ўтрушмак – ўтру тушмак.

21. Санда қочар сундилаж[1]
Манда тинар қарғилаж[2]
Тотлиғ ўтар сандуғач[3]
Аркак тиши ужрашур (ж.3, б.134)

Саъбалар сенда(н) қочадирлар
Қалдирғочлар менда тинадирлар

www.ziyouz.com kutubxonasi

Менда булбуллар тотли, тотли сайрайдирлар
Бу гўзал қушларнинг эркак, тиши (урғочи)лари
менда учрашадирлар.

1. Сундилаж – саъба, саъва.
2. Қарғилаж – қалдирғоч.
3. Сандуғач – булбул.

22. Балчиқ балиқ[1] йуғрулур
Жиғай[2] лиғир (?) йиғрилу[3]
Аранкаклари (арангаклари)[4] уғрулур[5]
Узғуж[6] била авришур[7] (ж.1, б.21)

(Сенда) балчиқлар, лойлар йўғрилиб аралашадир
Камбағаллар... совуқдан бурмаланиб қоладирлар,
У бечораларнинг пармоқлари айрилиб тушкандек
бўладир
Улар олов билан ўзларини овутадирлар.

1. Балиқ – бир турли лой.
2. Жиғай – камбағал.
3. Йиғрилмоқ – совуқдан буралмак.
4. Аранкак – пармоқ.
5. Уғрулмоқ – айрилмоқ.
6. Узғуж – олов.
7. Авришмоқ – овинмоқ.

23. Йилқи йарин ўтланур
Ўтлаб анин атланур[1]
Баклар самиз отланур
Савиниб укур[2] исришур[3] (ж.1, б.239)

(Менда эса) йилқилар ерда ўтланадирладир
Ўтлана–ўтлана семизланадирлар
Беклар семиз отларға минадирлар
Менда бутун суруклар севиниб, шодланиб бир-бирларини тишлаб ўйнайдирлар.

1. Атланмак – этланмак, семизланмак.
2. Укур – сурук.
3. Исришмак – бир-бирларини тишламак.

www.ziyouz.com kutubxonasi

"Қиш – Ёй мунозараси" атағанимиз тизма шунда томом бўлди. Бошланғичда айтканим каби бу тизмалар "Девони луғат"да тарқоқ ҳолда турар эди. Бу рисолада мен йиғиб тартиб этдим. Тартиб меникидир. Кўб-да яхши тартиб этканимни даъво қила олмайман. Айниқса, шу **"мунозара"** тизмасини менинг тартибимдан яхшироқ шаклда тартиб этмак, балким мумкиндир.

III
[Бир уруш майдони ҳақида][*]
(Ўн беш тўртликдир)

1. Кучи танги[1] (танғи) туқишти[2]
Ўғуш[3] қунум[4] ўқушти[5]
Жарик[6] таба йақишти[7]
Бизга калиб ўж ўтар (ж.2, б.82)

Кучи баробарида уришти (душмани
ҳақида сўйлайдир)
Қабила уймоқларини чақириб
Қўшунимизға яқинлашған
У биздан ўч олмоқ учун келган.

1. Танг – тенг, баробар.
2. Туқишмоқ – урушмоқ.
3. Ўғуш – қабила.
4. Қунум – кишининг яқинлари.
5. Ўқушмоқ – хабардор қилмоқ, чақирмоқ.
6. Жарик – черик, аскар.
7. Йақишмак – яқинлашмоқ.

2. Тиғрақланиб[1] сакратти
Арин атин йугуритти
Бизни қамуғ анкитти[2] (ангитти)
Андоғ суга[3] ким йатар (ж.2, б.219)

(Душман) чаққонланиб отини сакратти
Яёв, отли ботурларини югуртирди

---

[*] Профессор Кўприлизоданинг учинчи марсия дегани шудир

www.ziyouz.com kutubxonasi

Биз уларнинг бу ҳолларин кўргач мундоғ
қўшунға ким
Етадир, ким баробар бўладир?
деб ҳайрон қолишдиқ

1. Тиғрақланмоқ – чаққонланмоқ.
2. Анкитмак – ҳайрон қилмоқ.
3. Су – қўшун, аскар.

3. Манк била кенкашди (кенгашди)
Билки манка (манга) тинкашди (тингашди)
Арин била сункашди (сунгашди)
Алплар башин ўл йувар[1] (ж.3, б.291)

Ул мен билан кенгашиб (?) уруш тўғрисида
Ўз билимларини менинг билганларим била тенгашди.
Эрлар билан сункилашиб (найзалашиб)
Ботурларнинг бошларини юмалатмоқдадир.

1. Йувмоқ – юмалатмоқ.

4. Аран[1] ариғ[2] ўрпашур[3]
Учин, какин[4] ирташур[5]
Соқол тутуб тортишур
Кукис арю ўт тутар[6] (ж.1,б.190)

Ботурлар бутун ғазабландилар
Кин (душманлик) ҳам ўчларини истаб майдонға
кирдилар
Бир–бировининг соқолларин тутдилар,
тортишдилар
Юракларида оловлар тутушған эди.

1. Аран – эрлар, ботурлар.
2. Ариғ – пок.
3. Ўрпашмак – қаҳр, азоб қилмоқ.
4. Как – кина, душманлик.
5. Ирташмак – исташмак.
6. Тутар – Маҳмуд Кошғарий бу шеърда бу сўзни билганимиз “тутмоқ” феълидан англаб маъно берадир. Оловланмоқ маъносида “тутушмоқ” бор. Бу шундан бўлмасун (?!)

www.ziyouz.com kutubxonasi

5. Алплар ариғ алқишур[1]
Куч бир қилиб арқашур[2]
Бир—бир уза алқашур[3]
Азгармазиб[4] ўқ отар (ж.1, б.203)

Ботурлар бир —бирларини пок (бутун) йўқ этадирлар
Кучларини бир қилмоқ учун бир—бирларига орқа
таянадирлар
"Ҳай, баракалла" деб бир—бирларини олқишлайдилар
Ҳеч ўйламасдан ўқ отишадирлар.

1. Алқишмоқ – икки кишининг бир—бирини йўқотиши.
2. Арқашмоқ – икки кишининг бир—бирига орқадан таянмоғи (эски урушларда орқадан ҳужумдан сақланмоқ учун бир усул).
3. Алқашмоқ – олқишламоқ, "баракалла" демак.
4. Азгармак – аҳамият бермак.

6. Ўпкам[1] калиб ўғрадим[2]
Арислалайу кўкрадим[3]
Алблар башин тўғрадим
Амди мани ким тутар (?) (ж.1, б.112)

Менинг (ҳам) ғазабим келди, майдонға йузландим.
Арслонлар каби наъра тортдим
Ботурларнинг бошларини тўғрадим
"Эмди мени ким тута олур, ким сақлай олур"
деб қичқирдим.

1. Ўпка – ғазаб.
2. Ўғрамоқ – қасд этмак.
3. Кўкрамак – наъра тортмоқ.

7. Тўқиш ичра уруштим
Улуғ бирла қариштим[1]
Тукуз[2] атин йариштим[3]
Айдим[4] амди ол Ўтар[5] (ж.1, б.307)

Ҳарб майдонида уруша—уруша
Ёвнинг улуғиға рўбарў бўлдим
Қашқа отимни чопиб борған оти кетида пойга

www.ziyouz.com kutubxonasi

қўйған каби чоптирдим-да
"Ўтар ботур, мана ол эмди" дедим.

1. Қариштим – қаршуландим.

2. Тукуз – қашқа, бунда (т) ҳарфи ўтрулидир. Биринчи жилднинг 419-бетида "қашқалиқ" маъносида "такузлик" ёзилған.

3. Йаришмоқ – от чопишмоқ, пойга.

4. Аймоқ – айтмак.

5. Ўтар – бир кишининг оти.

8. Алб аранни узурдим[1]
Бўйнин аниг қазурдим[2]
Алтун кумуш йузурдим[3]
Суси қолин ким ўтар? (ж.1,б.309)

Ёвнинг ботур эрларини бир–бирларидан ажратиб тарқатдим
Унинг (ёв каттасининг) бўйнини товладим
Олтун, кумушларини юклаб ташидим
Қўшуни кўб бўлмоқ билан ҳар ким урушда енга олмайдир.

1. Узурмак – талламоқ. Бундан "ажратмоқ"ни англамоқ мумкиндир. Эҳтимолким, бунинг тузуки "азримак"дирким: тўппа-тўғри "айирмак – ажратмоқ" демакдир. "Узурмак" сўзини айирмоқ маъносида олишға мени мажбур қилған нарса Маҳмуд Кошғарийнинг арабча таржимасидир. Ўзимнинг фикримча, бунинг тўғриси "узурмак"ни талламоқ маъносида олиб "тизма"ни "ўз қўшинимдан энг яхши ботурларини таллаб олдим-да, ҳужум этдим, ёв бошлиғининг бўйнин товладим" деб таржима қилишдир.

2. Қазурдим – қайирдим, товладим.

3. Йузурдим – юкладим.

9. Боши[1] онк айиқти[2]
Қони йузуб[3] туруқти[4]
Балиғ[5] бўлуб тағиқти[6]
Амди ани ким йатар (ж.1, б.156)

Анинг бошининг яраси ёмонлашди
Ярасида қонлар йиғиб қабариб турди

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ул яраланғач тоққа қочиб кетди
Эмди уни қувиб бориб қўлға тушурмак қийиндир.

1. Бош – яра.
2. Айиқмоқ – ёмонлашмоқ.
3. Йузмак – қоннинг яра оғзида қабариб туриши.
4. Туруқмоқ – йиғилиш.
5. Балиғ – ярали.
6. Тағиқмоқ – тоққа чиқмоқ.

10. Сукалди йир йаба
Қирар қир... йаба[1]
Қочти анкор Алб ойа[2]
Увут[3] булуб ул йашар (ж.3, б.167)

Қўшун ер юзини ёпиб келди
Отлар қирни тепа- тепа қириб (тарашлаб)
келадирлар
"Алб ой" бу қушундан қочти
Ул эмди шармандалик била яшайдир.

1. Бу мисра нусхада шундай ёзилган бир сўз тушуб қолган, охирги сўз нуқтасиз ҳам чўзғисиз қолган. Арабча таржимасининг ёрдами билан мен бу мисрани: (*қирор қириғ аттаба - қирар қирни от тепа*) шаклида тўлдируб маъно бердим.
2. Алб ойа – Алб ой + 1.
3. Увут - уят.

11. Қурви[1] жуваж[2] қурулди
Туғум[3] тикиб урулди
Суси атин[4] урулди[5]
Қонжуқ[6] қочар ул тутар (ж.1, б.169)

Менинг кенг, ипак чодирим қурулди
Туғим тикилиб довуллар урула бошлади
Ёвнинг қўшунини отлари билан ўрай бошладилар
Эмди унинг ўзи қочмоқ билан қутула олмайдир.

1. Қурви – ораси кенг нарса, қуббаға ўхшаған. Бунинг тўғриси "қарви" бўлуб, арабча "қарв–қарв"дан олинғандир (ж.3, б.181).

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Жуваж – ипак чодир.

3. Туғ – байроқ, алам. "Девони луғат"ға кўра довул маъносида ҳам ишлатилар экан.

4. Атин — ?

5. Урулмоқ – ўрамоқнинг мажҳул шакли бўлган "ўралмоқ" демакдир.

6. Қонжуқ – қанжа + уқ.

12. Калди бару артуру[1]
Барди алин ортуру[2]
Мунда қалиб ултуру
Букри бўлуб ун бутар (ж.1, б.188)

Қабул қилиб бизнинг томонға келди
Элини, юртини орттириб бизга берди
Ўзи олдимизда ўлтуруб қолибдир-да
Букри бўлиб турадир, товуши чиқмайдир.

1. Артурмак – қабул этмак.
2. Ортурмоқ – оширмоқ.

13. Абду[1] манга илинди[2]
Амкак кару[3] улинди[4]
Қилмишинка (қилмишинга) иланди[5]
Тутғун бўлуб ул қатар (ж.1, б.177)

Кўб эмкаклар меҳнатлар кўруб безгандан кейин
Қилмишлариға пушаймон бўлуб
...менга илинди, қўлға тушди
Тутқун бўлғандан кейин қаттиғлиқ кўрсатиб турадир.

1. Абду – бу сўз шу шаклда ёзилған, нима экани англашилмади.
2. Илинди – тутулди.
3. Кару – тўғриси , "куру" бўлса керак.
4. Улинмак – безмак, жонға текмак.
5. Иланмак – пушаймон бўлмоқ.

14. Иши анк арташиб[1]
"Ўғрақ"[2] била ўрташиб[3]

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бўйнин олиб қазришиб[4]
Тутғун олиб ул сотар (ж.2, б.172)
Анинг ишлари эмди бузилишди
Йўқса ул "уғроқ" қабиласи билан уруш очиб бир–бирларининг юртларин ёндирғанда
Уларнинг бўйинларин товлаған, улардан тутқун қилиб олғанларини қул қилиб сотар эди.

1. Арташмоқ – бузилишмоқ.
2. Уғрақ – бир турк қабиласи.
3. Ўрташмоқ – ёндиришмоқ.
4. Қазришмоқ – товламоқ.

15. Амди узин[1] ***узинди***[2]
Кидин[3] ***талим ўкунди***
Эл бўлғали иканди[4]
Андоғ арик ким ўтар?! (ж.1, б.174)

Ул эмди уйқудан уйғонди (кўзи очилди)-да
Кейин қилғанлариға кўб пушаймон бўлди
Йўқса, ул бизга эл бўлмоқдан бош тортған эди
Ундай эрни тутуб (енгиб) бу ҳолға солмоқ биздан бошқа кимнинг қўлидан келадир?

1. Узи – уйқу, узидим – уйудим – ухладим. Узин: уйқудан.
2. Узунди – уйинди, уйғонди.
3. Кидин – кейин.
4. Иканмак – бош тортмоқ.

16. Тини йима ужукти[1]
Ари, ати ижикти[2]
Аши[3] ***тақи жулукти***[4]
Сўзин анинг ким тутар? (ж.2, б.94)

Эмди нафаси кесилган
Эрлари, отлари берилган
Йўлдошлари, ишлари сўлуб ишдан чиққан
Эмди унинг сўзини ҳеч ким тингламайдир, тутмайдир.

1. Ужукмак – нафаснинг бирдан кесилиши.
2. Ижикмак – берилмак, таслим бўлмоқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Аш – эш, йўлдош.
4. Жулукмак – сўлуб ишдан чиқмоқ.

17. Қони оқиб йушулди[1]
Қаби қамуғ тишилди
Улук билан қушулди
Туғмиш куни уш[2] ботар (ж.2, б.101)

Қони қайтиб оқти
Қон тўла бир қопға ўхшаған тани
бутунлай тешилди
Унинг тутқан қуёши шу топда ботмоқда
Ул эмди ўлукларга қўшулған!

1. Йушулди – қайнади.
2. Уш – эмди.

IV. Ёй
(беш тўртликдир)

1. Ёй борубон[1] аркузи[2]
Ақти ақин мундузи[3]
Туғди йаруқ йулдузи
Тингла сўзим кулгу сўз (ж.1, б.88)

Ёй тонги ёруди. Эриган қор, муз сувлари
Телба оқин бўлуб оқа бошлади
Шу топда тонгнинг ёруқ юлдузи ҳам туққан эди
Сўзимни кулгусиз тингла!

1. Борубон – бормоқ, келмакнинг бу орада муносиб маъноси йўқ. Маҳмуд Кошғарийнинг бу мисра таржимасида "инбалаха субҳу алрибиъ" деганига кўра бунинг тўғриси "ёрубон" бўлса керак.
2. Аркуз – баҳорда эриган қор, муз суви.
3. Мундуз – онгсиз, телба.

Эскарма: мисра охирларидаги (? - й)лар і эмас, маънога дахли бўлмай, оҳанг учун айтилатурған (э).

Турлук жажак йарилди[1]
Баржин[2] йазим[3] карилди[4]
Ужмоқ йари кўрулди
Тумлуғ[5] йана калгу сўз (ж.1, б.107)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Турли чечаклар очилди
Ҳар томонда кўкатлардан ипак тўшаклар ёйилди
Жаннат ери кўрулди
Совуқлар қайтиб келмасликка кетдилар.

1. Йарилмак – йармакнинг мажҳул шакли. Маҳмуд Кошғарийнинг сўзига кўра, бир нарсани ёриш (ёғочни болта билан ёриш каби) жабрий суратда эса, унга "ёрмоқ" дер эканлар; (бир гул қобуғини ёриш каби) яхшилик, секинлик билан бўлса, унга "ярмак" дер эканлар.

2. Баржин – ипак товар.

3. Йазим – ёйим тўшак.

4. Карилмак – ҳар томондан тортиб ёймоқ, кирмакнинг мажҳули.

5. Тумлуғ – совуқ.

3. Оғди[1] булит кукрайу[2]
Йағмур, тули[3] сакрайу,
Қалиқ[4] ани украйу[5]
Қанча барир билгу сўз (ж.1, б.296)

Булут гулдурлаб пайдо бўлди
Ёғмур ҳам жалалар сакраб туша берди
Ҳавони (булутни) ҳар томонға судрайдир
Қаёққа бориши маълум эмас!

1. Оғмоқ – оқармоқ, чиқмоқ, пайдо бўлмоқ маъноларида ишлатиладир. Мунда "пайдо бўлмоқ" маъносидадир.

2. Кукрамак – қичқирмоқ.

3. Тули – жала.

4. Қалиқ – ҳаво, шамол.

5. Украмак – ҳаракат этдирмак.

4. Қуш, қурт қамуғ тирилди
Арлик[1] тиши тирилди[2]
Укур[3] олиб[4] тарилди
Инқа йана киргу сўз (ж.3, б.4)

Бутун қуш–қуртлар тирилдилар
Эркак-урғочи йиғилишиб
Уйур олиб ҳар томонға тарқалдилар, ёйилдилар.
Улар эмди қайтадан инларига кирмаслар!

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Арлик – тўғриси, “аркак” (эркак) бўлса керак.

2. Тирилмак – тўғриси, “тўпланмоқ” маъносида “тарилмак” (терилмак) бўлса керак.

3. Укур – уйур.

4. Олиб – олмоқ, укур – уйур; биздаги айғирни уйурга қўйиш ёки айғирдан уйур олиш маъносида.

5. Ёй кўркинга (кўргинка)[1] инанма
Сувлар уза тайанма
Асизликинг анунма[2]
Тилда чиқар азку сўз (ж.3, б.12)

Баҳорнинг чиройига ишонма (“ёй кўркингга инонма” бу кунда ҳам мақол ўрнида истеъмол қилинадир)
Сувға таяниб бўлмайдир
Ёмонлиққа тайёрланма
Тилингда ҳар вақт яхши сўз бўлсун.

1. Кўрк – чирой, гўзаллик.
2. Анунмоқ – тайёрланмоқ.

V. Ёз уйунлари
(Ҳаммаси олти тўртликдир)

1. Кўклар[1] қамуғ тузулди
Ивриқ[2] изиш[3] тизилди
Сансиз узим[4] тузалди[5]
Калкил амул[6] ўйналим (ж.3, б.96)

Чолғиларнинг барчаси тузулди, музроб (аккорд) эшилди.
Сураҳилар, қадаҳлар (май идишлари) тизилди
Жоним сенсиз кутуш қийноғиға тутулган
Кел, тинчғина ўйнаб олайлиқ.

1. Кўк – куй, нағма, чолғи.
2. Ивриқ – май идиши. Арабча офтобаға “ибриқ” дейиладир.
3. Изиш – идиш.
4. Уз – жон.
5. Тузалмак – қийналмоқ.
6. Амул – тинч .

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Иврик[1] боши қазлайу
Сағроқ[2] тулу кўзлайу[3]
Соқинч[4] қузи[5] газлайур
Тун–кун била савналим (ж.1, б.92)

Май идишининг боши қаз бўйнига
Туби ёш тўла кўзга ўхшайдир
Келингиз қайғуларни қуйида яшириб
Кечаси, кундузи билан севинайлик, шодлиқ қилайлиқ.

1. Иврик – офтоба, қумғон, арабча "ибриқ" нинг ўзгарганидир.
2. Сағроқ – идиш туби.
3. Кўзламак – кўзлашмак, кўзга айланмак.
4. Соқинч – қайғу.
5. Қузи – қуйи.

3. Ўттуз ижиб[1] қийиқралим[2]
Йуқор қубуб сакралим
Арслонлайу кукралим
Қочти соқинж савналим.(ж.1, б.126)

Учар-учар пиёладан ичайлик
Юқори кўтарилиб сакрайлик
Арслонлашиб наъралар тортайлиқ
Қайғулар қочти, севинайлик

1. Ўттуз ичмак – Маҳмуд Қошғарий баъзи турк қабилалари орасида яшағанда уларнинг "ўттуз ичайлик " деб учар пиёладан ичканларин кўрган.
2. Қийиқралмоқ – қийқирмоқ, қичқирмоқ.

4. Йигитларик ишлату
Йиғож, йамиш ирғату[1]
Қулан кайик овлату
Базрам[2] қилиб овналим[3] (ж.1, б.221)

Йигитларни ишка солайлиқ
Ёғочлардан мевалар қоқтирайлиқ
Қулонлар, кийиклар овлатайлиқ
Қисқаси, байрам қилиб ўзимизни бир оз овутайлиқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Ирғатмоқ – қоқтирмоқ.
2. Базрам – байрам.

5. Жағри[1] бириб қушлату[2]
Тайғон[3] изиб[4] тишлату
Тилки тункғур (тунгғур) ташлату
Ардам била уклалим[5] (ж.2, б.276)

У йигитларига ов қушларини бериб қуш овиға
буюрайлиқ
Тулкилар, тўкғузларни тош билан уруб кетларидан
Ов кўппакларимизни юбориб тишлатайлик.
Ўзимизнинг яхши ишларимиз била махтанайлиқ.

1. Жағри – бир ов қуши.
2. Қушлатмоқ – қуш овлатмоқ.
3. Тайғон – ов кўппаги.
4. Измак – бўшатмоқ, жўнатмоқ.
5. Шеърнинг маъноси ҳам қофияси бунинг “ўкналим” бўлишини талаб қиладир.

6. Тусун[1] мунуб[2] сакратсун
Асиз ликин амратсун[3]
Итқа кайик қайтаритсун
Йатмиш[4] сони умналим (ж.3, б.316)

Шўх, саркаш отларни йигитларимиз сакратиб
Улардаки шўхлиқ, ёмонлиқларни камайтирсунлар
Итларга кийикларни қайтариб тута берсунлар
Биз ов сонининг етмишка боришини умидлаб
турайлиқ

1. Тусун – шўх, уйноқ; ёш отларға “тусун” дейиладир.
2. Мунмак – минмак.
3. Амратмак – секинлатмак, явошлатмоқ.
4. Босма нусхада бу сўз жуда чатоқ ёзилған “тутмиш”да, “етмиш”да ўқумоқ мумкиндир. Тасҳиҳчи томонидан қўйилған ( ) шубҳа аломати бунинг қўлёзмада ҳам шундай ёзилғанин кўрсатадир. Маҳмуд Қошғарийнинг арабча таржимасидан бунинг ”тутмиш” экани англашиладир. Шу ҳолда ”сони” сўзи санамоқдан ҳол феъли бўладир-да, бу

www.ziyouz.com kutubxonasi

мисрага “итлар кийикларни тутмиш санаб (фарз қилиб) умидлана турайлиқ” деб маъно бериш керак бўладир. Бироқ юқориларда неча йўла кўрулган *ишлату, ирғату, қушлату* каби ҳол феъллари бунинг хам “сону” бўлишини талаб қиладир. Бунда “сони” ёзилғани учун буни “сон” маъносиға олиб “етмиш сони” ўқумоқ эҳтимоли кучаядир.

VI. Овдан урушга
(Ўн икки тўртликдан иборатдир)

1. Иқилажим[1] арик[2] бўлди
Арик бўлғу йари[3] кўрди
Булит уруб[4] кўк уртулди
Туман туруб тули йағди (ж.1, б.126)

Менинг шўх, гўзал отим шўхлик қила бошлади
Булутлар пайдо бўлуб кўк юзини ёпғанди
Ҳаво туманланиб жала ёққанди
Менинг отим шўхлиқ қилишни ярарлиқ кўрди

1. Иқилаж – гўзал, чопағон, шўх от.
2. Арик – юрушли, чаққон.
3. Йари – ярарлиқ.
4. Урмоқ – пайдо бўлмоқ.

2. Кажа туруб йурир ардим.
Қара, қизил бўри кўрдим
Қаттиғ йони қура кўрим
Қайа[1] кўруб бақу[2] оғди. (ж.3, б.165)

Кечаси туруб юрур эдим
Қора, қизил бўри кўрдим
Берк, қаттиғ ёйимни қурдим
Мени кўрган бўри катта бир тош кўриб шунинг тепасига чиқди.

1. Қайа – катта, қаттиғ тош.
2. Бақу – тепа.

3. Узу[1] бариб укуш[2] ивдим[3]
Талим[4] йуруб кужин гавдим[5]
Атим бирла таку[6] авдим[7]
Мани кўруб эси[8] оғди[9] (ж.1, б.146)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кетидан шошиб пишиб бордим
Анча юруб уни чарчатдим
Отли эдим, энг сўнг етиб олдим-да теграсига айлантурдим
Мени кўргач, туси оғди (кўб қўрқди).

1. Узу – кет, орқа.
2. Укуш – кўб.
3. Ивмак – шошилмоқ.
4. Талим – кўб, анча.
5. Гавмак – кучни камайтирмак.
6. Таку – тикиб, етиб.
7. Авмак – бир нарсанинг теграсига айланмак.
8. Эси – бу шундай ёзилган, чўзғиси кўрсатилмаган. "Йоси"ми "йуси"ми бўлғани англашилмади. "Девони луғати-т-турк"нинг биринчи жилд 154-бетида "оғмоқ" сўзи изоҳ қилинғанда, "қўрқуб оқарди " маъносида "юзи оғди" дейилган. Бунда ҳам ё "юзи оғди", ё "туси оғди" экани аниқдир. Шунинг таржимасидан ҳам мени "кўруб қўрқди" демак истагани англашиладир. Эҳтимолким, янглиш эмас ва "юз" сўзидаки "з" товуши баъзи қабила шеваларида "с"га айлангандир. Балким "оси-эси" сўзи янглишдан "эси" ёзилғандир.
9. Оғди – оғди, оқарди.

4. Итим тутуб қузи[1] жалди[2]
Анинг ту[3]син қира йулди
Бошин алиб қузи салди
Буғаз олиб тукал буғди (ж.2, б.2)

Итим ани тутуб қуйиға ташлади
Туйларини, йунларини юла бошлади
Энг сўнг бошини олиб қуйиға солди-да
Бўғзини олиб бутунлай бўғди

1. Қузи – қуйи.
2. Ч(ж)алмоқ – йиқитмоқ.
3. Ту – туй(к), йун(г).

5. Қара тунук кажурсадим[1]
Ағир уни[2] учурсадим

www.ziyouz.com kutubxonasi

Йатиканк[3] қочурсадим[4]
Сақиш[5] ичра кунум туғди. (ж.3, б.187)

Қора тунни кечирмак,
Оғир уйқуни қочирмоқ истадим
Ети юлдузни неча мартаба санаб чиқдим
Хаёллар орасида эканимда кун туғуб қолди.

1. Кажурсадим – кечирмак истадим.

2. Уни – шундай ёзилган, бироқ арабча таржимасидан "уйқу" маъносида келгани англашиладир. Уйқунинг бурунғи туркчаси "узу"дир. Бунинг ҳам тўғриси узни-узуни бўлса керак.

3. Йатика – йитика, етти юлдуз, арабларнинг "бинот алнаъш - банотуннаш", тожикларнинг "ҳафт додран – ҳафт додарон" деганлари юлдузлардир.

4. Қачурсадим – арабча таржимасидан "неча дафъа санадим" маъноси англашиладир. "Самоқ" санамоқ демакдир (ж.3, б.187) Қачур - усмонлича "қоч" билан "ур" қўшимчасидан иборат бўлуб "қочур неча шар дафъа" демакдир.

5. Сақиш – Маҳмуд Қошғарий бунга "санамоқ" деб маъно берган, ҳолбуки "Девони луғат"нинг ўзида "хаёлламоқ" маъносида "соқимоқ" ҳам бордир (ж.3, б.2).

6. Оға[1] буктир[2] уза йурдим
Бариқ йақиб[3] қайа[4] кўрдим
Ани билиб тақи бардим[5]
Тукал йаға тури[6] тўғди (ж.1, б.381)

Тоққа ошиб тепасида юрдим
Йироқларга қарадим, бир қора кўрдим
Ани билиб тағин бироз турган эдим
Ёвнинг тугал тўзони пайдо бўлди.

1. Оғмоқ – чиқмоқ, кўтарилмак, ошмоқ. Оға – унинг ҳол феъли.

2. Буктир – тоғ.

3. Бариқ йақиб – босма нусхада шундай ёзилган. Тўғриси, "йариқ боқиб" "йироқ боқиб " бўлса керак.

4. Қайа – қаттиғ тош демакдир. Бунда тўғри келмайдир. Арабча таржимасида "савад – савод" дейилган,

www.ziyouz.com kutubxonasi

саводнинг туркчаси “қора”дир. Бу кун ҳам узоқда бир нарсани кўргач, “қора кўрдим” дейиладир.

5. Бардим – бормоқ феъли(нинг) ўткан замон шакли, бу ҳам тўғри келмайдир. Арабча таржимасида “максат – макасту” дейилганким, туркчаси “тўхтадим, турдим” бўладир.

6. Тур – тўғриси туз бўлса керак. Тўзон, тупроқ маъносида.

7. Кузи[1] қийқириб[2] ўғуш[3] тирдим
Ёғи қару[4] кириш[5] кўрдим
Тўқуш ичра уруш бердим
Аран кўруб баши тиғди (ж.2, б.96)

Тоғ тепасидан тубанга қараб қичқирдим,
қабиламни тўпладим
Ёв томон сакраб югурдим-да ёйимни
киришладим.
Майдонға кириб уруш очдим
Ёв ботурлари мени кўргач, бошларининг
ўткурлиги кетди (бошларини кўтаролмай
қолдилар)

1. Кузи – қуйи.
2. Қийқирмоқ – қичқирмоқ.
3. Ўғуш – қабила.
4. Қармоқ – сувнинг сакраб юзака чиқиб оқиши. “Қару” унинг ҳол феъли.
5. Кириш – ёйнинг кириши.
6. Тиғмоқ – учи кескин бир нарсанинг кескинлигини кетгизмоқ.

8. Узин укниб[1] урилади[2]
Ирқ йириқ[3] қарилади[4]
Атиғ қимшиб[5] урилади[6]
Уфт[7] бўлиб тўбу[8] оғди (ж.1, б.259)

(Ёв яқинлашғач) қичқирди, отини қўя берди
Ўзини бўлмағур лофлар билан махтаб
Ерни қари(ч)лаб ўлчар эмиш каби юра келди
Охирда уятқа қолиб (бемаза бўлуб) тепага қочиб чиқди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Укунмак – махтанмоқ.

2. Уриламоқ – лоф қилмоқ, бўлмағур сўзлар билан махтанмоқ.

3. Чўзғисиз ёзилған “йуруқ ” бўлса керак.

4. Қариламоқ – газламак.

5. Қимшамак – қўйуб юбориш.

6. Уриламоқ – қичқирмоқ, наъра тортмоқ.

7. Уфт – шундай ёзилған, бироқ тўғриси “увут”дир. Шарманда, уят маъносида.

8. Тўбу – тепа.

9. Аран изиб[1] сука[2] турди
Баши бўйнин сука турди
Уфут[3] бўлуб бука турди
Узу[4] қама[5] табан[6] йиғди[7] (ж.3, б.175)

Ботурларини менга элчиликга юборди
(улар) олдимизда тиз чўкдилар
Бошларини, бўйунларини сўкдилар
Уялғанларидан букулуб турдилар
Кетимиздан қувиб келманг деб бизни тўхтатдилар.

1. Измоқ – юбормоқ.

2. Сукмак – чўкмакнинг иккинчи луғати (сўзи).

3. Уфут – тўғриси “увут”дир, “уят” демакдир.

4. Узу – кейин, кет.

5. Қама – ?

6. Табан – дийон

7. Йиғди – (ғ) ҳарфидан бурун нуқта қўйилмаған қайси ҳарф экани маълум эмас. ”Девони луғат”нинг учинчи жилд, 46-бетида “манъ қилмоқ” маъносида “йиғмоқ” сўзи бор, шундан “йиғди” бўлса керак.

10. Абанк[1] (абанг) қулсам[2] узу[3] бариб
Тутар ардим су[4] син тариб[5]
Булун[6] қилиб боши йариб
Булуғ[7] барча манга йиғди (ж.1, б.335)

Тиласа эдим кетидан бориб
Қўшунин тарқатар, ўзин тутар,

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бошин ёрар эдим (бироқ нима қилай ким)
Ўз жонининг баҳоси деб кўб нарсалар йиғди.

1. Абанк – шарт аломатидир, “агар, – са, –эди”.
2. Қулмоқ – тиламак.
3. Узу – кейин, кет.
4. Су – қўшун.
5. Тармоқ – тарқатмоқ.
6. Булун – тутқун, асир.
7. Булуғ – тўғриси фидя, қурбон маъносида ”йулуғ” бўлса керак.

11. Авин барқин[1] сатиғсади
Йулуғ[2] бериб йориғсади[3]
Тирик арса туруғсади[4]
Анкор (ангор) соқинч[5] куни тўғди (ж.3, б.246)

Уй, саройларини сотишға қўйди
“Фидя” бериб ўзини қутқармоқ истади
Чунки у тирик қолмоқ истайдир
Ҳолбуки, унга қайғу куни туққан (бундан сўнг тирикчилиги қайғули бир тирикчиликдир)

1. Барқ – сарой, қаср.
2. Йулуғ – фидя, қурбон.
3. Йарғисамоқ – ярашмоқчи бўлмоқ.
4. Туруғсамоқ – турмоқчи бўлмоқ.
5. Соқинч – қайғу.

12. Изу[1] бериб бушуттим
Товар, йулуғ нашуттим
Аран ассин[2] ошуттим[3]
Йукин баржа ўзи жиғди (ж.1, б.181)

Озодлиқ бериб бўшатған эсам-да қийнадим бироз
Ўзининг қон баҳоси деб биргани нарса-товарларини ўзига ташитдим
Ботурларнинг айбларини ёшинтирдим.
Бутун юкларини ўзи йиғди, ҳеч ким унга ёрдам этмади.

1. Измак – қўйиб юбормоқ, бўшатиб юбормоқ, озод этмак.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Ас – Маҳмуд Қошғарий шу парчада бу сўзни “саваърт, савъат” деб таржима қилган. ”Савъат”нинг туркчаси уят, ёмонлиқдир. Бироқ биринчи жилднинг 39-76 бетларида “ас” сўзига “ ўлакса ”дейилган.

3. Ошутмоқ – ёшинтирмоқ, ёптирмоқ.

Эскарма – бу парчадан учинчи мисранинг таржимаси Маҳмуд Қошғарийға кўраким: фикримча, тўғри эмасдир.

Менга қолса “ас” сўзини “ўлакса” маъносида олиб, “ошуттум”ни “ошатдим” ўқуб, бу мисрани “урушда ўлган ботурларнинг ўлукларини едирдим” деб таржима қилардим.

VII. Тонгут бекининг уруши
(саккиз парчадир)

1. Қатун сени[1] жуғилади[2]
Тангут[3] (танғут) бакин йағилади[4]
Қани оқиб зағилладu[5]
Буйун сувин қизил сағди (ж.3, б.24)

Қотун сени қабиласи қичқиришиб ғулғула солиб
Тонгут бекига ёғиқди, уруш очди
(натижада) бўйнидан қизил сув соғилған каби
бўлиб қони визиллаб оқди.

1. Қотун сени – бир ўрун исми. Мунда шу ўрунда яшаған эл.

2. Жуғиламоқ – қичқириш.

3. Тангут – бир қабила.

4. Йағиламоқ – ёв бўлмоқ.

5. Зағилламоқ – визилламак.

2. Аран Алпи ўқуштилар[1]
Қинғир[2] (қингир) кўзун боқиштилар
Қамуғ тулмун[3] тўқуштилар
Қилиж қинқа кужин сиқди (ж.1, б.16)

Эрлар ботурлар бир–бирларини курашга ундадилар
Бир–бирларига ён кўз билан ёмон–ёмон қарадилар
Бутун яроқлари билан урушка киришдилар
Қиличларнинг қинға сиғиши қийинлашди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Ўқушмоқ – тилишмак, ундашмак.

2. Қинғир – эгри қарашли, ғилай, алус, аҳвал. Қинғир боқмоқ: кўзнинг чети билан ёмон-ёмон қарамоқ.

3. Тулмун – тулум + ун = тулум билан. Тулум - яроғ.

3. Талим[1] бошлар йувилдимат[2]
Йағи андан йавилдимат[3]
Кучи анинг кавилдимат[4]
Қилиж қинқа кужин сиғди (ж.1, б.332)

Кўб-кўб бошлар юмаланди
Ёв буларни кўргач, бўшашиб қолди
Кучсизланди
Қиличнинг қинға сиғиши қийинлашди(*)

1. Талим – кўб.

2. Ювилдимат – йувилди + мат. Ювилмоқ: юманламақ. Мат-мат: "шундай" маъносида қўшимча.

3. Йавилмоқ – сусаймак, бўшашмоқ.

4. Кавилмак – кучсизланмак.

4. Танкут (тангут) сусин ушклади[1]
Киши ишин алклади[2]
Арин, атин балклади[3]
Булун[4] бўлиб бошин тиғди (ж.1, б.258)

Ёв тонгут қўшунини совуқда босди
Ул бу иши билан эркаклар ишини масқара қилди
Босқунда олғани ер ҳам отларни ҳар кимга
бўлаклади, ҳадя қилди
Охирда ўзи, асир бўлгач бошининг кескинлиги
кетиб қолди.

1. Ушкламак – совуқда босмоқ, совуқда қолдирмоқ.

2. Алкламак – масқара қилмоқ, кулмак.

3. Балкламак – ҳадя қилмоқ.

4. Булун – асир, тутқун.

5. Тонгут (тонкут) хони йубилади[1]
Ўлум бирла тўбулади[2]

(*) Шу мисра юқорида ўтди, мунга янглиш ўқилған бўлса керак

www.ziyouz.com kutubxonasi

***Қазошлари*[3] *табалади*[4]**
Ўлум кўруб йузи оғди.

Тонкут хони уни бошлаб алдади-да
Сўнгра ўлум билан тепалади, енгди
Қариндошлари унинг бу енгилишидан орландилар
Чунки ўлумни кўргач унинг юзи оқарған эди.

1. Йубилади – ҳийла қилди, алдади.
2. Тўбулади – енгди.
3. Қазош – қариндош.
4. Табалади – орланди.

***6. Йағи бекдан узуқлади*[1]**
***Кўруб суни*[2] *узуқлади*[3]**
***Ўлум ани қўнуқлади*[4]**
Оғзи ичра оғи соғди (ж.3, б.25)

Ёв бекни кўргач, ялқовланиб пинаклади
У кутулмаган қўшинни кўруб ажабда қолған эди.
Ўлум уни зиёфат қилди.
Оғзиға оғи тўкди.

1. Узуқламоқ – пинакламак.
2. Су – қўшун.
3. Озиқламоқ – шундай ёзилған. Бироқ биринчи жилднинг 256-бетида "янги бир нарсани кўруб "ажабда қолмоқ" маъносида "озуқламоқ" бордир.
4. Қўнуқламоқ – меҳмон қилмоқ, зиёфат қилмоқ.

***7. Баким узин ўғурлади*[1]**
***Йарағ*[2] *билиб ўғурлади*[3]**
***Улуғ Танкри (Тангри) оғирлади*[4]**
Они қут*[5] *қив*[6] *тури*[7] *тўғди (ж.1, б.252)

Бегим бошлаб ўзини ёшинтирди, пусуда турди
Вақт кутди, вақтини топиб ишка киришди
Улуғ Тангри ёрдам қилди-да
Унинг бахт, давлат тўзони кўтарилди.

1. Ўғирламак – билганимиз "ўғирламоқ" бўлиб, мунда "ёшинтирмоқ" ўрнида ишлатилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Йарағ - фурсат, муносиб вақт.

3. Ўғурламоқ – вақтини топмоқ.

4. Оғирламоқ – яхшилиқ айламак.

5. Қут – бахт.

6. Қив – давлат.

7. Тури – шундай ёзилған. Бироқ арабча таржимасидан бунинг "тўзон" маъносида бир сўз экани англашиладир. "Девони луғат"да "тўзон" маъносида "туз" сўзи бўлғани каби (ж.1, б.88) "туғ" сўзи ҳам бордир (ж.1, б.138). Бунинг-да тўғриси, "тўз" бўлса керак.

8. Ани йатиб[1] сункулари
Башин йандуру[2] йангилади (йанғилади)
Аран бабиб мунгилади (мунғилади)[3]
Анинг Алпин қара буғди (ж.3, б.299)

Тиз этиб ани сункулаб
Бошиға тоза бир яра очди
Ботурларини ўлдирди, бўғди
Ўзининг ботурлари бойиб қолдилар, яхши томоқларидилар.

1. Йатиб – етиб.

2. Йандуру – шундай ёзилған, арабча таржимасидан "яра" маъносида бир сўз экани англашиладир. Бу мисранинг вазни ҳам бир "бўғум" ортуқдир. Тўғриси, "яра" бўлса керак.

3. Мунгиламак (йамангиламак) – "мия емак" маъносидадир. Бурунғи турклар зиёфат қилинғанда қўйнинг миясини энг ҳурматли меҳмонға берар эканлар. Бу сўз сўнгралари "яхши томоқ емак" маъносида ишлатилган.

Эскарма: Олтинчи-еттинчи манзумаларнинг вазни ҳам, қофиялари ҳам бир бўлғани учун иккаласини бир манзума демак мумкиндир. Бироқ мен иккисини бир унвон остида йиғишға муваффақ бўлмадим. Чунки биринчи қисм шоирнинг ўз бошидан ўтганларини, иккинчи қисм эса Тангут хонининг урушларини тасвир қиладир. Шундай бўлса ҳам иккисини ён-ёнға қўйдим.

www.ziyouz.com kutubxonasi

VIII. Уйғурлар билан уруш (беш парчадир)

1. Кими ичра ўлдуруб
“Ила”[1] сувин качтимиз
Уйғур таба башланиб
Минклақ[2] (минглақ) элин очтимиз (ж.3, б.178)

Кимида ўлтуруб
Ила сувини кечдик
Уйғурларға қараб юрдиқ
Минглақ элни фатҳ қилдиқ.

1. Ила – наҳр исми.
2. Минглақ – ўрун исми.

2. Бажкам[1] уруб атлақа[2]
Уйғур дақи тотлақа[3]
Ўғри йавуз итлақа
Қушлар каби ужтимиз (ж.1, б.401)

Отларимизға парчамлар тақиб
Уйғур ҳам тотлар устига
(Ўғри ҳам ёвуз итлар устига)
Қушлар каби учуб бордиқ

1. Бажкам – парчам ипакдан, ёввойи ҳўкуз қуйруғидан байроқ учига осилатурған пўпак (попук).

2. Атлақа, тотлақа, итлақа – буларнинг *отқа, тотқа, атқа* демак экани англашиладир.

3. Тот – форс, тожик, сарт. “Девон луғат”да мусулмон бўлмаған туркларга ҳам “тот” дейилгани айтиладир. Бунда шуниси тўғри келадир.

3. Тунла била бостимиз
Такма[1] ёнкақ[2] (йангақ) бустимиз
Касмаларин[3] кастимиз
Минклақ (минглақ) арин бижтимиз[4] (ж.1, б.362)

Кечаси билан босқун қилдиқ
Ҳар бир томондан пойлаб пусуб турдиқ

www.ziyouz.com kutubxonasi

Учрағанларнинг манглайларини кеса бердик
Шундай қилиб, минглоқ ботурларини ўлдирдик.

1. Такма – ҳар бир.
2. Йанкақ – ён.
3. Касма – кесма.
4. Бижмоқ – кесмак, манглай.

4. Оғди[1] қизил байроқ
Тўғди[2] қара туброқ
Йатшу калиб уғрақ[3]
Туқшиб ани кажтимиз (ж.3, б.138)

Қизил байроқ пайдо бўлди
Ҳар томондан тўзон, тупроқ кўтарилди
Уғрақ қабиласи етишиб келди
Урушдиқ-да уруш майдонида уларни кечдик.

1. Оғди – чиқди, пайдо бўлди.
2. Тўғмоқ – кўтарилмак.
3. Уғрақ – бир қабила исми.

5. Калингизлайу[1] (калинкизлайу) ақтимиз
Кандлар уза чиқтимиз
Фурхон[2] овин йиқтимиз
Бурхон уза сижтимиз (ж.1, б.288)

Сувда йузуб, оқиб бордиқ
Шаҳрлар устига чиқиб юруш қилдиқ.
Бутхоналарни бузуб,
Бутларнинг устига...(*)

1. Калингизлайу – "калинкизлайу" ёзилған, нима экани билинмади. Учинчи жилднинг 302-бетида "қалункуламоқ" (қалингуламоқ) сўзи борким: "сувда юзмоқ" маъносидадир(**). Шу тизмадаки, *урушда сувни кечмак, кемада*

(*) Маҳмуд Қошғарийнинг шу тўртлик остида ёзишғаниға кўра, мусулмон туркларнинг одатлари шу эмиш, мусулмон бўлмаған турклар билан урушғанда бутхоналарини бузуб, бутларини шундай таҳқир қилар эмишлар.

(**) Шунинг тўғриси "тингизлайу" бўлмасун?

www.ziyouz.com kutubxonasi

ўтурмоқ воқеаларининг бўлғанин кўзда тутсақ, бунинг ҳам шул "қалкулайу" эканига ҳукм этмак мумкиндир.

2. Фурхон, бурҳон — бут демакдир. Иккиси бир сўз бўлса керак.

IX. Икки савдогар орасида (етти парчадан иборатдир)

1. Йароғ[1] бўлуб йағушди[2]
Артуқлуқун сукушди[3]
Қулун[4] қопуб кетишди
Сурда[5] манинк қўйими (ж.2, б.78)

Фурсат топиб менга яқинлашди
Ортуқлиқ билан олдимда чўкди
(Мени жуда катта ҳурмат қилди)
Сўнгра тойимни ўғирлади, қўйимни суруб олиб кетди.

1. Йароғ — фурсат, муносиб вақт.
2. Йағушмоқ — ёвушмоқ, яқинлашмоқ.
3. Сукушмак — сўкмак, чўкмак.
4. Қулун — сутдан айрилған от боласи.
5. Сурда — "сурди" бўлса керак.

2. Тункур[1] (тунгур) қазин[2] бўлушти
Қизқин[3] тақи қўлушти[4]
Амди тишим қамашти
Алти[5] турумтойимни[6] (ж.2, б.88)

Бир-биримизга қудалашдиқ
У, менинг қизимни, менда унинг қизини олмоқчи бўлдиқ
Охирда менинг Турумтой деган қулимни олиб қочди-да
Тишларимни қамаштириб қўйди.

1. Тунқур — қуда, хотуннинг эр томондан яқин-қариндошлари.

2. Қазин — қайин. Эрнинг хотун томонидан яқинлари.

3. Қизқин — қиз + қин. Англашилмади. "Қизин" бўлмасун!

www.ziyouz.com kutubxonasi

4. Қўлушмоқ – талаб қилишмоқ.
5. Алти - олди.
6. Турумтай – шоир қулининг оти экан.

3. Тузғурмади[1] итимни
Турғурғалар[2] атимни
Сурди манинк қутимни[3]
Қаз, тақи қўрдайми[4] (ж.2, б.139)

Итимни тўйдирмай
Отимни чарчатиб қўйди
Давлатимни:
Қазлар ҳам қувларимни ҳайдаб олиб кетди.

1. Тузғурмоқ – тўйдирмоқ.
2. Турғурғаламоқ – чарчатмоқ, ориқлатмоқ.
3. Қут – давлат.
4. Қўрдай – ғозга ўхшаған оққуш. Туй(к)идан ёстуқ қилинар эмиш. Бизнинг “қув” деганимиз қуш бўлса керак.

4. Ўртақ бўлуб билишди
Манинг товар сатишди
Биста[1] била йараштu[2]
Кизлаб тутар тойимни (ж.3, б.52)

Қизил байроқ пайдо бўлди
Ҳар томондан тўзон, тупроқ кўтарилди
Уғроқ қабиласи етишиб келди
Урушдиқ-да уруш майдонида уларни кечдик.

1. Биста – даллол, чўл савдогарларини шаҳарда уйларига қўндириб, уларнинг олиш-беришларини бошқарғучи.
2. Йарашмоқ – келишмак.

5. Налук[1] анкор (ангор) билиштим
Қучшуб тақи қавуштим[2]
Тузунликин[3] қайиштим[4]
Алиқти[5] манинк ёйими[6] (ж.3, б.142)

Нечун у билан билишдим, танишдим-да
Қучушиб бирлашдим

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ҳам юмшоқлиқ, меҳрубонлиқ кўрсатдим
Унинг учун бир ёз вақтим зое бўлди.

1. Налук – нечун.
2. Қавушмоқ – эришмак, яқинлашмоқ, бирлашмак.
3. Тузунлик – юмшоқлиқ, ҳилм.
4. Қайишмоқ – меҳрубонлиқ қилмоқ.
5. Алиқмоқ – йўқ этмак.
6. Ёй – ёз.

6. Айдим[1] анкор (ангор) савулма[2]
Қулбақ[3] узу[4] йувулма[5]
Йувға[6] сувин сувилма[7]
Қопти манинг қайими (ж.3, б.58)

Унга (насиҳат берганим кишига) айтдимки, сен ҳар томонга оғиб турма (қарорсиз енгил бўлма)
(мени шунчалар алдаган) "қулбоқ"нинг изига юмаланма
Қайдан келгани маълум бўлмаган сув билан суғорилма
Қулбақ менинг "қай" қабиласидан бўлган қулимни тортиб олди.

1. Айдим – дедим, айтдим.
2. Савулмоқ – майл қилмоқ, оғма.
3. Қулбақ – шоирни алдаган ўртоғининг исми.
4. Узу – кет, кейин.
5. Йувулмоқ – юварланмоқ, юмаланмоқ.
6. Йувға – асли, туби, белли бўлмаган нарса.
7. Сувилмоқ – суғорилмоқ.

7. Калса санга йўлғира[1]
Узун[2] ани узғира[3]
Барсун нари қазғира[4]
Сатти манин айими (ж.2, б.152)

Йўл юруб сенга келса
Уни ғафлат уйқусидан уйғот, кўзини очсун ёмонлиқларини кўрсун.
Қайғура–қайғура узоқлашсун, йўқолсун.
Чунки ул менинг ой каби чиройлик чўримни сотиб қўйған.

1. Йулғирмоқ – йўл юрмоқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Узу – уйқу.

3. Узғирмоқ – уйғотмоқ. Узғира = узғир + а(о). Узғир – уйғот. А(о) – *келдим мано, билдим мано* каби сўзларнинг охирларидаги (о)лардандир.

4. Қазғирмоқ – қайғурмоқ.

X. Айрилиқ (ҳижрон)
(тўрт парча)

1. Булнар[1]мани ўлас кўз[2]
Қара мангиз[3] (манғиз) қизил юз
Андин тамар тукал туз[4]
Булнаб йана ул қочар (ж.1, б.58)

Кўзи хумор,
Холи қора, юзи қизил
Малоҳатли бир гўзал мени ўзига асир қиладир
Асир қилиб олғандан кейин мендан қочадир..!

1. Булнамоқ – асир этмак.
2. Ўлас кўз – хуморли кўз, шаҳло кўз.
3. Мангиз – хол.
4. Туз – билганимиз "туз". Мунда "малоҳат" маъносида.

2. Йукнуб[1] манга имлади[2]
Кўзум ёшин йамлади
Бағрим бошин[3] амлади[4]
Алкин[5] бўлуб ул кучар (ж.3, б.40)

Менга тағзимлаб ишорат қилди.
Кўз ёшларимни аритти
Бағримнинг ярасин даволади
Эмди мусофир бўлуб кўчмакчи бўладир..!

1. Йукунмак – таъзим этмак.
2. Имламак – ишорат қилмоқ.
3. Бош – яра.
4. Амламак – имламак.
5. Алкин – мусофир.

3. Йиғлаб узу[1] артадим[2]
Бағрим башин[3] қартадим[4]

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қачмиш қутуғ[5] иртадим
Йағмур куни[6] қон сочар (ж.1, б.229)

Йиғлаб—йиғлаб кейин ҳолдан чиқдим, оздим.
Бағрим ярасини йиғлаш даволаған бўлдим
Мендан қочқан бахтимни излаб йиғладим
Кўзларим ёғмурдек қон сочдилар.

1. Узу – кейин, кет.
2. Артамоқ – ҳолсизланмоқ.
3. Баш – яра.
4. Қартамоқ – даволамоқ.
5. Қут – бахт, давлат.
6. Куни – нусхада ”кани” ёзилған; тўғриси, “киби – каби” бўлса керак.

4. Овлаб мани қўймангиз (қўйманғиз)
Айқ[1] айб қаймангиз[2] (қайманғиз)
Оқар кўзим уш[3] тангиз (танғиз)
Такра[4] йура[5] куш учар (ж.2, б.38)

Мени овлаб тутқун қилиб олғандан сўнг ташлаб кетманг
Берганингиз ваъдалардан қайтманг
Айрилиқ ғамидан менинг кўз ёшим кўл бўлуб
Теграсида қушлар учмоқдалар..!

1. Айқ –ваъда.
2. Қаймақ – қайтмоқ.
3. Уш – шу топда.
4. Такра – икра.
5. Йура – текра.

XI. Яна айрилиқ(*)
(тўрт парча)

1. Узик[1] мани қумитти[2]
Соқинч манка йумитти[3]

(*) Бу манзума юқориғи манзумадан, қофияға кўра бошқадир. Шунинг учун айри бир асарнинг бир қисми санаб юқориғидан айириб ёздим.

www.ziyouz.com kutubxonasi

***Кўнглум (кўнклум) ангар (анкар) амитти*[4]**
Йурим манинк сарғарур (ж.1, б.66)

Унинг шавқ ва севгиси мени тўлқунлантирди,
ҳаяжонға келтирди
Қайғулар бошимда тўпландилар.
Кўнглум унга мойил бўлғач
Юзим сарғайиб қолди.

1. Узик – шавқ.
2. Қумитмоқ – тўлқинлантирмоқ, ҳаяжонға кетирмак.
3. Йумитмоқ – йиғилмоқ, тўпланмоқ.
4. Амитмак – майл этмак.

2. Кўнглум (кўнклум) ангар (ангар) қайнайу
Ижтин*[1] *ангар уйнайу
***Калди манка бўйнайу*[2]**
***Ўйнаб мани арғарур*[3]** (ж.1, б.193)

Кўнглум унга қайнайдир
Уни кўргач юрагим ўйнайдир
Ул менга нозланиб келди
Ўйнаб-ўйнаб мени чарчатмоқ истайдир

1. Ижтин – ичдан.
2. Бўйнамоқ – саркашлик, ноз этмак.
3. Арғармоқ – чарчатмоқ.

***3. Кўрди мани амлайу*[1]**
Бақти манка имлайу
***Қалдим кўнгул тумлийу*[2]**
***Қазғу*[3] *мани турғурур*[4]** (ж.3, б.218)

Менка боқиб имлайдир
Ўзининг имлашлари билан мени даволайдир
Кўнглумни ондан совутдим эмди
Чунки унинг қайғу-ҳасратлари мени тўйдирған.

1. Амламак – имламак.
2. Тумлимоқ – совутмоқ.
3. Қазғу – қайғу.
4. Турғурур – чарчатадир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

4. Барди кўзум йаруқи
Алди узим қўнуқи[1]
Қанда аринж[2] қаниқи[3]
Эмди удин[4] узғурур[5] (ж.1, б.48)

Кўзумнинг ёруғи кетиб
Менинг руҳимни олиб кетди, ул эмди қайда..!
Унинг йўқлиғи мени уйқудан уйғотадир
(уйқумни қочирадир)

1. Уз қунуқи – руҳ.
2. Аринж – балким.
3. Қаниқи – қони.
4. Удин – узин, уйқуни.
5. Узғурмоқ – уйғотмоқ.

"Девони луғат"да ишқ, севгига оид бу икки манзумадан бошқа бир-бирига боғланмаган икишар мисралар бор. Буларни қофия эътибори билан бир–бирига боғлаш мумкин бўлмагач, тубанда ўз ҳолларича ёзиш муносиб кўрилди.

5. Узик[1] ути тутунуб
Ўбка, йурак қағрулур[2] (ж.2, б.114)
Тун-кун туруб йиғлайу
Башим манинг сақрулур[3] (ж.2, б.183)

Шавқ ўти туташадир-да
Юрак, ўпкамни қовурадир
Тун-кун йиғлаб тураман
Ёшим ҳар томон сочиладир.

1. Узик –шавқ.
2. Қағрулмоқ – қоврилмоқ.
3. Сақрилмоқ – сочилмоқ.

Яна севги

Йалвин[1] анинг кўзи
Йалкин[2] анинг ўзи
Тулун айин йузи
Йарди манинг юрак.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кўзлари жоду
Юзлари тўлун ой
Ўзи мусофир бир гўзал
Менинг кўнглимни яралади.

1. Йалви – жоду.
2. Йалкин – мусофир.

Яна севгига оид бир парча.

Айдим анкар (савук)[1]
Бизни тобона алук[2]
Кажтинк билзи[3] карак[4]
Қирлар, адиз[5] базук[6] (ж.1, б.86)

Унга дедимки: севгилим,
Бизнинг томонға қандай ўтдинг
Орада узун чўллар,
Буюк қирлар, тепалар бор?!

1. Савук – севгили.
2. Алук – тўғриси "налук"дир, "қандай" демакдир.
3. Билзи – англашилмади. Арабча таржимасидан "чўл" маъносида экани англашиладир. Тўғриси "йази" бўлмасун.
4. Карак — ?
5. Адиз – юксак ўрун, тепа.
6. Базук – байук, буюк.

Айди санинк узу[1]
Амкак[2] талим[3] изу[4]
Йумшар[5] қатиғ узу[6]
Кўнклум санга йукрук[7] (ж.1, б.101)

(Севгилим жавоб бериб) дедиким: сендан кейин
(Кўрганим айрилиқ меҳнатлари) мени йўлға солди;
Қаттиғ тоғлар, тепалар юмшади.
Менинг кўнглум сен томон югурадир.

1. Узу – кет, кейин.
2. Амкак – эмкак.
3. Талим – ҳар бир.
4. Измак – қўйиб юбормоқ.
5. Йумшар —?

www.ziyouz.com kutubxonasi

6. Уду – тепа.
7. Йукрук – югургучи.

Яна муҳаббатка оид

Ким айб иштур қулақ
Ой ави артуч[1] *бутақ* (ж.1, б.315)
Иклади[2] *манинк азақ*[3]
Кўрмазиб[4] *ўғри тузақ*

Иккладим[5] *андин узақ*
Амлакил[6] *амди*[7] *тузақ*[8] (ж.1, б.317)
Атғолир[9] *уқти узақ*
Такмади бу сов ушақ (ж.2, б.18)

Ақтурур кўзим йулақ[10]
Туш қилур[11] *ўрдак йуғақ*[12] (ж.3, б.13)
Уғроғим[13] *канду*[14] *ирақ*
Булнади[15] *мани қарақ* (ж.3, б.27)

Ким айтадир, қайси қулоқ эшитадирким
Сарв ёғочининг бутоғи ойнинг уйи бўладир?!
Ўғри тузоқни кўрмадим
Оёғимға ўралди (мени асир қилди)

Андин йироқ касал бўлдим
Эй малиҳа, мени эмди давола!
Бу гўзалнинг бунча узоққа ўқлар отқани хабари
Менга келмаган эди, ушоғим!

Кўзум булоқ оқизадир
Унда ўрдаклар, йуғақлар тушадир
Қасд этканим ўруннинг ўзи йироқда
Йўлда қароқчи тутуб олди мени.

1. Артуч — сарв.
2. Икламак – ўралмоқ.
3. Азақ – оёқ.
4. Кўрмазиб – кўрмаб.
5. Икладим – касал бўлдим.
6. Амламак – доруламоқ.
7. Амди – эмди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

8. Тузақ – малиҳа.
9. Атғаламоқ - ҳар вақт отмоқ.
10. Йулоқ – булоқ.
11. Туш қилмоқ – тушмак.
12. Йуғақ – сув қушларидан бири.
13. Уғроқ – қасд қилинған жой.
14. Канду – ўзи.
15. Булнамоқ – асир этмак.

Яна муҳаббатга оид

Беринг манка сўз кина
Қора манклик[1] (манғлик) тузқийа[2]
Йалвин[3] тутар кузкина
Мункум (мунгум) манинг билинка (ж.3, б.266)

Қара манглик малоҳатли гўзалгина,
Кўнгулларни жоду кучи билан тутғучи кўзлар эгаси
Менинг мунгларимни тинглаб англанг
Менга биргина сўз беринг.

1. Манк – хол.
2. Тузқийа – шундай ёзилған. Тўғриси, "тузқина" (тузғина) бўлса керак.
3. Йалвин, ёлви – сеҳр – жоду. Йалун: жоду билан.

Яна шу мавзуда

Бердим санка қалинк (қолинг)[1]
Амди муни олинк (олинг)
Амкак манинг билинк
Ўғрар тункур (тунгур)[2] барғали (ж.3, б.266)

Мен сизга қалин бердим
Муни олинг эмди
Менинг меҳнатларимни билинг, десам
Ул ота-онасиға бормоқчи бўлуб турадир.

1. Қалинг – қалин.
2. Тункур – эр–хотиндан ҳар бирининг яқин хешлари.

www.ziyouz.com kutubxonasi

XII
Ўч уруши
(беш парча)

1. Тунла била кужалим
Йамар[1] сувин кежалим
Таринкук[2] (таригук) сувин ичжалим
Йувға[3] йағи увилсун[4] (ж.2. б.5)

Тунлаб кўчайликда
Ёмар сувини кечиб
Андаги булоқ сувларидан ичайлик
Тубсиз ёв бизнинг келишимиздан тарқалиб битсун.

1. Йамар – бир наҳр.
2. Таринкук – булоқ.
3. Йувға – тубсиз асли маълум бўлмаган.
4. Увилмоқ – тарқалмоқ.

2. Тонк (тонг) ата (от)[1] йурталим
Бузруж[2] қонин ирталим[3]
Йасмил[4] бакин ўрталим[5]
Амди икит йиқилсун[6] (ж.3, б.263)

От юрутиб тонг отдирайлик
Бузружнинг қонини талаб қилиб
Йасмил қабиласини ёндирайлик
Қани, йигитлар, йиғилсун эмди!

1. Бу мисрада ёй орасидаги "от" сўзи босма нусхада йўқдир. Вазн ҳам маъно буни талаб қилгани учун мен ёздим.
2. Бузруж – бир кишининг оти.
3. Иртамак – истамак.
4. Йасмил – бир қабила.
5. Ўртамак – ёндирмоқ.
6. Йиқилсун – тўғриси "йиғилсун" бўлса керак.

3. Такра авиб[1] акралим[2(*)]
Аттин тушуб йукралим

(*) Иккинчи жилднинг 12 нчи бетида шу парча ёзилган, унда шундаги "авиб" ўрнида "алиб" ёзилган

www.ziyouz.com kutubxonasi

Арсланлайу кукралим
Кўжи ани кавилсун[3] (ж.2, б.109)

Ёвнинг теграсини айлантириб олайлиқ-да
Отдан тушиб
Арслонлар каби бақиришиб югурайлик.
Онинг кучи бўшашиб қолсун.

1. Авмоқ – айлантириб олмоқ.
2. Акрамак – қамамоқ.
3. Кавилмак – бўшашмоқ, кучсизланмак.

4. Қийқириб[1] ***атиғ камшалим***[2]
Қалқан сункун чумшалим[3]
Қайнаб яна йумшалим
Қатғи[4] ***йағи йувилсун*** (ж.1, б.109)

Отларимизни бўшатиб юбориб қичқиришайлиқ.
Ўзимиз қалқонлар, сункулар аро чўмулайлиқ.
Қайнайлиқ, юмшайлиқ
Қинғир ёвни ўзимизга бўйсундирайлиқ.

1. Қийқирмоқ – қичқирмоқ.
2. Камшамак – қўя бермак, бўшатиб юбормоқ.
3. Чўмшамак – чўмилишмоқ.
4. Қатғи–қатқи - қинғир, ҳеч кимга бўйунсунмайтурған, мағрур, иънодчи.

5. Аник[1] ***киши титилсун***
Эл туру[2] ***(нка = нга) йатилсун***[(*)]
Тўқли[3]***, бўри йитилсун***[4]
Қазғу[5] ***йима***[6] ***савилсун***[7]

Онгсиз кишилар титилсунлар
Эл-улус ўз қонунларига эришсунлар.
Қўзилар билан бўрилар қўшулишиб юрсунлар
Қайғулар ҳам кетсун.

(*) Бу мисра бир бўғум қисқадир. Маъно ҳам англашилмайдир. Шунинг учун ёй орасидаги “нка=нга”ни қўшдим. Мисра тўлди, маъно ҳам очилди

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Аник – аҳмоқ, онгсиз.
2. Туру – расм, одат, қонун.
3. Тўқли – тўқли.
4. Йитилмак – қўшулуб, аралашиб юрмоқ.
5. Қазғу – қайғу.
6. Йима – яна.
7. Савилмоқ – кетмак.

XIII. Бир уруш (етти парча)

1. Артиш[1] суви йамаки[2]
Ситғаб[3] турар билаки
Курмат[4] анинг йураки
Калкалимат иркашур[5] (ж.1, б.273)

Артиш сувининг йамаклари
Қўлларини енгларидан чиқариб тайёрлиқ кўрадир.
Уларнинг шундай ботур юраклари борким,
Бизга қаршу келгали йиғилишадирлар.

1. Артиш – Иртиш суви.
2. Йамак – бир қабила.
3. Ситғамоқ – бир ишга тайёрлиқ қилиш учун қўлларни енгдан чиқариш.
4. Кур – қўрқмас. Мат - шундай.
5. Иркашмак – йиғилишмоқ.

2. Устиған қуйаш қапсади[1]
Умунжлуғ[2] азиш[3] йайсади[4]
Артиш сувин кажсади
Будун анин уркушур[5] (ж.1, б.137)

Иситғучи қуёш ер юзини ёпиб олди
Умидли дўст бизни кўролмай душман бўлди.
Артиш сувини кечиб бизга тажовуз қилмоқчи бўлди.
Эл-улус унинг бу ишидан қўрқуб қолди.

1. Қапсамоқ – ёпмоқ.
2. Умунжлиғ – умидли.
3. Азиш – чўзғиси кўрсатилмаган. Арабча таржимасидан “ўртоқ” маъносида “адаш” экани англашиладир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

4. Йайсади – арабча таржимасидан "ҳасад қилди" англашиладир. "Девони луғат"да ҳасад маъносида "тапсамак" бор.

5. Уркушмак – ҳуркмак, қўрқмоқ.

3. Йанди[1] аринж[2] уғраги[3]
Калди бару тиғраги[4]
Узи[5] қуйи, уғраги[6]
Алплар қамуғ тиркашур[7]

Мақсадидан қайтқанга ўхшайдир
Бу томонга хабарчилари келдилар
Тоғнинг орасида, айланмасида, этагида
Ботурлар қатор-қатор турадир.

1. Йанмоқ – қайтмоқ.
2. Аринж – балким.
3. Уғрақ – мақсад.
4. Тиғрақ – эпчил, чаққон киши. Мунда: элчи, хабарчи ўрнида.
5. Узи – икки тоғ орасидаги йўл.
6. Уғруғ – тоғнинг бели, айланмаси. Мунда "уғраг" ёзилган.
7. Тиркашмак – тизилмак.

4. Урунжақ[1] алиб йармади[2]
Алимлиг[3] кўруб армади[4]
Адашлиқ[5] уну[6] турмади
Қалин аран тиркашур (ж.1, б.131)

Омонат олиб сўнгра бермади
Олгучиларнинг ҳар кунги қисташлари уни чарчатмади
Дўстлиқ, ўртоқлик узра турмади,
Кўб ботурлар қаторлаб (урушга келадир) (?)

1. Урунжақ – омонат.
2. Йармади – шундай ёзилган, тўғриси: "бармади" = "бермади" бўлса керак .
3. Алимлиг – олгучи, қарзхоҳ.
4. Армоқ – ҳормоқ.
5. Адашлиқ – дўстлиқ, ўртоқлиқ.
6. Уну – англашилмади. Янглиш ёзилганга ўхшайдир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

5. Бижғас[1] битик қилурлар
Андкай[2] йима барурлар
Хандин басут[3] тиларлар
Басмил[4], жумал[5] тиркашур (ж.1, б.382)

Бисмил, жумал қабилалари қаторлашадирлар
Ўзаро муоҳадалар қилурлар
Ҳам онт, сўз берадирлар
Хондан ёрдам сўрайдирлар.

1. Бижғас - муоҳада.
2. Андки – онд қасам, онт демакдир. Кай – англашилмади. Таъкид, муболаға учун ишлатилган “кад-каз” маъносида бўлса керак.
3. Басут – ёрдам.
4. Басмил – бир қабила.
5. Жумал - бир қабила.

6. Бузраж[1] йима қидирди[2]
Алпағутин[3] азирди[4]
Сусин яна қадирди[5]
Калкалимат иркашур[6]

“Бузраж” жуда аҳаммият билан ишка киришди(*)
Ботурларини таллаб олди
(Рухсат бўлған) қўшунини янадан қайтарди
Улар келгали тўпланмоқдалар.

1. Бузраж – бир қабила бошлиғи.
2. Қидирди – шундай чўзғисиз ёзилған. Иккинчи жилднинг 93 нчи бетида аҳамият бермак, жиддий киришмак маъноларида “қудурмоқ” борким, анда ҳам шубҳа аломати (   ) қўйилған. Бу ўзимизнинг “қутурди” деганимиз бўлмасун?!
3. Алпағут – ботур.
4. Азирмоқ – айирмоқ.
5. Қадирмоқ – қазирмоқ, қайирмоқ, қайтармоқ.

(*) Бузраж емак қидирди ёки ғанимат қидирди эмасмикин. Ҳам ундаги ”қидирди” сўзи бу кундаги “излади” маъносидаги “қидирди” бўлмасун? (Мусаҳҳиҳ)

www.ziyouz.com kutubxonasi

6. Иркашмак – тўпламоқ.

7. Калса абанк[1] (абанг) тарканим[2]
Атилкамат[3] туркуним[4]
Тарилмағай туркуним[5]
Амди жарик жаркашур[6] (ж.2, б.165)

Кўмагимга бегим келиб қолса эди
Менинг одамларимнинг ишлари яхшилашар эди
Жамиятим тарқалмас эди.
Эмди қўшунлар ясов чекдилар.

1. Абанк – агар.
2. Таркан – Турк хоқонлари томонидан вилоят бекларига берилган лақаб.
3. Атилкамат – иккинчи жилднинг 165 нчи бетида худ шул тўртлик ёзилған, унда "итилкамат" шаклида кўрсатиладир. Маъноси англашилмади. Арабча таржимасида "салуҳа – йаслуҳу" дейилганким, "яхшилашадир" демакдир.
4. Туркун – жамоат, жамият.
5. Туркун – жамъ, жамият.
6. Жаркашмак – ясов чекмак.

XIV. Тубандаги манзумага бир унвон бера олмадим, балким бир достоннинг бошланғичидир (олти парча)

1. Изимни[1] укарман[2]
Биликни йукарман[3]
Кўнгулни тўкарман[4]
Ардам[5] била турлунур[6] (ж.2, б.192)

Эгам тангрига ҳамд, сано айтаман
Билим, маълумотни йиғаманда
Кўнглимда тукунлаб сақлайман
Менинг кўнглим махтанарлиқ сифатларни ўраб оладир.

1. Изи – Эга, Тангри.
2. Укмак – махтамоқ, ҳамд, сано этмак.

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Йукарман – йук томиридан "юклайман" маъносида бўлса керак. Арабча таржимасидан "тўпламоқ" маъносидаги "укмак"дан "укарман" экани англашиладир.
4. Тўкмак – тўкунламак.
5. Ардам – одоб, махтанарлиқ ишлар.
6. Турлунмак – ўралмак.

2. Яратти яшин жаш[1]
Савирди[2] урунк[3] (урунг) қаш[4]
Тизилди қарақуш[5]
Тун кун уза йурканур[6] (ж.1, б.277)

Ул, яшил ферузани яратиб
Анда оқ қошлар (ақиқлар)сочди
Қорақуш юлдузи (анинг томонидан) тизилди
Кун–тун (анинг томонидан) бир–бирига ўралғандир.

1. Жаш – феруза.
2. Савирмоқ – сочмоқ.
3. Урунк – оппоқ.
4. Қаш – ақиқ.
5. Қарақуш – Муштарий юлдузи.
6. Йурканмак – ўралмоқ.

3. Биликни ирдадим[1]
Букуни[2] узурдим[3]
Узумни азурдим[4]
Йалғил отим[5] йазлинур[6] (ж.3, б.174)

Билимни истадим
Ҳакимлар, олимларға эргашдим
Шунинг билан ўзумни бошқалардан мумтоз қилдим
Менинг оқ ёлли отим шу йўлдағина ешиладир
(Мен шу йўлдағина сафарга чиқаман)

1. Ирдадим – иртадим, истадим.
2. Буку – олим.
3. Узурдим – шундай ёзилған. Эргашдим маъносида "узардим " бўлса керак.
4. Азурмоқ – айирмоқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

5. Йалғил от – оқ ёлли от.
6. Йазлинмоқ – ешилмак.

4. Улуғни тиларман
Товарин йуларман[1]
Тилакни буларман[2]
Йилқим анкор (ангор) убланур[3] (ж.3, б.64)

Буюкликни тилайман
Уни мол, товар билан беркитаман
Йилқиларим шу йўлда таланиб битса ҳам
Мен бу тилагимга эришарман.

1. Йуламак – беркитмак, тиркамак.
2. Булмоқ - топмоқ.
3. Убланмак – таланмоқ.

5. Йукурди кавал от[1]
Чақилди қизил ўт
Куйурди[2] арут[3] ўт
Сачраб ани ўртанур (ж.2, б.5)

Гўзал от югура бошлади
Унинг туёғидан сачраған
Қизил оловлар
Ҳар томонда қуруб ётған ўтларни куйдирди.

1. Кавал ат – чиройлик, гўзал от.
2. Куйурмак – куйдирмак.
3. Арут – қуруған ўт.

6. Йамсил сусин қумитти[1]
Барча калиб йумитти[2]
Арислон таба амитти[3]
Қўрқуб баши тазкинур[4]

Ясмин қабиласи қўшунини қўзғатди
Ҳамаси келиб йиғилди-да
Арслон таба ҳаракат қилди.
Бироқ уларнинг бошлари қўрқудан айланмакда эди.

1. Қумитмоқ - тўлқунлантирмоқ, қўзғатмоқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Йумитмоқ – йиғилмоқ.
3. Амитмак – ҳаракат этмак.
4. Тазкинмак - айланмак.

XV. Бир марсиядан (уч парча)

1. Арди ашин татурған
Йавлақ[1] йағиғ қачурған
Уғрақ[2] сусин қайтарған
Башти ўлум ахтару (ж.1, б.425)

(Ул тинчлиқда) ошини тотурғучи (меҳмони кўб эди)
Ёмонлар, ёвларни қочирғучи
Уғроқ қабиласининг ҳужумларини қайтариб турғучи эди.
(Энг сўнг) ўлум ахтариб келиб уни босди.

1. Йавлақ – ёмон.
2. Уғрақ – бир қабила.

Иккинчи жилднинг 61 нчи бетида ана шу тўртликларнинг ўзи бор. Унда иккинчи мисрадаги “йақлақ” ўрнида “йавлағ”; “қочурған” ўрнида “қатарған” ёзилғанким, “қайтарған” демакдир. Учинчи мисра бутунлай бошқа: “бўйнин алиб қазирған” (бўйнин олиб қайирған, буккан). Тўртинчи мисрадаги “ахтару” ўрнида “ағтару” ёзилғанким, яна шул “ахтару” демакдир.

2. Йағи ўтин ўчуркан
Тўйдин[1] ани кужуркан
Ишла узуб кажуркан
Такди ўқи ўлдуру (ж.1, б.429)

Ёвларнинг ўтларини ўчуруб
Ўзларини аскар қўнған жойдан кўчушка мажбур эткучи эди
Кўб ишлар ўздирган, тажрибалар кўрган эди
(Ўлум) ўқи тикиб ўлдирди уни

1. Тўйдин – қўшун қуну́б турған жой.

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Турған улуғ ишлақа
Тирки[1] *уруб ошлақа*
Тумлуғ[2] *қадир*[3] *қишлақа*
Қўзти[4] *арик умдуру*[5] (ж.2,б.45)

Улуғ ишлар устида турған эди
Суфраси элка ош бериш учун ҳар вақт очиқ эди
Шундай қишнинг қаттиғ совуғида
Элни умидлар орасида қолдириб кетди:

1. Тирки – суфра.
2. Тумлуғ – совуқ.
3. Қадир – қаттиғ.
4. Қўзмоқ – қўймоқ.
5. Умдурмоқ – умидлантирмак.

Эскарма: Бундаки *ишлақа, қишлақа, ошлақа* сўзлари тузилиш ёғидан иш + ла + қа, ош + ла + қа, қиш + ла + қа бўлса ҳам орадағи "ла"лар англашилмай қолди.

Шул тўртлик фўрмасида юқоридағи асарларга боғланмаған парчалар бор. Уларни ҳам ўз ҳолларинча ёзиб ўтамиз.

1. Қанча*[1] *базиднинг эй ўғул
***Ардинг мунда инж амул*[2]**
***Аттин амди сан тунгул (тункул)*[3]**
Қилдинг арса қилмағу (ж.1,б.71)

Ўғлон, мунда тинж, хотиржамлик билан
турған эдинг.
Тинчун бординг?!
Қилмағуси ишни қилибсан,
Эмди отдан умидингни уз

1. Қанча – "нечун" маъносида ишлатилган.
2. Инж – хотиржам, амул - тинч.
3. Тунгулмоқ – умидсизланмак.

2. Боридинк налук*[1] *аймадинк
Керу*[2] *кўруб қаймадинк
***Кўнкул бару йаймадинк*[3]**
Булдунк аринж бўлмағу (ж.3,б.186)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бордик-да нега хабар бермай кетдинг
Бирда кейинга қайтиб боқмадинг
Кўнглингни биз томон ҳаракат қилдирмадинг
Бўлмағур киши бўлубсан чоғи.

1. Налук – қандай, нега.
2. Керу – кейин.
3. Йаймоқ – билгани(нги)з ёймоқдан бошқа ҳаракат бермак маъносида ҳам ишлатилар экан.

1. Калди манка тот[1]
Айдим: амди йат
Қушқа бўлиб ат
Сани тилар уш[2], бўри (ж.1.б.39)

Манга уйғур кофири келди
Мен уни ўлдирдим "сени қароқушлар
бўрилар парчаласун
Қушларға ем бўлуб
Шунда ёт эмди!» - дедим.

1. Тот – ?
2. Уш – ?

2. Кўруб начук қочмадинг
"Йамар" сувин качмадинг
Товаринкни сочмадинг
Есун сени ар бўри[1] (ж.1,б.75)

Анинг эшин[2] качурдум
Ишин йима қочурдум
Ўлум ўтун[3] ичурдим
Ичти бўлуб йуз тарин (ж.1.б.48)

Анинг ишини битириб
Йўлдошини қочирдим
Ўзига ўлум доруси ичирди
Ул юз терлари билан ичти

1. Ар бўри — сарталан.
1. Эш – эш, йўлдош.
2. Ўт – дору.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Итил суви ақатурур
Қайа туйи қақатурур
Балиқ талим бақатурур
Қулунк[1] тоқи кушарур[2] (ж.1. б.70)

Идил суви оқиб турадир
Қояларнинг, тошларнинг тубига қоқиб турадир
Анда кўб балиқлар, бақалар турадирлар
Тўлуб-тошиб ҳар томонида кичкина
кўлчалар пайдо бўладир.

1. Кулунк – сув тўпланиб турған ер.
2. Кушармак – тўлуб тошмоқ.

Хасис бир киши тўғрисида

Сазрамиш[1] улғун[2] қуйақ[3]
Сармамиш[4] суттан қайақ[5] (ж.3, б.125)
Биширилу йақри[6] қуйақ
Тушғурур[7] йуғри[8] жанақ (ж.3, б.24)
Қўлдажиқа[9] минг йағақ[10]
Баржа била айруқ[11] тайақ (ж.1, б.349)

Қўноқлар, тариқлар нозуклашмиш, пишмиш
Сутлардан қаймоқлар сўзилмиш
Ич ёғи билан қаймоқ пишириладир
Табақлар, чаноқлар тўладир.
Тиланчи келиб қолса минг ёнғоқ
Берилиб унинг устига айрича таёқ ҳам едириладир.

1. Сазрамак – нозиклашмоқ, юпқалашмоқ.
2. Улғун – англашилмади.
3. Қуйақ – арабча таржимасида "жаварис" дейилганким, тариқ навидан бир дондир. Унинг туркчаси "қунақ "дир.
4. Сармамак - қуюқ бир нарсани суюқ бир нарсадан сузуб олмоқ.
5. Қайақ – қаймоқ.
6. Йақри – ич ёғи, чарби.
7 Тушғурмоқ – тўлдирмоқ.
8. Йуғри – бир турли идиш.
9. Қулдач(ж)и – тиланчи.

www.ziyouz.com kutubxonasi

10. Йағақ – ёнғоқ.
11. Айруқ – айрим.

Бир насиҳат

Қардуни[1] йинжу[2] сақинманк[3]
Тузғуни[4] манжу[5] сизинмак[6]
Бўлмадиқ нангға савинманк (савинманг)
Билкалар ани йирар[7]

Сувда юзған майда музларни инжу деб ўйламанг
Сизга ҳадя этилган томоқни хизмат ҳаққиға ҳисобламанг
Бўлмаған нарсага севинманг
Онглилар булардан қочинадирлар.

1. Қарду – қишда сув узра сузуб юрған муз майдалари.
2. Йинжу – инжу.
3. Сақинмоқ – гумон қилмоқ.
4. Тузғу – армуғон, ҳадя этилган томоқ.
5. Манжу – хизмат ҳаққи.
6. Сизинмак – гумон қилмоқ.
7. Йирамоқ – йироқлашмоқ.

Иккинчи қисм

Бошланғичда айтганим каби бу қисмнинг биринчи қисмдан айирмаси, асосан, шакл эътибори биландир, биринчи қисмнинг тизмалари қисқа вазнда тўртликлар бўлиб, бу қисмдаги тизмалар эса узун вазнда иккиликлардир. Бундан бошқа биринчи қисмдаги тизмалар тасвирий асарлар бўлуб, иккинчи қисмда кўбчилик таълимий асарлардир.

1. Насиҳат

Эшитиб ота-онангнинг савларини[1] қазирма[2]
Нонинг (нонинк) қуб[3] булуб[4] куваслик[5] қилиниб йана қутурма (ж.1, б.419)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қўлдаш била йарашғил қарашиб адин[6] узурма[7]
Бак тут иваш ва тақағу[8] сувлин[9] йарин ударма[10]
(ж.3, б.8)

Ағруқ[11] ағришинкни азнағуқа[12] йузурма[13]
Ачруб[14] узук ушариб[15] азнағуни тузурма[16] (ж.3,б.5)

Ота-онангнинг сўзларини қайтарма, уларни тингла
Жудаям мўл нарса топиб қутуруб катталик қилма(*)

1

Отанг пандини сен қатиғ тут, қатиғ / Қутадға, кунинг бўлға кундан татиғ

Атангғи, анангни савинди туши / Йанут бирга табғунг туман минг асиғ

2

Хазинам укуш теб куванманагин / Ҳашам, суталим теб кутурма онинг

Кучика куваниб кукуз каргучи / Буритумади бир чибунға алин

Маъноси: Отангнинг насиҳатини қаттиғ тут, бахтли бўлуб кунинг кундан тотлироқ бўладир. Ота–онангни севиндир, хизматинг санга ўн мингларча фойдали мукофот қайтадир. Хазинам кўб ҳашамим, қўшуним кўб деб нарса билан шодланиб онгни йўқотма. Кучларига таяниб кўкрак кериб юрғанлар бир чибинга ҳам ўз ҳийлаларини ўтказа олмадилар.

Курдошинг билан ярашиб тур, унга қаршулиқ қилиб, бошқа ўртоқ таллаб юрма

Ўзингнинг ювош товуғингни берк тут, ёзда ёввойи қушлар кетидан югурма.

(*) Шу икки мисрадаги фикрни "Қутадғу билиг" эгаси тубандаги икки рубоийда мана шундай адо қиладир:

"Қутадғу билиг" эгаси дейдир:
Кулар юз, эсик сўз, улананг, тавар
Бўш озод кишилар бу учга авар.

Маъноси: Кулар юзли, иссиқ сўзли бўл, мол улашиб тур. Озод кишилар шу уч сифат олдида йиғилишадирлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўз юкингни, оғир ишингни бошқаларға юклама
Ўзингни очлиқдан кучсизландириб-да бошқани тўйдирма.

1. Сав - сур.
2. Қазирмоқ – қайирмоқ, қайтармоқ.
3. Қуб – таъкид учун ишлатиладир, "жудаям" демакдир.
4. Булмоқ – топмоқ.
5. Кувазлик – катталик, такаббур, шодлиқ.
6. Адин – озин, айри, бошқа.
7. Узурмоқ – талламоқ.
8. Тақағу – товуқ.
9. Сувлин - форсларнинг "тазару" арабларнинг "тудрух" деганлари чиройлик бир қуш.
10. Удармак – узармак, эргашмак.
11. Ағруқ - сафар юки.
12. Азнағу – бошқа.
13. Йузурмак – юкламак.
14. Ачирмоқ - оч қолдирмоқ.
15. Ушариб – кучсизланиб.
16. Тузурмоқ – тўйдирмоқ.

2. Яна шу мавзуда

Ўч, как[1] қамуғ кишининг йалинкуқ (йалингуқ)[2] уза алим[3] бил
Аз кулукук уғанжа[4] аликинк била талим[5] қил (ж.1, б.46)

Кулса киши юзинкка кўргулик юзин кўринкил
Йавлақ[6] кузар[7] тилинкни аз кусавиғ тиланкил (ж.2, б.32)

Ундаб[8] улуғ табару[9] таврақ[10] калиб йукургил
Қурғақ[11] йалин бузун[12] курқанда тушар қузи[13] ил[14] (ж.1, б.371)

Калса қали қатиғлиқ артар[15] тайу саринкил[16]
Ўзлак[17] ишин билиб тур анжа анкор тиранкил[18] (ж.3, б.177)

Бўлмиш нонкик саварсан ақрун[19] анкор савинкил
Бармиш нонкик сақинма[20] азроқ анкор укункил[21] (ж.3, б.268)

Ўч, кек деган нарсалар одамларга қарз кабидир, олмай қўймаслар
Буни бил-да кучинг етканча қулинг билан кўб-кўб яхшилиқ қил.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Юзингга кулган кишига чиройлик бўлуб кўрун
Ёмон сўздан тилингни сақла, ҳар вақт яхши сўз иста

Улуғлар ўзларига чақирғанда тезрак югуриб бор(*)
Қуруқ элларда эл—улусға қара. Қаерга қўнса, шунга қўн

Қачонки қаттиғлиқ, қора кун келди "бу ҳам ўтадир" деб сабр қил;
Замона ишларини билиб тур; бироқ ҳаммасини ишлашдан тортин.

Қўлингдағи нарсангни севсанг-да унга ифрот шодланма
Қўлдан кеткан нарса учун-да қайғирма; ҳасратини озроқ чек.

1. Как – ҳасад.
2. Йалинкуқ – инсон.
3. Алим – қарз.
4. Уғанча – қадр бўлғанча.
5. Талим – кўб.
6. Йавлақ – ёмон.
7. Кузармак – сақламоқ.
8. Ундамак – чақирмоқ.
9. Табару – таба, томон.
10. Таврақ – тезрак.
11. Қурғақ – қуруқ, қаҳат, очлиқ.
12. Бузун – эл – улус.
13. Қузи – қуйи.
14. Илмак – инмак, қўнмоқ.
15. Артамак – ўтмак.
16. Саринмак– чидамак.
17. Ўзлак – замона.
18. Тиранмак – ишдан чекинмак, тортинмоқ.
19. Ақрун – секин.
20. Сақинмоқ – қайғурмоқ.
21. Укунмак – ҳасрат чекмак.

(*) Улуғ ҳурмати бор ажунда туру
Улуғ келса қўпғил азақин уру

Маъноси: Улуғларға ҳурмат дунёда қоида – қонундир. Улуғ келганда ўрнингдан ирғиб тур.

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Яна шу мавзуда

Бақмас будун[1] савиксуз[2] йудқи, йузи[3] саранқа[4]
Қазған улиж[5] тузунлик[6] қолсун жавинг[7] йаринқа[8]

Бермиш (йамиш[9]) санинг бил йалингуқ (йалинкуқ)[10]
тапар қаранқа
Қолмиш тавар азининг[11] кирса қара ўрунқа (ж.3, б.167)

Кўрклук[12] тунуғ узунка тотлиғ ашиғ азинқа
Тутғил кўнуқ ағирлиғ[13] йозсун[14] жавинг будунға (ж.1, б.47)

Ўғлон, эл меҳрсиз, қовоқлари солинган бахилларга
қарамайдир
Сен юмшоқлиқ, касб этки шуҳратинг эртага қолсун(*)

Инсон ўз қорни учун топадир; еганинг, берганинг
ўзингда қоладир
Сен қаро ўрунға киргач, қолғанлари бошқаларниқи

Чиройлик тўнинг ўзингники, тотли ошингдан
бошқаларға бер
Кўноқларни ҳурматли тутки, шуҳратинг эл аро ёйилсун.

1. Будун – бузун, эл-улус.
2. Савиксуз – муҳаббатсиз.
3. Йудқи, йузи - бу икки сўзни англаёлмадим. Арабча таржимасида "калиҳу ал-важҳа" дейилган. Қовоқлари солинған киши демакдир.
4. Саран – бахил.
5. Улиж – ўғулғинам.
6. Тузунлик – юмшоқлик, ҳилм.
7. Жав – шуҳрат.
8. Йарин – эрта.
9. Йамиш – ёй орасида олинган бу сўз босма нусхада йўқдир. Бироқ арабча таржимадан ҳам, вазндан бу сўзнинг борлиғи билиниб турадир.

(*) *Қилинж изгу бўлса қамуғ халқ савар / Қилинчи куни бўлса турга оғар.* Маъноси: одатий, иши эзгулик, тўғрилиқ бўлган кишини халқ севадир. Шундай киши тўрга чиқадир ("Кутадғу билиг")

www.ziyouz.com kutubxonasi

10. Йалингуқ – инсон.
11. Азин – бошқа, ғайр.
12. Кўрклук – чиройлик.
13. Ағирлиғ – ҳурматли.
14. Йозмоқ – еймоқ.

4. Яна шу йўлда

Олғил ўкит мандан ўғул ардам[1] тила
Бўйда[2] улуғ билка[3] бўлуб биликнинг ула (ж.1,б.52)

Билка арик азку тутуб сўзин эшит
Арзамини укранибан ишқа сура[4] (ж.1, б.358)

Кулса киши, нотма анкор (ангор) уртар кул о
Боққил анкор аз куликин, оғзин кул о (ж.2,б.22)

Такма эвит[5] ашқа[6] кўруб турғил ала[7]
Чақмоқ чақиб эвса қали узлур[8] йула[9] (ж.3,б.19)

Йағинк татру[10] бақиб букданк (букданг)[11] била[12]
Уғраб[13] қали калса санка, қаршу сула[14] (ж.3, б.203)

Қўрқма, анкор (ангор) ўтру туруб такра йур о
Қапса аник албағутин[15] андан[16] йар о (ж.2,б.286)

Йашнат қилиж баши узра қоққил йар о
Бижилиб онинк бўйни тақи қалқон, тура[17] (ж.2,б.286)

Ўғлон, мендан насиҳат ол, одоб тила, фазилатли бўл
Элнинг улуғ олими бўлуб билганларингни улаш

Олим, ҳаким кишиларни эзгу тутуб уларнинг сўзларини тингла,
Фазилатларини ўрганиб амалга ошир.

Бир киши сенга кулса, яхши муомала қилса, сенга унга
Қизғин кул отма унга яхшилик била қара, оғиз билан кул.

Ҳар ишка шошқинлиқ билан текма, секингина ҳар томонини кўр, сўнгра ишла
Чироғ ёқмоқ учун шошиб, пишиб чақмоқ чақсанг, чироғ ўчадир[*]

Ёвинға ўткур кўз билан диққат қилиб қара, ханжарингни қайраб тур
Қачонки сенга юрушни қасд қилиб келди, дарҳол қўшун билан қаршу чиқ.

Ундан қўрқма, қаршу тур, текрасида айланиб юр
Ботурларини қўлға тушур, андин кейин ёриб ташла.

Яшнат қилични, бошига ур, ёр;
Унинг бўйни қалқон совути билан бирга кесилсун.

1. Ардам – фазилат, одоб.
2. Бўй – эл, қавм.
3. Билка – олим, ҳаким.
4. Сура, сур - осурмак, юргизмак, ҳайдамак.
5. Эвит – шундай ёзилган. Тўғриси, "ажала етмак", "шошилмоқ" маъносидаги "эвмак"дан "эвиб" бўлса керак.
6. Ашқа – шундай ёзилган. Арабча таржимасидан "ишқа" экани англашиладир.
7. Ала – тўғриси, "секин" маъносида "ула" бўлса керак.
8. Узлур – шундай ёзилган. Тўртинчи ҳарфнинг нуқтаси йўқ. Тўғриси, чироғининг ўчиши маъносида бўлған "узунмоқ" дан "узнур"дир.
9. Йула – чироғ.
10. Татру боқмоқ – ўткур кўз билан қараш.
11. Букда – ханжар.
12. Биламак – қайрамоқ.
13. Уғрамоқ – қасд этмак.

---

[*] *Эвакирма иш каса бир қил, сурин / Ива қилиш ишлар укунчи ёрин* («Қутадғу билиг»). Маъноси: ишка шошқинлик билан киришма, сабр қил шошқинлик билан қилинган ишларнинг ҳасратини эрта билан чекарсан.

На иш утру келса санка ткат ёқин Ул ишнинг ўкгини сўкини сақин («Ҳибату-л-ҳақойиқ»)

www.ziyouz.com kutubxonasi

14. Суламак – қўшун тортмоқ.
15. Албағут – ботур.
16. Андан — сўнгра.
17. Тура – урушда кийилатурған кийим.

5. Меҳмон тутуш тўғрисида

Қўшни, қунум, ағишқа[1] қилғил анкор ағирлиқ[2]
Артут[3] алиб анунғил[4] азку товар уғурлуқ[5] (ж.1,б.104)

Калса ума[6] тушур кил тинсин онинк аруқлуқ[7]
Арпа, сомон йавутғил[8] бўлсун ати йаруқлуқ[9] (ж.2,б.255)

Қулса[10] қали уғрабан бир кел тақи азуқлиқ
Қарғиш қилар умалар (йунжиғ)[11] кўруб қунуқлуқ (ж.1,б.23)

Қўшни, қўноқ, ҳам қабила кишиларига яхшилиқ,
ҳурмат қил
Аларнинг биртасидан бир ҳадя олсанг унинг ўрнини
тутарлиқ яхши бир нарса тайёрла.

Қўноқ келса қўндур, чарчағанлиғи кетсун, у бир оз тинсун.
Арпа, самонларингни яқин кетириб қўй, унинг оти
ойдинлансун, шодлансун.

Яна озуқлиқ тиласа бера бер.
Чунки улар қўноқлиқни тубан, ёмон кўрсалар сени
қарғаб юрадирлар.

1. Ағиш – босмада нусха “ағиш” шаклида тушкан. Тўғриси: қабила, жамоат маъноларида “уғш” = “уғуш” бўлса керак.
2. Ағирлиқ – икром, эҳтиром этмак.
3. Артут – ҳадя.
4. Анунмоқ – тайёрламоқ.
5. Уғурлиқ – бир нарсанинг ўрнини тутарлиқ.
6. Ума – қўноқ.
7. Аруқлуқ – чарчағанлиқ.
8. Йавутмоқ – ёвуқлаштирмоқ.
9. Йаруғлуқ – ойдинлик.
10. Қулмоқ – тиламак.
11. Юнжиғ – тубан, ёмон.

www.ziyouz.com kutubxonasi

6. Тарбия тўғрисида

Такур[1] *манинк савимни билкаликка*[2] *ай*[3]
Тинур қали ататса[4] *қисроқ сани той* (ж.1, б.179)

Кўнкул (кўнгул) киминг бўлса қали йуқ, жиғой[5]
Қилса кужин[6] *бўлмас тўқ, бой* (ж.3, б.180)

Ақлли, билимлига менинг шу гапимни еткир, айт:
Той отлар сониға кирса қисроқ тинадир.

Кимнинг кўнгли йўқсул, тиланчи бўлса
Уни кучлаб тўйдириб бўлмайдир.

1. Такур – еткир.
2. Билкалик – ақлли, билимли.
3. Ай – айт.
4. Ататмоқ – отлашмоқ.
5. Жиғой – тиланчи.
6. Куж(ч)ин – куч билан.

7. Бир гўзал ҳаққида

Қуйғашиб*[1] *йатса*[2] *анинг йузинка (йузинга)
Алсиқар*[3] *укин*[4] *анинг сўзинка (сўзинга) (ж.1, б.206)

Минг (минғ) киши йулуғи*[5] *бўлуб узинка (узинга)
Биркалар*[6] *узин анинг кўзинка (кўзинга) (ж.3,б.10)

***Авлалур узим анинг тузинка*[7]**
***Амлалур кўзим анинг тўзинка*[8]** (ж.1,б.248)

(Унинг юзига боққан киши) унинг сўзларига ақлини олдирадир

Минглаб кишилар унинг жониға қурбон бўладирлар
Ўз жонларини унинг кўзларига берадирлар

Менинг жоним ундаки малоҳатка, чиройга ов бўлган
Кўзларим унинг оёқ тупроғи билан эмланади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Қуйғашмоқ – англашилмади.

2. Йатса - арабча таржимаси ҳам бунинг ”йотмоқ”дан шарт феъли эканин кўрсатадир. Бироқ шунинг тўғриси ”йоқса ” бўлмасун.

3. Алсиқмоқ – олдирмоқ.

4. Ук – онг, ақл.

5. Йулуғ – фидо.

6. Биркамак – бирдан ортуқ бермак.

7. Туз – малоҳат.

8. Тўз – тўзон, ғубор.

Эътиқодий бир парча

Қут[1], қувиғ[2] бизса эдим[3] қўлинка (қўлинга)
Кунда иши юксабан йуқар[4] ағар[5] (ж.1, б.269)

Укур[6] сурук, қўй, тева йунди[7] била
Йумурлайу[8] арканин[9] сутин сағар (ж.1, б.326)

Жағри алиб арқун мунуб арқар йатар
Авлар кайик тайған изиб тилку тутар (ж.1, б.253)

Тангрим қўлиға бахт, давлат берса
Унинг иши кунда юксаладир, тараққий қиладир.

Кутуларча, сурукларча қўй, тева от
Тўплаб ҳамасининг сутини соғадир.

Қўлиға ов қушин олиб арғумоққа миниб тоғ эчкиларин қувлаб оладир
Кийиклар овлайдир итни қўйа бериб тулкилар тутадир.

1. Кут – бахт, давлат.
2. Кувиғ – тўғриси ”қив” даким: давлат демакдир.
3. Эдим – Эгам, Тангрим.
4. Йуқар – юқори.
5. Ағмоқ – чиқмоқ, кўтарилмак.
6. Укур – сурук.
7. Йунд – от.
8. Йумирламоқ – йиғмоқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

9. Аркан – нусхада шундай ёзилған, алиф чўзғисиз, коф устунли кўрсатилган "аркан" бўлса ўзимизнинг "экан" деганимиз бўладир. "Уркан" бўлса эгар, тўқум демакдир. Иккаласи ҳам тўғри келмайдир. "Йиғин, тўда" маъносида "иркин" бўлса керак.

Ўғлиға насиҳат

Ўғлум ўкут олғил биликсизлик кетар[1]
Талқон киминк (киминг) анкор бакмас қатар (ж.1, б.367)

Қарға қали билса мункин (мунгин) ул буз суқар[2]
Авжи йашиб[3] тузоқ табана манкка (мангка)[4] қарар
(ж.1, б.356)

Кичик бўлуб, ёғини йирку[5] амас
Азкармазиб[6] они элни қўнар[7] (ж.2, б.24)

Бўлғақ[8] укуш[9] бўлса қажон билкинг йитар[10]
Йангшақ (йанкшақ) талим сайраб они тамғақ[11] қатар
(ж.1, б.38)

Савинма кил йунд[12] ўкур[13] азғир[14] анин[15]
Алтун кумуш бўлнабан[16] ағи[17] товар (ж.2, б.12)

Йағи арур йалинкуқинк (йалингуқинг)[18] нанки (нанги) товар
Билик ари йағисин налук[19] савар (ж.3, б.285)

Билка аран савларин[20] алғил ўкут[21]
Азку[22] сувиғ азласа[23] узга[24] синкар (сингар) (ж.3, б.115)

Ардам[25] тила укранин[26] бўлма куваз[27]
Ардимсизин[28] укунса[29] анкмаку (ангмаку)[30] анкор (ангор)
(ж.1, б.213)

Ус[31] ас[32] кўруб йуксак қалиқ[33] қуди[34] чақар[35]
Билка киши ўкут бериб таврақ[36] уқар[37] (ж.3, б.34)

Ўғлим, насиҳат олғил, биликсизликни кетгиз, йўқот
Кимнинг талқони бўлса унга пакмас қотишға мажбурдир
(кимнингда ақли бўлса билим отиришға мажбур)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қарға очлиқ аламини сезгач,
Кетида овчи ёшинган тузоқдағи донга қараб муз чўқуйдир.

Ёвни кичкина топиб таҳқир қилиш ярамайдир
*Унга аҳаммият берилмай қўйулса у бир кун элни босиб олар**

Қачонким, булғаниш, тартибсизлик кўпайса инсон ўз билимини йўқотадир
Маъносиз кўб сайраған кишининг томоғи қуруйдир

Сурукларча отларинг, айғирларинг охтоларинг бўлса ҳам севинма
Олтун, кумуш ҳам ипакли моллар сени тутқун қилмасун

Нарса, товар одамнинг душманларидирлар
Илмли, онгли киши ўз душманларини қандай қилиб севадир

Билимли кишиларнинг гаплари билан ўгут ол
Эзгу киши сўзласа унинг сўзи жонга сингадир

Одоб, фазилат тила, бу йўлда такаббурли бўлма
Одобсиз, фазилатсиз махтанғанлар ҳайрон бўлмағулиқ чоғларда ҳайрон бўлурлар.

Қорақуш ўлаксани кўргач юқоридан (фазодан) қўнадир
Онгли киши ҳам берилган насиҳатни тез англайдир

1. Кетармак – кеткизмак.
2. Суқмоқ – чўқмоқ.
3. Йашиб – ашнаб .
4. Манк – дан.
5. Йирмак – таҳқир этмак.
6. Азкармак – аҳамият бермак, ҳисоблашмоқ. Азкармазиб - азкармайиб – азкамаб.
7. Қўнмоқ – олмоқ.
8. Бўлғоқ - булғанмишлиқ, тинчсизлиқ.
9. Укуш – кўб.
10. Йəнгшоқ – кўп сўзлавчи киши.
11. Тамғоқ – тəмоқ.
12. Йунд – от.

www.ziyouz.com kutubxonasi

13. Ўкур – сурук.

14. Азғир – айғир.

15. Анин – шундай ёзилган, тўғриси, ё "ахта" маъносида "атан" ё "от билан" маъносида "отин" бўлса керак.

16. Бўлнамоқ – асир, тутқун этмак.

17. Ағи - ипак қумаш.

18. Йалинкуқ – инсон.

19. Налук – нечук.

20. Сав – гап, сўз.

21. Ўкут – насиҳат.

22. Азку – яхши.

23. Азламак – айламак.

24. Уз – жон.

25. Ардам – одоб, фазилат.

26. Укранин – шундай ёзилган, тўғриси, "уғранипан" бўлса керак.

27. Куваз – такаббурли киши.

28. Ардимсизин – шундай ёзилган, тўғриси, "ардамсизин" бўлса керак.

29. Укунмак – махтанмоқ.

30. Анкмак - ҳайрон қолмоқ.

31. Ус – арабча "наср", форсийча "каргас" аталган қушдир. Қорақуш ҳам дейиладир.

32. Ас – ўлакса.

33. Қалиқ - ҳаво, фазо.

34. Қуди – қузи, қуйи.

35. Чақмоқ – қўнмоқ. Иккинчи жилднинг 15 нчи бетида "қуш қўнмоқ" маъносида "чўқмоқ" сўзи бор.

36. Таврақ – тезрак.

37. Уқмоқ – англамоқ.

10. Дунёдан шикоят

I

Кўзум йаши саврукуб[1] қузи[2] ақар
Билиниб ажун амкакин тукал уқар[3] (ж.2, б.180)

Туғуб тақи қалмади манку аран
Ажун куни йулдузи тутчи[4] туғар (ж.3, б.280)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ажун туни кундузи йалкин[5] кечар
Кимни қали сатғаса[6] кучин кавар[7] (ж.3, б.241)

Амкаксизин турғуйуқ мунд таму[8]
Азкулукук кўрмазиб[9] ажун чиқар (ж.1, б.351)

Барди аран қўнуқ бўлуб қутқа сақар[10]
Қалди йавуз (уйуқ)[11] кўруб авни йиқар (ж.1, б.79)

Дунёни билиб унинг меҳнатларини англағач
Кўз ёшим сочилиб қуйи оқмоқдадир.

Дунёнинг қуёши, юлдузи туташ туғадир
(кеча йўқолиб эртаси яна чиқадир)
Одамнинг туғуб мангу қолғани эса ҳеч йўқдир.

Дунёнинг кечаси, кундузи тезлик билан кечмакда,
Ўзининг юришига қаршу турғанларнинг кучини камайтирмакда.

Бу дунёда меҳнатсиз туриш йўқдир, бу жаҳаннамдир.
Ҳеч бир яхшилиғи кўрунмасдан ўтуб кетадир.

Қўноқ, меҳмонни топғач давлат, бахт каби ҳурматли тутғучи эрлар кетдилар
Ёмон туш кўргач меҳмон келмасун, деб уйларини бузғанлар қолдилар.

1. Саврумоқ - сочилмоқ.
2. Қузи – қуйи.
3. Уқмоқ – билмак.
4. Тутчи – туташ, ҳар замон.
5. Йалкин – чопаған, тез.
6. Сатғамоқ – учрамоқ, тўқушмоқ.
7. Кавмак – кучсизландирмак.
8. Таму – тамоғ.
9. Кўрмазиб - кўрмайиб, кўрмаб.
10. Сақмоқ – арабча таржимасида "аддуу" дейилгани учун мени буни "санар" деб тасҳиҳ қилмоқчи эдим. "Девони луғат"нинг биринчи жилд, 32 нчи бетида яна шул байт

www.ziyouz.com kutubxonasi

бор, анда ҳам ”сақар” ёзилған. Бизнинг ”сақламоқ”, ”соқчи” деганимиз сўзларнинг томури бўлған ”соқ”дан чиқған бир феъл бўлса керак.

11. Уйуқ - хаёл, туш.

11. Аран қамуғ артади[1] нонклар (нонглар) узу[2]
Товар кўруб усинлайу[3] ас[4] качуқар (ж.2, б.26)

Накин[5] ту тар баклайу узи йимас
Саранлиқин[6] йиғлайу алтун йиғар (ж.1, б.416)

Йақин, йоғуқ[7] кўрмазиб[8] нонинкни (нонингни) кўзур[9]
Қазош[10] табайит киби қинкру (қингру)[11]бақар
(ж.3, б.16)

Товар йиғиб сув ақин анди[12] сақин[13]
Қурум[14] кими изшин[15] қуди[16] йувар[17] (ж.3, б.46)

Эрлар мол, бойлиқ кетидан шунча бузулдиларким
Молни кўргач, қора қушлар ўлаксани чўқуған каби чўқуйдирлар.

Хасислиқ билан йиғлаб-йиғиб мол тўплайдир-да
Тўплаған молини ўзи емайдир.

Ўзининг яқин-явуқлариға қарамайдир, мол товарниғина кўзлайдир
Дўст, ўртоқлариға ит каби эгри қарайдир.

Молни йиғадир-да, сув оқини келиб ҳаммасини
Тош каби тоғдан юмалатиб юборадир деб қўрқадир (?)

1. Артамоқ – бузулмоқ.
2. Узу – кейин.
3. Усинлайу – шундай ёзилған; тўғриси, “услайу”дир. Вазн ҳам маъно ҳам шуни истайдир. Ус — ўлакса егучи бир қушдир. Қорақуш ҳам дейиладир.
4. Ас – ўлакса.
5. Нак – тўғриси “нанк – нанг” дир.
6. Саранлиқ – хасислиқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

7. Йоғуқ – ёвуқ.
8. Кўрмазуб – кўрмайиб, кўрмаб.
9. Кўзурмак – кўзламак.
10. Қазош – дўст, ўртоқ.
11. Қинкру – эгри, ён кўз.
12. Анди – англашилмади.
13. Сақин– англашилмади.
14. Қурум – тош.
15. Изшин – англашилмади.
16. Қуди – қуйи.
17. Йувармоқ – юмалатмоқ.

Эскарма: Сўнг байтда бўлган 12-, 13-, 15-рақамли сўзлар англашилмағани учун бу байтнинг ўзи англашилмади. Биз арабча таржимасини ўзбекчага айлантирдик.

II. Шоирнинг қабиласи билан урушуб йиғлаган бир кишига:

Утру туруб йағди анкар киш[1] уқи жиғилвар[2]
Айдим асиғ[3] қилғу амас сан тоқи йалвар[4] (ж.1, б.409)

Ункдун (унгдун)[5] налак[6] йалвармадинг қоч қатабердинг товар
Тулумлуғ[7] бўлуб қотнинг қонинг амди йир сувар[8]
(ж.1, б.412)

Унга қаршу туруб садоқдан қисқа ўқлар отдим
Ва дедимки: "эмди қанча ёлборсанг-да фойда бермас.

Бурунроқ нега ёлбормадинг? сен бизга неча дафъалар мол (солуғ) берган эдинг
Бу дафъа яроқланиб қаттиғлиқ кўрсатдинг мана эмди қонинг ерни севайдир

1. Киш – садоқ.
2. Жиғилвар – бир турли қисқа ўқларға "жиғилвар ўқ" дейилар эмиш.
3. Осиғ – фойда.
4. Йалвармоқ – ёлбормоқ.
5. Ункдун – аввалдан.

www.ziyouz.com kutubxonasi

6. Налак – тўғриси, “налук”дир, нечун, нечук демакдир.
7. Тулумлуғ – ярoқли.
8. Сувамоқ – севамоқ.

12. ***Манда бўлнур савинж ўти[1] қазғу[2] атар***
Қарши[3] қуруб сағдиж[4] ани ужмақатар (ж.3, б.276)

Кулум қуми[5] қубса қали тамиғ этар
Кўрса ани билкакши сўзга бутар[6] (ж.3, б.100)

Қурдай[7] қуғу[8] анда учуб йумғин[9] утар
Қузғун[10] йинкан[11] сайраб анин уни[12] бутар[13] (ж.3,б.182)

Тонкда (тонгда) билан кўрса мани ўрдак атар
Қалва[14] кўруб қашқалақи[15] сувға ботар (ж.1,б.434)

Тамға[16] суви ташра[17] жиқиб тағиғ утар
Артужлари[18] такра униб тизкин[19] йатар (ж.1, б.355)

Йаруғ йулдуз туғарда узну[20] калиб бақарман
Сатулайу[21] сайрашиб татлиғ унин қуш утар (ж.3, б.146)

Менда қайғуларни отиб дафъа қилатурған сивинж ўти (доруси) бор
Саройимни кўрган дўстлар они жаннат атайдирлар.

Кўлимнинг тўлқунлари ҳаракат этканда деворни итарадир
Онгли бўлғанлар кўргандагина сўзга ишонадирлар.

Қурдай, қув каби турли қушлар анда учушуб ҳаммалари сайрайдилар
Турли қарғалар ҳам сайрашгач уларнинг товушлари тўхталадир, битадир.

Тонг отарда менинг ўрдак отғанимни кўрсалар
Ўқимни кўруб қашқалдоқлар сувға ботиб ёшунадирлар.

Эскарма: Сўнгғи байтнинг вазни бурунғилардан бошқадир. Бу байт бурунғиларига қўшулмаса ҳам бўларди; маъноси мос келгач, қўшуб юборишға тўғри келди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Ўт – дору.
2. Қазғу – қайғу.
3. Қарши – сарой.
4. Сағдич – ошна, таниш.
5. Қум – тўлқун.
6. Сўзга бутмак – ишонмоқ.
7. Қурдай – сувда юзатурған оқ қуш.
8. Қуғу – қув деганимиз оқ қуш.
9. Йумғин – йумғи+н=юмғи билан. Юмғи – жамият, кўбчилик.
10. Қузғун – бир турли қарға.
11. Йинкан – боши оқ бўлған бир турли қарға.
12. Ун – товуш.
13. Бутмак – битмак.
14. Қалва – ов учун ишланатурған, яғоч бошоқли ўқ.
15. Қашқалоқ – қошқалдоқ.
16. Тамға – сувнинг, кўлга тенгизга бориб тўкулатурған жойи.
17. Ташра – ташқари.
18. Артуч – арча ёғочи.
19. Тизкин – юган.
20. Узунмоқ – уйғанмоқ, узну – уйғониб.
21. Сотуламоқ – кўб гапирмак.

13. Севган бир киши учун

Кўнкли (кўнгли) куйуб қони қуруб оғзи очиб қайғурар
Сизғу ғалир[1] узуклар[2] асиз[3] йузи бурқарар[4] (ж.2, б.148)

Кизлаб[5] турар савуклик азриш[6] куни балкурар
Башлиғ[7] кузак бойсама[8] йаши анинг "саърқар"[9]
(ж.2, б.135)

Кўнгли куйган, қони қуруган, оғзи очилған қайғуруб турадир!
Шавқ уни эритадир.

Эсиз унинг қайғудан ўзгариб қолған юзига севгини ёшинтириб сақлайдир
Бироқ айрилиш куни маълум бўладир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

(Тўртинчи мисрадаги бир-икки сўзнинг маъноси англашилмади. Ҳар ҳолда "севгини маълум қилатурган нарса айрилиш кунида бўлган кўз ёшидир", демакчи бўлса керак)

1. Сизғу ғалир – кўб эритмак, қийнамоқ.
2. Узук – шавқ.
3. Асиз – эсиз.
4. Бурқармоқ - ўзгармак, бурушмоқ.
5. Кизламак – яширмоқ.
6. Азриш – айрилиш.
7. Башлиғ – йошлиғ бўлмасун?
8. Бойсама - ?
9. Саърқар – шундай ёзилган. Тўғриси, "сочилар" маъносида "савруқар" бўлса керак.

Инсофсиз бир киши тўғрисида

Урзуланиб[1] йуксак тағиғ уғлақ[2] чатар[3]
Уйғур татин йувға[4] алиб йумғин[5] сотар (ж.2, б.148)

Юксак тоғда ўрунлашиб ўз ўғлоқларини бир-бирига боғлаб қўядир-да
Ўзи уйғур тотларини оталиққа олиб уларнинг ҳамма нарсаларини сотадир.

1. Урзуланмак – урдуланмак, ўрунлашмоқ. Урду – бек ўтуратурган шаҳарча (қасаба).
2. Уғлақ – улоқ, эчки.
3. Чатмоқ – етишмак, яқин юрмоқ.
4. Йувға - ўғулликқа олинган киши.
5. Йумғин – юмғи + н. Йумғи – ҳамма.

14. Бойлиқни махтайдир

Бўлса киминг (киминк) олтун кумуш, эрла[1] этар
Онда бўлуб тинкир[2] бўкру[3] табиғин[4] ўтар[5]

1. Эрла – англашилмади.
2. Тинкир – арабча таржимасидан "такри" экани билинадир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Бўкру – англашилмади.

4. Табғин – табуғ: ибодат демакдир. Табғин – тобуғини бўладир.

5. Ўтамоқ – адо қилмоқ.

Бу байтнинг маъноси очиқ англашилмади. Арабча таржимаси ҳам шубҳалидир. Ҳар ҳолда: *Олтун, кумуши бўлған киши Тангри ибодатини тинчғина қиладир, демак истагани англашиладир.*

15. Ўгут (насиҳат)

Ўғлум санка қузурман[1] ардам[2] ўкут ҳумору[3]
Билка арик бўлуб сан баққил онинг табару[4] (ж.3,б.325)

Укран анинг биликин кунда анкор (ангор) бару
Қутқилиқин[5] тапинғил қузғил куваз[6] ару (ж.2,б.110)

Ўғлум, мен сенинг учун одоб ҳам насиҳат қолдираман меросға:
Олим бир одамни топсанг, шунга томон қара,

Ҳар кун шунинг ёниға бор, унинг билимларини ўрган
Катталикни қўйғил, унга тубанлик билан хизмат қил.

1. Қузмоқ – қўймоқ.
2. Ардам – одоб.
3. Ҳумару – мерос.
4. Табару – таба, томон.
5. Қутқи – тавозуғ, тубанчилик.
6. Куваз – такаббур, катталик.

16. (Махташ)

Мунда бир бекнинг хотуни форс қасидачи шоирларининг руҳ ҳам услубларига яқин бир шаклда махтаниладир:

Таркан[1] қатун қутинка (қутинга)[2] такур[3] мандан қўшуғ[4]
Айғил сизинк (сизинг) табуғчи ўтинур[5] йанги табуғ[6]

“Урмуш ажун бусуғин[7] қилмиш ани балиғ[8]
Им сим[9] анкор тиланиб сизда бўлур йақиғ[10] (ж.1, б.341)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тутчи[11] *йағар булти олтун тамар ариғ*[12]
Ақса анинк (анинг) ақини, қанди маник қаниғ[13] (ж.1, б.389)

Бек хотунининг давлатларига мендан шу шеърни эришдир-да айтким:
"Хизматчингиз сизга янги бир хизмат арз қиладир.

Замона пусуда туруб уни урмиш яраламишдир
Ярасиға дори—дармон тиланиб сиздагина марҳам топадир".

(Бек хотунининг) ҳиммат булути ёғишға киришкач андан холис олтун томадир
Унинг оқини оқиб қолса менинг шодлиғим қонадир..!

1. Таркан – бек.
2. Қут – бахт, давлат.
3. Такур – еткур.
4. Қўшуғ – шеър.
5. Ўтинмак – арз этмак.
6. Табуғ – хизмат.
7. Бусуғин – бусуғда. Пусуғ: бусу, камин, пойлаб туратурған жой.
8. Балиғ – ярали.
9. Им, Сим — им - дору. Сим – нон-пон деганимиздаги қўшма сўзлардан ёхуд *симармак* феълининг томури бўлса керак.
10. Йақиғ – марҳам.
11. Тутчи – туташ.
12. Ариғ – пок, холис.
13. Қаниғ – шодлиқ.

17. Бойлиқ тўғрисида

***Товар киминк укулса*[1] *беклик анка каркайу*[2]**
***Товар сизин қалиб бек арансизин амкайу*[3]**

Кимнинг товари кўпайса ул бекликга лойиқдир
Молсиз қолған бек кишисизликдан меҳнатда қоладир.

1. Укулмак – тўпланмоқ, кўпаймак.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Каркамак – кераклланмак.
3. Амкамак – меҳнат чекмак.

18. Алданған бир кишига

Арди[1]сани қизи буди[2] анинг тол
Йайилир анинг артучи[3] бурни тақи қавол (ж.1, б.346)

Барди санка йаки[4] ўтру тутуб бол
Баржин[5] казйабан[6] талу[7] йувға[8] қол (ж.3,б.116)

Сени бир қиз алдадиким бўйи толға ўхшайдир
Юрушда арчага ўхшаб у ён-бу ёнға эгилиб, ёйилиб турадир.

Бурни қаволдир. Сенга шайтон бол тортуқ қилиб борди.
Ипак қумашлар кийдинг. Унинг асилсиз нарсаларига алданиб ахмоқ бўлуб қол.

1. Армоқ – алдамоқ.
2. Буд – бўз, бўй.
3. Артуч – арча.
4. Йак – шайтон.
5. Баржин – ипак қумаш.
6. Казйабан – кийибон, кийиб.
7. Талу – ахмоқ.
8. Йувға – асилсиз.

19. Алким[1] ариғ қиржатур[2] ўқ бошоқи
Унмиш улуғ таранкак[3] (тарангак) узакуб қашақи[4]
(ж.2,б.264)

Илгимни ўқ каби бошоқлар яраладилар
Улуғ закашда кўб созлар ўскан экан.

1. Алик – илик, қўл.
2. Қиржатмоқ – хасталамак. Кескин бир нарсанинг ўзидангина ялаб ўтуб, шипириб яралаши (тахдиш).
3. Таранкак – зах йиғини, ботқоқлиқ.
4. Қашақ – ботқоқларда ўсатурған бир турли ўсимлик. Усмонличада "соз" дерлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

20. Айрилиш

Узик[1] мани кучайур[2]
Тун кун туруб йиғлайу
Кўрди кўзум таврақин[3]
Юрти қалиб ағлайу[4] (ж.3,б.194)

Шавқ менга кучлик қиладир,
Зўрлайдир тун-кун йиғлаб тураман
(Чунки) мен юртнинг тезлик билан
Узоқлашиб қолғанин ўз кўзим билан кўрдим.

1. Узик – шавқ.
2. Кучаймак – кучламак.
3. Таврақ – тезлик.
4. Ағлайу – ағ + ла +йу. Узоқлиқ.

* * *

Йалкин[1] бўлуб бардуқи кўнглум анкор бағлайу
Қалдим аранж[2] қазғуқа[3] эшим[4] узу йиғлайу (ж.3, б.228)

Унинг мусофир бўлуб кеткани кўнглимни унга боғлади
Чоғи, йўлдошимнинг кетидан йиғлаб қайғуриб қолдим мен

1. Йалкин – мусофир.
2. Аранж – чоғи, чамаси.
3. Қазғу – қайғу.
4. Эш – йўлдош.
5. Узу – кейин.

21. Ўзини махтаб

Қузғил[1] манка ақилиқ[2] бўлсун манга айаға[3]
Изғил[4] мани тўқушға йўвкил[5] манка улағ[6] (ж.3, б.129)

Менга жувонмардлик отини (исмини) бер, бу менинг лақабим бўлсун
Мени урушға қўйуб юбор, менга бир улоғ бағишла.

1. Қузмоқ – қўймоқ.
2. Ақилиқ – жувонмардлик.
3. Айаға – айағ +о, айағ — лақаб.

www.ziyouz.com kutubxonasi

4. Измоқ – бўшатиб юбормоқ.
5. Йувмоқ – бағишламоқ.
6. Улағо – улағ + о.

22. Диний насиҳат

***Тун-кун топун*[1]*, Танкрига бўйнамағил*[2]**
Қўрқуб анкор айману*[3] *ўйнамағил (ж.3,б.279)

Тун-кун Тангрига топин, ибодат қил сустлик қилма
Ондан қўрқуб, уялиб тур, ўйнама.

1. Топун – топин.
2. Бўйнамоқ – учинчи жилд 229 нчи бетда ғофил қолмоқ, ишни кейинга ташламоқ маъноларида "бўйбамоқ" сўзи бор. Шунинг тўғриси "бўйнамоқ" бўлса керак.
3. Айманмак – уялмоқ.

23. Меҳмон тўғрисида

***Калса қали йарлиғ*[1] *бўлуб йунжиғ*[2] *ума*[3]**
***Калтир*[4] *атуқ бўлмиш ашиғ тутма ума*[5]** (ж.1,б.86)

Ёмон ҳолға тушкан бир киши камбағал бўлуб сенга қўноқ бўла келса
Ҳозир бўлған ошни келтир, лунги тутуб кечиктирма.

1. Йарлиғ – ёрли, камбағал.
2. Йунчиғ – ёмон ҳолға тушкан.
3. Ума – қўноқ.
4. Калтир – келтир.
5. Ума –ум + а. Ум - лунги, иштон. Чоғи, бурунғи замонларда "ум тутмоқ" баҳона қилиб ишни кейинга солиш маъноларида ишлатилган.

Замон тўғрисида

***Атса ўқин казкариб*[1] *киммтур*[2] *ани йиғдажи*[3]**
Тағиғ атиб ўғраса*[4] *ўзи*[5] *қуйи йиртилур (ж.3, б.74)

(Замон) ўқини соплаб отса уни тўсғучи кимдир?!
Тоққа қараб отса тоғнинг дараларини, қуйиларини йиртадир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1.Казкармак – ўққа газ боғламоқ. Газ ўқининг сопи (дастаси) бўлатурған чўп.

2. Кимтур – кимдир.

3. Йиғдажи – йиғмоқ, ўсмоқ, йиғдажи, тўсғучи.

4. Ўғрамоқ – қасд қилмоқ.

5. Ўзи – дара, ики тоғнинг ораси.

Учинчи қисм[1]

Ўткан икки қисмда кўрганимиз манзумаларда изоҳка муҳтож кўб луғатлар бор. Уларни ўз ўрнида изоҳ қилиш ўқучиларни мақсаддан узоқлаштирадир. Шунинг учун китобка учинчи бир қисм орттириб мазкур луғатларни изоҳ қилиш муносиб кўрилди.

"А"

Асиз Бизнинг букун *эсиз* деганимиз сўздир. "Девони луғат"нинг кўрсатканига кўра "ёмон" демакдир. "Қутадғу билиг", "Ҳибату-л-ҳақойиқ"да ҳам ҳар вақт "эзгу" сўзиға қаршу ишлатиладир.

Туши эзиб бўлса севинса туруб
Асиз кўрса "раб" қосиғинса туруб.

"Қутадғу билиг"

Бу китобдан тизмаларнинг ҳаммасида ҳам шул "ёмон" маъносида, эзгу муқобилида ишлатилган. Ёлғуз иккинчи бўлумдаги (13) рақамли парчада, букун бизда бўлгани каби *хайф, афсус* маъносида ишлатиладир. Машҳур Нажиб Осим Афанди "Ҳибату-л-ҳақойиқ"нинг луғатлар қисмида бу сўзнинг аслини **"осиғиз"** (фойдасиз) дейдир. "Девони луғат"да яхшилатмоқ маъносида *этмак* борким, усмонлиларнинг яхши маъносидаги "айи"лари шу томирдандир. Бу "асиз" сўзининг ҳам шу томирдан (**"асиз" – айисиз = яхшиликсиз = ёмон**) ясалғани ҳақиқатга яқинроқдир.

---

[1] Луғат қисми араб алифбоси тартибида тузилгани учун уни кирил ёзувига ўгирган бўлсак-да, бироқ луғат тартибини бузиб юбормаслик учун уни ўз ҳолича, яъни араб алифбоси тартибида қолдирдик (нашрга тайёрл.).

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ардам *Махтанарлик ҳол, одоб, фазилат.* Менинг қўлимдаги "Қутадғу билиг"да кўбрак шу шаклда ёзилғани ҳолда ора-сира "ардим", "урзум" шаклларига ҳам учрамоқ мумкиндир. "Ҳибату-л-ҳақойиқ"да ҳам "ардам" шаклида ёзилған бўлса-да Нажиб Осим Афанди "артам" шаклида ўқуб изоҳ қиладир.

Ариғ "Аритмоқ" сўзининг томиридан ясалиб *пок, холис, бутунлай* маъноларини билдирадир.

Уграйук "Угранмак" томиридан ясалиб, *малака, одат* маъноларини билдирадир.

Азин Азирмоқ – айирмоқнинг томири бўлған "аз-ай"дан ясалған; *айрим - ўзга, бошқа* демакдир.

Узумоқ *Ухламоқ* демакдир. Усмонличаси "уйумоқ"дир. "Муқаддимату-л-адаб"нинг мўғулчасида "уйқу" муқобилида "жуду" сўзи бор. Умуман, турк тилида "а"нинг "й"га, "й"нинг "ж"га айланишини: ҳам "з"нинг "д" бўлушини эътибор этканда "жуду" билан "узу"нинг бир сўз экани маълум бўладир.

Ажун Чиғатой адабиётида ҳар вақт *очун* шаклида ёзилғани ҳолда "Девони луғат", "Қутадғу билиг", "Ҳибату-л-ҳақойиқ"да (ж) ҳарфи билан "ажун" ёзиладир.

Укур *Ҳайвон сурулари, пода, кўту.* "Девони луғат"да кўпаймак, тўпланмоқ маъносида "укмак" бор. Чиғатой ўзбек адабиётида бу томирдан ясалған "укуш" сўзига кўб учраладир-ким, "анча кўб" демакдир. *Эргашмак. Кетидан бормоқ.*

Узурмак Бу сўз "Девони луғат"да "узурмак" шаклида ёзилған. "Қутадғу билиг"да эса "изармак" шаклида кўрсатилган. Бунинг букунги шакли татарчадаги *иярмак*дир.

Уқимоқ *Англамоқ, онг* маъносида *ук* сўзи ҳам бордир.

Армоқ *Чарчамоқ, ҳормоқ.* Бу китобдаги тизмаларда бунинг "арғурмоқ", "арғармоқ" каби шакллари бордир.

Илармак *Хаёлга ботмоқ.* Одам, от ҳам бошқа ҳайвонлар баъзан ўйлаб кеткан каби бўлуб, кўзлари ҳаракатсиз ҳеч нарсани кўрмай, очиқ қоладир. Мана шу ҳолға "илармак" дейиладир. Бу кунларда ҳам Фарғонанинг дала ўзбеклари орасида "от иларди" деган гап борлиғини Бўлот Солиевдан эшиткан эдим.

Урушмак
Урланмак
Урмак *Пайдо бўлмоқ, кўринмак.* Бу сўзларнинг томири бўлған "ур"нинг бизда "ўрин" сўзи била муносабати бўлса керак.

Амитмак *Ҳаракат эттирмак.* "Боланинг зўр билан юруши"

www.ziyouz.com kutubxonasi

маъносида "амришмак" сўзи бордирким, ул ҳам шу томирдандир. "Муқаддимату-л-адаб"нинг муғулчасида:

ҳайвон - амиту
жонсиз - амин укай
тирик - амиду

сўзлари борким, муштарак томирлари "жон" маъносида "ам" ёхуд "ами"дир. Юқоридаги *амитмак, амришмак* сўзларининг шу мўғулча томирдан олингани мумкиндир. Дору маъносидаги "ай-им"нинг-да асли шудир. Бирда «тузатмак, явошлатмоқ» маъносида *имратмак* борким, дору маъносидаги "ам-им"дандир.

Укуш *Кўб.* «Укланмак», «укулмак» сўзлари шу томирдан бўлуб, жамланмак маъносини берадир.

Укримак Ёхуд украмак, *ҳаракат этдирмак*дир. Бунинг чиғатой ўзбекчаси "укурмак"дир.

Лаб укур такаллумга зулфини паришон қил
Қанд қийматин синдир нархи анбар арзон қил
(Амирий).

Анунмоқ *Тайёрланмоқ.* Биздаги "аниқ" ҳам шу томирдан бўлса керак.

Укмак *Махтамоқ. Ҳамд, сано.* "Қутадғу билиг": "Укуш укди бирла туман минг сано" деб бошланадир. "Муқаддимату-л-адаб"нинг кўрсатишига кўра, "мақтамоқ" сўзи мўғулча эмиш!

Айиқ *Ваъда, берилган сўз.* "Айтмак" сўзининг эски шакли "аймоқ"дир. "Айиқ" сўзи шу томирдандир. Қизиғи шуким, "Ҳибату-л- ҳақойиқ"нинг биринчи мисраси бўлган (илоҳий укуш ҳамд айурман санга)ни Нажиб Осим Афанди изоҳ қилганда, "айурман" сўзини "айламак, қилмоқ" маъносида изоҳ қиладир. Ҳолбуким: унинг тўғриси "айтаман"дир.

Атйин Маҳмуд Кошғарий шу икки сўзни бирдан "тан" деб тафсир қиладир. "Ат" билганимиз *кушт*, "йин" бу кунги *ин (уя)*дир. Бу иккиси қандай бўлуб тан маъносини берадир, кесдира олмадим.

Узунмак *Уйғонмоқ,* усмонлича *уёнмоқ.*

Улинмак *Жонга текмак, безмак.* "Улмак" сўзи билан бир томирдан.

Алқашмоқ *Баракалла, офарин демак; дуо қилишмоқ. Букунки олқишламоқ.*

Эш *Йўлдош.* Букун ҳам бу сўз бизда худ(ди) шу маънода ишлатиладир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ангитмак *Ҳайрон қолмоқ*. Бизда «ҳайрон қолдим» ўрнида "Анкуманг қолдим" дейилгани каби тожиклар(да) ҳам "Ангу, манг мондам", "Ангам рафт" дейиладир.

Иврик Арабча ибриқдирким, *қумғон* демакдир.

Урпашмак *Ўпкаланмак, ғазабланмак*. Усмонлилар "тўйларим урпарди" дейлар.

Уш *Шу топда, ҳозир, мана* демак бўлуб, бизнинг "ушбу, ўшал" деканимиздаки "уш"нинг худди ўзидир.

Узурмоқ Айирмоқ маъносининг иккинчи сўзи. "Девони луғат"да бунинг икки шакли бор: "азирмоқ" ҳам "узурмоқ".

Умул *Тинч, роҳат*. "Муқаддимату-л-адаб"га кўра, бунинг ҳам асли мўғулчадир. Анда:

тинди – амуба

тинған – амуқсан

сўзлари бордир.

Ушкламак *Совуқда босмоқ*. «Ушак» *совуқ* демакдир. Усмонлиларнинг «ушудим» деганлари шундандир.

Ўлас кўз *Шаҳло кўз*. Бу кун бизда эгри кўз (аҳвал)га "алўс" ҳам, "ғилай" ҳам дейиладир.

Играмак *Айлантирмак*. «Иб йиғирмак» шундандир. "Муҳосара қилиш" учун ҳам ишлатиладир.

Алимлиғ «Алмоқ» томиридан "алим" сўзи *қарз* маъносини ифода қиладир. Алимлиғ: "қарз хоҳ" демакдир.

Адаш *Дўст, ўртоқ* маъносида*. Бунинг "адош" шакли ҳам ишлатиладир.

Умунж *Умид*. Бунинг мўғулчаси "омунж"дир.

Уркушмак *Ҳуркмак*.

Арнж *Балким*.

Урунг *Жуда оқ нарса*. Бу сўз "Ҳибату-л-ҳақойиқ"да ҳам бордир. Нажиб Осимбек "Луғати чиғатойи" билан бирга "Ламиғ, порлоқ" деб маъно берадир. Маҳмуд Кошғарийнинг ифодасига кўра, ўғузларнинг "оқ" деганлари туркчада "ўрунк" эмиш.

Ут *Дору*.

Инж *Тинч, хотиржам* маъноларидадир. "Энинмоқ" сўзи билан бир томирдан бўлса керак

Акрун *Ёвош, секин*. Бу кун татарчада бу маънода "ақирин" сўзи бордир.

---

* Адаш бу кунда ҳам истеъмолда. Лекин "дўст" маъносида эмас. "Ҳамном" маъносида. Яъни, от-дош

www.ziyouz.com kutubxonasi

Уза *Ўтган замон.* Бу кун бизда бу маънода "узал" сўзи бордир.

Билка *Олим, билимли.* «Билмак» томиридан.

Буку *Билимли, олим, онгли.* "Девони луғат"да "тўлмоқ" маъносида "букмак" сўзи бор. "Буку" ҳам шунинг томиридан бўлса керак. *Билка* билан *буку* аксарият билан бирликда "билка, буку-буку, билка" шаклида ишлатиладир.

Балиқ *Сувда яшағучи маълум жонивор.* Бирда "лой" маъносида келадирким, букунги шакли "балчиқ"дир. Бирда шаҳр маъносида "балиқ" сўзи борким, мўғулча экани машҳурдир. "Девони луғат"ға кўра, бу ғайри исломий турклар ҳам уйғурларнинг сўзидир. "Муқаддимату-л-адабнинг" кўрсатишига кўра, шаҳарнинг мўғулчаси *"балқасун"*дир.

Будун *Қавм, эл, улус* демакдир. "Бут-буд" томури туркчада бой бир томурдир. "Бут-буд" мучаларидан (аъзодан) бирининг исмидирким, бизда "сон" ҳам дейиладир. "Бутмак" *тамом бўлмоқ* маъносида келадир. Букун бизда (бу ишни "бут" қил!) дейилгани каби тожикларимиз ҳам («ин кора *буд* кун») дейлар. Бироқ бунинг феъллари, бу кун "бутмак" эмас, "битмак" шаклида ишлатиладир. *Яранинг соғалиши*ға ҳам "бутмак" дейиладирким, арабча "элтиям" демакдир. *Яранинг соғалиши* бир-биридан айрилған терининг тўпланиб ёпишмоғи бўлғани учун бу маънодағи "бутмак" сўзи жамъ маъносиға яқинлашадир-да, бундан "бункул, бутун" сўзлари чиқадир. *Қавм, эл, улус* маъносидағи томурдан "тарқалмоқ", "сочилмоқ" маъноларида *бутрамоқ, бутрашмоқ* сўзлари бордир.

Бўқоқланмоқ *Муғжаланмоқ.* "Девони луғат"да бунинг томуридан "буқмоқ" сўзи кўрсатиладир. Оёғни йиғмоқ маъносида. Бизда букун махсус касалга дейилган "бўқоқ" сўзи шундан бўлғани каби буғча-буқча сўзи ҳам шу томурдандир.

Баш *Яра.* "Башиғ"- *ярали.*

Бутмак *Секинланмак, йўқ бўлмоқ* (бунинг томури тўғрисида юқорида сўз ўтди).

Баликламак *Ҳадя қилмоқ, бағишламоқ.* Бу сўз манзумада "баликлади" шаклида ёзилган. Бироқ "Девони луғат"нинг биринчи жилд, 322 нчи бетида *ҳадя* маъносида "балак" сўзи бор. "Ҳибату-л-ҳақойиқ"да ҳам ҳадя маъносида

www.ziyouz.com kutubxonasi

"алак" сўзи бордир*. Шунга кўра манзумадаги "баликлади" сўзини ҳам "балаклади" деб ўқуш керак. Бизда эса *ҳадя* маъносида "бўлак" сўзи бордир.

Бўлнамоқ *Асир, тутқун этмак.* "Бўлун": *асир, тутқун.* "Луғати чиғатой"да бу маънода "бўлғун" сўзи кўрсатиладир.

Бижғас *Муоҳида. Бижмоқ:* "кесмак" маъносида *бичоқ, бижқи* сўзлари ҳам шундандир. Муоҳидада ҳам узул-кесил бир қарор борлиғи учун "бичмоқ" сўзи билан томурдошдир. Усмонличадан "ярим" маъносида ишлатилган *бучуқ* сўзи ҳам шу томурдан *бичуқ* бўлса керак.

Т

Тўнга *Бабир* аталған йиртғучи ҳайвон.*Қоплон* (тигр). Форсларнинг Афросиёб деганлари турк бекининг исми. Баъзи ботур кишиларнинг лақаби ҳам бўлған, баъзиларга хитоб қилғанда "арслоним, қўзим" дейилгани каби "тўнгам-тўнга" ҳам дейилар эмиш.

Қатиғлан ани келдир эмди манга
Қуруғ келма ансиз манга эй тўнга
("Қутадғу билиг")

Бу сўз "Ҳибату-л-ҳақойиқ"да ҳам бордир. Бироқ Нажиб Осимбек қандай нечундир, "жамоат, халқ" деб маъно берадир!

Таврамоқ *Кучаймак* демакдир. "Девони луғат"ға кўра, бу сўзнинг асл маъноси "ипни йигирмак" экан. Демак, ипни йигирганда кучайгани муносабати билан "кучамак" маъносида ишлатилган. Бу сўз эканлар ишлатиши билан айнан форсчаға ўткан: форслар ип йигиришга "тофтин" дерларким, томури "топ"дир. "Куч эсанлик"га ҳам *топ* дерлар. Бизнинг ўзимизда ҳам "тобим йўқ, тобим қочди" сўзлари бор. Буларнинг ҳаммаси ҳам шул "таврамоқ"нинг томури бўлған "тофтов" сўзидан чиққандир. "Таврамоқ" сўзи *шошилмоқ, ажала* маъноларида ҳам ишлатиладир.

---

* Балак эттим ани шаҳмға манунк
Ҳаводорлиғимни гугал билсутиб (билсун деб)
("Ҳиббату-л-ҳақойиқ" биринчи қисм 30 нчи бети)
Бундаги "балак" сўзини Нажиб Осимбек "аломат, нишон" деб таржима қиладир, янглишадур.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тушнамак Бизнинг букун *тушмак* деганимиз маъно "Девони луғат"да "тушнамак, туш қилмоқ" сўзлар бордир.

Табару ***Таба** + **ру**, **йуқору**, **тешқори**нинг* охиридаги "р, ури" каби ***таба:** томон, тараф* демакдир.

Тубиламак *Енгмак.* Бу кун усмонличада "тепаламак" бордир.

Тўзунлик *Юмшоқлиқ.* Бу кун бизда "сабр" маъносида "тўзум-тўзумлик" бор.

Тутчи *Туташ.* "Қутадғу билиг"да "тутши" шаклида ишлатиладир.

Тузғурмоқ *Тўйғузмоқ, тўйдирмоқ.*

Тусун *Асов, шўх, саркаш от*ларға "тусун" дейиладир. Форс луғатчиларининг қандай ўқулушида ихтилоф этканлари "тавсан-тусан" шудир.

Тўру *Урф, одат, низом.* Чиғатой адабиётида "тўра" шаклида ишлатилган. Бу кун ҳам Чингизнинг "ясоқ, тўра"си машҳурдир. "Абушқа" луғатиға кўра, чиғатой адабиётида "қалқон" маъносида ҳам ишлатилган.

Тўксин ***Тўкмак*** феълининг томиридан бўлуб, бир навъ *тўрт пучмоқли туғун* демакдир. "Девон луғат"да "навъ мина алъуқд йуқъаду ала арбаъаҳҳи азлаъин" дейиладир.

Такма *Ҳар бир.*

Талим *Кўб.*

Тум *Совуқ. **Тумлуғ** - қиш, совуқ.*

Тулум *Ярoқ. **Тулумлуғ** - ярoқли.*

Ж

Жаркашмак *Саф тортмоқ.* Форсчада саф маъносида кўрилган "жарка" шундандир. Зотан "жарка" сўзининг туркчалиги форс луғатчилариға ҳам маълумдир. *Аскар, қўшун* маъносида бўлған чиғатойча "черик", усмонлича "чери" сўзлари ҳам, фикримча, шул "жаркашмак" томуридан чиққандир, "черик" сўзи(нинг) мўғулчаси ҳам шудир.

Жиғмоқ *Йиғмоқ.*

Жалмак *Йиғитмоқ* демакдир. "Луғати чиғатой"да бу маънода "чалмоқ" сўзи бордир.

Жаш *Феруза тоши.* Турк тилида "й" билан "ж" товушларининг олиш, беришларини кўзда тутуб "яшил" сўзининг шундан чиққаниға ҳукм этмак мумкиндир.

Жав *Шуҳрат.* "Луғати чиғатой" эгаси, "Абушқа"ға таяниб, *шуҳрат олмоқ* маъносида "жавмоқ" сўзини кўрсатиб Мир Ҳайдардан тонуқ кетирадир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Д

Дақи *Дахи, тақи, таги, тагин.*

С

Савамоқ *Тамом бўлмоқ, соб бўлмак. Битмак.* Бунинг томури "сав"дирким: *масал, ҳикоят, сўз, хабар* маъноларидадир. *Хабар, сўз, ҳикоят*нинг тарқалиб туруши муносабати билан бўлса керак, "тарқалиб битмак" маъноларида *савранмоқ, саврамоқ;* "битирмак" маъносида *савритмоқ* сўзлари бўлгани каби

"Балак эттим ани шаҳмга манунк
Ҳаводорлигимни тугал билсутиб, (билсун деб)

("Ҳибату-л-ҳақойиқ" биринчи қисм, 30 нчи бет)

Бундаги "балак" сўзини Нажиб Осимбек "аломат, нишон" деб таржима қиладир, янглишадур. "Тарқалмоқ" маъносида *саврулмоқ* сўзи бордир. Букун бизда бўлган "савирмоқ" ҳам "совчи" сўзи-да шу томурдандир.

Сиқирмоқ *Нола қилмоқ.*

Сигтамоқ *Каттиг йигламоқ.* Навоий "Муҳокамату-л-луғатайн"да буни сиқтамоқ шаклида кўрсатадир.

Ул ойки кула, кула қир оглатти мени
*Йиглатти мени демаки **сиқтатти** мени*

(Навоий)

Юқоридаги "сиқирмоқ" ҳам шу томурдандир. Бизда букун "йиғи, сиғи"; "йиғлаб, сихтаб" сўзи борким "сиғи" шу томурдандир.

Савук Букун бизнинг севгили деганимиз маънода, *маҳбуб, маъшуқ* демакдир.

*Бузунда **савук** бўлди қутқи киши*
*Савук сўз бўлур кўнгли қутқи киши**

("Қутадғу билиг")

Сингак "Девони луғат"га кўра, бу сўз шаҳарларда *пашша* маъносида юрар экан, далаларда чибин маъносида... Букун усмонли турклари *чибин*га "синак" дерлар.

Су *Аскар* маъносидадир.

Сучулмак *Яланғочланиб чиқмоқ.* Чаёндан чиқмоқ (шул «аскар» маъносидаги "су" ҳам "сучулмак"нинг билганимиз "сув" сўзининг томури била муносабати йўқми?)

---

* Бу байтдаги бузун: эл-улус, қутқи: тавазули демакдир

www.ziyouz.com kutubxonasi

Сақинж *Қайғу, алам.*

Сўкмак *Чўкмак*нинг иккинчи бир луғати. (Ч) товуши (с)га айланган.

Савулмоқ *Майл этмак.*

Саран *Хасис.* Букун татарчада ишлатиладир.

Сағмоқ Букунги *сут соғмоқ*да бўлған ишлатишдан кенграк қилиб ҳам ишлатилган. "Оғзига оғу соғди" каби.

Қ

Қали *Қандай, қачон.* Бу сўз "Девони луғат"да, "Қутадғу билиг"да ҳар вақт шундай ёзиладир. Бироқ букун биздаги *қалай?* сўзидан бошқа нарса эмасдир.

Қаниқи *Қани?* сўзининг бошқа бир шаклидир. "Қутадғу билиг"да ҳам ишлатиладир:

Қаниқи бу дунйа тилаб тутғучи
Ўзинга темур кенд тўра ёпғучи

Қалиқ *Ҳаво, фазо.*

Қаймоқ *Қайтмоқ* демакдир. Иккинчисининг ҳам томури "қай"дир. "Девони луғат"да "қазирмоқ", усмонличада "қайирмоқ" сўзи ҳам шу томурдандир. Биздаки "қайиқ" сўзи ҳам шу томирдандир.

Қингри *Эгри.* Букун бизда ҳеч бир турли келишмак, истамаган сўз(ни) тингламаған энодчи кишиларга "қинғир" дейиладир.

Қарши *Сарой.* "Девон луғат"ға кўра, бу сўз туркчадир. "Муқаддимату-л-адаб" ҳам мўғулча эканини кўрсатмайдир. Ҳолбуки, кўб кишилар бунинг мўғулча эканига ишонадирлар.

Қазаш *Биродар, қариндош* демакдир. Озарбойжонда бунинг "қадаш" шакли ишлатиладир.

Қартамоқ *Даволамоқ.* Бурунғи туркчада «даволамак» маъносида бўлған "ўтламак" билан "қартамоқ" сўзлари диққат этарликдир. Биринчисининг томури ўсумлик маъносида "ўт" бўлса, иккинчисининг томури билганимиз "қор"дир. Демак, бурунғи замонларда ўсумликлар билан даволашка ўхшаб қор билан даволаш ҳам бор экан.

Қағрулмоқ Букун биздаги *қоврулмоқ*дир.

Қирчатмоқ *Йуздангина тарошламоқ. Тахдиш этмак.* "Луғати чиғатой" эгаси бу маънода "қирчилмоқ" сўзини кўрсатадир.

Қиқирмоқ *Қичқирмоқ* маъносида букун ҳам бизда ишлатиладир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Биздаги "қий-чув" ҳам "қийғос" сўзлари шу томурдандир.

Қамуғ *Ҳамма: қамуғ — қаму — ҳаму — ҳамма.*

Г

Гаврамак *Кучсизланмак. Бўшашмоқ.* "Девони луғат"да бу томирдан:

Гавилмак — бўшашмак, кучсизланмак.

Гаврак — бўш, суст.

Гавшак -

Гавтурмак — бўшаштирмак, кучсизлантирмак.

Гавратмак -

Гавшатмак —

Гавшамак — бўшашмак каби кўб сўзлар кўрсатиладир. Бу кун усмонли турклари орасида булардан: *гавшамак, гавшатмак, гавшак* каби сўзлар бордир.

Картмак *Бир оз кесмак, йўнмоқ, бир оз тарошламоқ.* "Луғати чиғатойи"да бу томурдан ҳисоб тахтаси маъносида "карти—картик" сўзлари кўрсатиладир, букун бизда "карт йоғ", "қовундан бир карч" сўзлари бўлғани каби "кертмак" сўзи ҳам бор.

Куваз *Такаббурли киши.*

Кукшин *Кўкчил, ярим кўк.*

Кедин *Кезин, кейин.* "Девони луғат"да, "Қутадғу билиг" билан "Ҳибату-л-ҳақойиқ"да бунинг (кедин, кекзин) икки шаклига ҳам кўб учрамоқ мумкиндир.18 нчи асрларда ёзилған татарча "Асмоил Оға саёҳатномаси"да ҳам бу сўзларнинг "кезин = казин" шакли бордир.

Как *Кек, кина; ўчлик, кеклик киши - кина ҳам интиқом эгаси* демакдир.

Кук *Мақом, нағма, куй.* Навоий буни нағма ўрнида ишлатиладир.

Йиғланг эй шамъу сурохики ўларимни билиб
*Мутриби навҳасаро навҳа **кукин** чалди яна*

Бу сўздан феъл шакллари ҳам ясалар экан. Мир Ҳайдардан:

Турк сурудини тузук бирла туз
*Яхши айолғу била **кукла** қўбуз*

Фикримча бу, биздаки "куй" сўзининг худди ўзидир. "Куй" сўзидан ҳам феъллар ясаладир. *Куйладим, куйламак...*

www.ziyouz.com kutubxonasi

Куйурмак *Куйдирмак.*

Кислинмак *Кис + ил + ин + мак. Ўз-ўзидан кесилмак.*

Кузмак *Кўзламак, мунтазир бўлмоқ.* «Мунтазир бўлмоқ» ҳам «сақламоқ» маъноларида "кузармак" ҳам бордир. Бу бизнинг бу кун "кутмак" деганимиз сўзнинг аслидир.

Й

Йароғ *Фурсат.* Ярокли вақт маъносида "йарамоқ"дан олинган бўлса керак.

Йима "*Йана*"нинг иккинчи бир шакли.

Йунчиғ *Ёмон ҳолға тушкан, кучсизлик, тубанликга учраган кишилар.* Бундан «йунчимоқ», «йунчиди» каби феъллар ҳам бор.

Йанчимоқ *Янчмоқ, чайнамоқ.*

Йалингуқ *Одам, инсон.* Бунинг ***ялангюч*** сўзидан олинганини Маҳмуд Кошғарий сўзлайдир.

Йавлақ *Шум, ахлоқсиз.*

Йушулмоқ *Қайнаб чиқмоқ. Йушулмак: оқиб тўкмак.* Бу сўзнинг форсча "жўш – жўшидан" билан муносабати бор.

Йазим *Йайим.* «Йоймоқ»дан олинган исм. *Тўшак* маъносида.

Йин *Уя.* Бу кун бизда "ин" дейилади.

Йудузмак *Йукламак.*

Йумутмоқ *Жамъ этмак, йиғмоқ.* "Кўз юммоқ"даги "йуммоқ" сўзида жамъ этмак маъноси бордир. Бу "йумутмоқ" ҳам шу томирдандир. "Йумруқ" ҳам шундандир. "Девони луғат"да "ҳаммаси" маъносида "йумғи" сўзи ҳам бордирким, шу томирдандир.

Йақишмоқ *Йақинлашмоқ* демакдир. «Йақ», «йақин», «йақлашмоқ», «йақинлашмак», «йақа» сўзлари бунинг билан томирдошдир.

Йатика Арабча "банотуннаш", форсча "ҳафт додарон" аталган *етти юлдуз.* "Девони луғат"ға кўра, "ака" ҳамшира маъносида экан. Шу ҳолда бунинг асли "етти ака" бўладир.

Йирамоқ Йироқлашмоқ.

Йулақ *Чашма.* Букун *булоқ* дейиладир.

Йула *Чироғ.* "Муқаддимату-л-адаб"га кўра, бунинг мўғулчаси "жула"дир.

Битди

www.ziyouz.com kutubxonasi

“Девону луғатит турк”нинг Фитратга қадар ўрганилиши ва “Энг эски турк адабиёти намуналари” мажмуаси

Ўзбек адабиёти тарихида шундай асарлар борки, улар нафақат ўша давр адабиётшунослиги учун, балки бугунги кун адабиётшунослиги учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Фитратнинг “Энг эски турк адабиёти намуналари” асарининг муҳим аҳамият касб этиши Олимнинг илмий салоҳияти ва тадқиқотчилик маҳоратининг юқорилиги билан баҳоланса, бунинг кейинги бир сабаби асарнинг “Девону луғати-т-турк” асарининг ўрганилишига бағишланганлигидадир. Фитратга қадар “Девону луғати-т-турк” асари бир неча маротаба ўрганилган. Асар мажмуасининг ўрганилиши хусусида Фитратнинг ўзи ҳам “Энг эски турк адабиёти намуналари” асарида маълумотлар бериб ўтади. “Девону луғати-т-турк” асарининг Туркияда қачон ва қаерда топилгани ҳақидаги дастлабки маълумот асарнинг биринчи ношири ва илк таржимони Рифат Келислининг “Янги тонг” газетасида эълон қилинган хотираларида учрайди. Рифат Келисли асарнинг топилган жойи сифатида Саҳҳоф бозорини кўрсатади. Асарни топган Али Амирий асли Диёрбакр шаҳридан бўлган.

“Девону луғати-т-турк”нинг бизгача етиб келган нусхаси Муҳаммад ибн Абу Бакр ибни Абулфатҳ Дамашқий томонидан 664 ҳижрий йилнинг 27 шавволи, яъни эрамизнинг 1266 йили 1 августида кўчириб тугатилган. Котибнинг сўзларига қараганда, асар Маҳмуд Кошғарининг ўз қўли билан ёзган қўлёзмадан кўчирилган. Қўлёзма 638 бет, ҳар саҳифасида 17 сатрдан матн берилган. Мазкур нусха ҳозирда Истанбулдаги Миллат кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланмоқда. Котиб туркий тилларни етарли даражада билмаганлиги, араб тилини ўртача даражада билганлиги боис асарни кўчириш жараёнида бир қанча хатоликларга йўл қўйган.

Келисли Рифат “Девону луғати-т-турк”ни нашрга тайёрлашда, Басим Аталай таржима қилишда матндаги айрим чалкаш ўринларни тузатишга ҳаракат қилганлар. Лекин Келисли Рифат ва Басим Аталай ҳам бу ишларни

www.ziyouz.com kutubxonasi

амалга оширишда маълум хатоликларга йўл қўйилганлиги тадқиқотчилар томонидан аниқланган.

"Девону луғати-т-турк" ўзбек, турк, уйғур, озарбайжон, инглиз, немис ва рус тилларига таржима қилинган.

Турк тилидаги энг тўғри ва мукаммал таржима Басим Аталай таржимасидир. Бу таржима 1939-1941 йиллар оралиғида Истанбулда чоп этилди. Асарнинг биринчи жилдида И.Н. Дилменнинг сўзбошиси, Басим Аталайнинг "Девону луғати-т-турк" муаллифи, асарнинг ёзилган вақти, асар асосида қилинган тадқиқотлар, турк тилига қилинган таржималари каби масалаларга тўхталиб ўтилган.

"Девон"нинг озарбайжон тилига қилинган таржимаси хусусида асарнинг туркча таржимони тўхталиб, у таржиманинг камчиликлари сифатида қуйидагиларни кўрсатган: "Лотин ҳарфлари билан ёзилган ушбу ўрнакларнинг ёзилиши хато бўлгани кўринмоқда. Сўзлар хоқония туркчасида эски қашғар тилида ёзилиши ўрнига бугунги Туркистон халқи шаҳарлари аҳолисининг гапиришига мослаб ёзилган".

"Девон"нинг уйғурча таржимасига биринчи маротаба 1946 йилда Қашғарли Исмоил Домулла киришган. У асарнинг биринчи жилдини таржима қилгандан кейин қолган қисмларини таржима қилиб улгурмай вафот этган. Кейинчалик Муҳаммад Файзи ва Аҳмад Зиё бу таржимани охирига еткизишади. Ушбу таржималар Хитойдаги маданий инқилоб даврида йўқотилган.

Асар чоп этилиши билан уни ўрганишга бўлган қизиқиш кучайди. Қатор тадқиқотлар юзага келди. Асар устида энг кўп тадқиқот олиб борган ғарб олимларидан бири Карл Брокелманн ҳисобланади. У 1919 йилдан йигирманчи йилларнинг охирига қадар "Девон" тадқиқига бағишланган ўндан ортиқ асарини яратди. 1928 йилда "Девон"нинг луғатини чоп эттирди[1]. Бу луғат ғарб олимлари ўртасида асарга бўлган қизиқишни кучайтирди. Олим узоқ йиллик олиб борган тадқиқотлари натижасида "Девон" тили ўрта турк тили даврига мансуб, деган хулосага келди. Бу фикр кейинчалик барча олимлар томонидан тан олинди.

---

[1] Brokelmann.C. Mahmud al-Kasghari uber lie Sprachen un die Stamme der Turlen in XI Jahrh (Korosi Csama – Archivum). 1921, S. 29, 37-39.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Маҳмуд Кошғарийнинг фаолияти, "Девон"да акс этган тил, адабиёт, тарих, маданият масалаларининг ўрганилиши борасида турк олимларининг ҳам алоҳида ўрни бор. "Девон"даги шеърий парчалар, мақоллар, тил хусусиятлари, асарнинг топилиш санаси, таржималари, асарни топган Али Амирий фаолияти ва бошқа мавзуларда кўплаб тадқиқотлар яратилди. "Девон" бир неча марта нашр қилинди. Хорижий олимлар томонидан эълон қилинган тадқиқотлар турк тилига таржима этилди. Айниқса, бу борада Купрулу, Фарит Биртек[2], М.Ш.Улкуташир, А.Жафер ўғли сингари олимларнинг изланишлари диққатга сазовордир.

Бу ишга рус олимларидан биринчи бўлиб олим В.В.Бартольд киришган. У 1921 йилда Рус археологлари жамиятининг Шарқ бўлимида Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғати-т-турк" асари тўғрисида "XI асрнинг туркча-арабча луғати" деган мавзуда маъруза ўқийди. Олим ўзининг кейинги фаолиятида ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг "Девон"идаги маълумотлардан кенг фойдаланади. Айниқса, Истанбул университетида "Ўрта Осиё туркий халқлари тарихи" мавзуида ўқиган 12 та маърузасида, 1926–27 ўқув йилларида Тошкентда ўқиган "Турк–мўғул халқлари тарихи" курсида "Девон" маълумотларидан яхши фойдаланган[3].

Рус туркологиясида "Девон" билан боғлиқ филология йўналишидаги ишларни С.Е.Малов бошлаб берган. У 1926 йилда Тошкентда нашр этилган "Образцы древнетюркской письменности с предисловием и словарем"[4] номли мажмуасида "Девон"даги бир неча шеърни рус тилига таржима қилиб берган. Кейинчалик яратилган "Памятники древнетюркской письменности" асарида "Девон"га кўп жой ажратган[5]. 1926 йилда С.Е.Малов, К.К.Юдахин ва арабшунос олим Э.А.Шмидт биргаликда Маҳмуд Кошғарийнинг "Девон"и асосида "Қадимги туркий тил луғати"ни

---

[2] Ferit Birtek. En Eski Turk Savlari Divanu Lugati Turk'ten Derlemeler. Ankara:1944.

[3] Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии / Сочинение. – М.: Наука, 1963.

[4] Малов С.Е. Образцы древнетюркской письменности с предисловием и словарем. - Т.: 1926.

[5] Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М. -Л.: 1951. - С-302.

www.ziyouz.com kutubxonasi

тузадилар. 1926 йилда Бокуда бўлиб ўтган Биринчи туркийшунослар қурултойида Бакир Чўпонзода "Туркий тилларнинг ўзаро қариндошлиги" мавзуидаги маърузасида, асосан, "Девон"даги далилларга суянади.

Татар олими Жамил Валидов 1927 йилдаги мақоласида "Девон" тўғрисида янги маълумотлар беради. А.М. Кримский ҳам "Туркийлар, уларнинг тил ва адабиёти" асарида "Девон"га алоҳида тўхталган.

Т.А.Боровкова "Девону луғати-т-турк"нинг грамматик асоси бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. "Девон"даги фонетик терминология, лаб ундошлари, чўзиқ унлилар масалаларига бағишланган мақолаларини эълон қилди.

М.Кошғарий ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, айниқса, А.Н.Кононовнинг қатор мақолалари муҳим аҳамиятга эга бўлди[6]. Олим "Девон" ёзилганлигининг 900 йиллиги муносабати билан Фарғонада ўтказилган анжуманда "Маҳмуд Кошғарий ва унинг "Девону луғатит турк" асари", Анқарада ўтказилган анжуманда "Маҳмуд Кошғарий "Девону луғати-т-турк" асарининг совет иттифоқида ўрганилиши" мавзуларида маъруза матни чоп этилган.

И.В.Стеблева "Девону луғатит турк"даги шеърий парчаларни, мақол ва маталларни адабий манба сифатида ўрганди[7].

Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш борасида Озарбайжонда ҳам анчагина ишлар амалга оширилди. П.К.Жузе 1926-1928 йилларда эълон қилган катта ҳажмли иккита мақоласида Маҳмуд Кошғарий таржимаи ҳолига аниқлик киритишга интилди. "Девону луғатит турк"нинг фандаги тутган ўрнига юксак баҳо берди: Маҳмуд Қошғарийнинг "Девон"ида ўша вақтда қорахонийлар давлати таркибига кирган шимолий-шарқий қабилалар деярли ҳаммаси тўпланган.

Қозоқ олимлари Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти, "Девон"-нинг лексикографик хусусияти, асарнинг ўрганилиш тари-

---

[6] Кононов А.Н. Изучение «Дивану лугатит турк» Махмуд Кошгарского в...» //СТ. - 1973. - №1 - С.3-9.

[7] Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. - М: Наука, 1976. - С.139-153.

www.ziyouz.com kutubxonasi

хи, асарда Қозоғистон ҳудудида яшаган қавмлар ҳақидаги маълумотларнинг акс этиши каби масалалар устида иш олиб борганлар. "Девон" билан шуғулланган атоқли олимлар қаторида ўзбек олимларининг ҳам муносиб ўрни бор.

Шунингдек, "Девон" ҳақидаги тадқиқотлар тарихини ўрганишда муҳим ҳисобган муаллифи номаълум бир асар хусусида тўхталиб ўтиш лозим. Ушбу маълумот Ж.Худойбердиевнинг "Девону луғатит турк": топилиши, таржималари ва ўрганилиши" номли мақоласида келтирилган[8]. "Ўзбекистон Фанлар академиясининг Қўлёзмалар фондида 5046/1 инвентар рақамли "Девону луғати-т-турк" сўзлари учун фиҳрист" сарлавҳаси остида бир қўлёзма сақланмоқда. У 231 саҳифа бўлиб, оддий дафтарга қизил ва кўк сиёҳларда ёзилган. Қўлёзмада "Девон"нинг арабча нашридаги 6500 тача туркий сўз алифбо асосида кўчириб ёзилган. Ҳар бир сўз қайси жилдда, саҳифада эканлиги кўрсатилган. Арабча нашрнинг биринчи жилдидаги сўзлар дафтарнинг 1-57, 67-47 саҳифаларида, иккинчи жилддаги сўзлар 59-62, 74-83 саҳифаларда, учинчи жилддаги сўзлар эса 62-66, 83 саҳифалардан кейинги бетларда берилган. Географ олим Ҳ.Ҳасановнинг фикрича, бу кўрсаткич 1924-1925 йилларда тузилган. Ушбу индекс-луғат акад. А.Рустамов томонидан ҳам ўрганилган бўлиб, олимнинг эътирофига кўра бу қўлёзма юртимизда "Девон" бўйича тузилган дастлабки индекс-луғат ҳисобланади.

"Девону луғати-т-турк" асарини Фитратгача ўрганган ҳар бир олим асарнинг турли жиҳатларини очиб беришга ҳаракат қилган. Асардаги манзум парчаларни адабий жиҳатдан тасниф қилишга уриниш XX асрнинг бошларига тўғри келади. Турк олимлари Нажиб Осимбек[9], Фуод Купрулу[10], хорижий тадқиқотчилар Радлов[11], Брокел-

---

[8] Худойбердиев Ж. "Девону луғатит турк": топилиши, таржималари ва ўрганилиши // Туркология масалалари. – 2007. 1-сон.

[9] Маҳмуд ал Ҳусайн бинни Муҳаммад ал-Кошғарий: Китоби Девону луғатит турк (Ўнгсўз). – Истанбул: 1933 (араб ёзувида).

[10] Купрулу Ф. Турк адабиётининг маншаи // Миллий татаббулар мажмуаси. 2-жилд, 4-сон. - Б.71.

[11] Radloff W. Phonetik der nordichen turk sprehen / Leipzig.-1882, Pp. 8-19.

www.ziyouz.com kutubxonasi

манн[12] мақолаларида бу ҳолатни кузатамиз. Ўзбек олимлари орасида бу ишга биринчилардан бўлиб ёндашган ва ҳозирга қадар ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган бу тасниф проф.Фитратга тегишлидир.

1927 йилда "Энг эски турк адабиёти намуналари" номи билан тавсия этилган мажмуа "Девону луғати-т-турк"даги манзум ва мансур парчаларнинг шунчаки йиғиндиси эмас, балки уларни мазмун жиҳатдан боғлаган ва адабий навълар нуқтаи назаридан изоҳлаган ҳамдир. Аниқлашимизча, Фитрат асарнинг қўлёзма нусхасини Нажиб Осимбек томонидан 1915-1916 йилларда нашр этилган "Девону луғати-т-турк" нинг 1-3 жилдлари билан солиштириб чиққан. Фитрат мажмуасининг сўзбошида ёзишича, бу муҳим китоб Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Кошғарий томонидан ҳижрий 464 да ёзила бошлаб 466 йилда битирилган-да, аббосий халифаларидан ал-Муқтадога тақдим этилган. Девондан маълум бўлишича, муаллифнинг "Жавоҳиру-н-наҳви фи луғати-т-турки" ("Туркий тилларнинг наҳв қоидалари") асари ҳақида ҳам маълумот борлигини Фитрат қайд этган.

Фитрат мажмуасини жиддий равишда ўрганган олим Ҳ.Болтабоев "XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси" номли докторлик диссертациясида ва "Девону луғати-т-турк"даги манзум парчаларнинг адабий таснифи" мақоласида "Энг эски турк адабиёти намуналари" мажмуасининг таркиби ва илмий аҳамияти ҳақида сўз юритган[13]. "Хоқоний туркчаси" Фитрат томонидан ўйлаб топилган истилоҳ бўлмай илмда мавжуд бўлиб, турк хоқонлиги даври тилига нисбатан айтилиши бир неча илмий манбаларда ҳам тилга олинади[14]. Фитрат илмий изланишлар олиб борар экан, "Девону луғати-т-турк" асарининг илмий аҳамиятини таъминлаш мақсадида туркий тиллар таснифига кенг ўрин ажратади. Радлов ва Самойлович таснифларини келтириб, улардаги камчиликларни изоҳлаш билан биргаликда Маҳмуд Кошғарийнинг ҳам таснифини

[12] Brokelmann.C. Mahmud al-Kasghari uber lie Sprachen un die Stamme der Turlen in XI Jahrh (Korosi Csama – Archivum.). 1921. - S 29, 37-39.

[13] Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. – Т.: 2004. – Б. 79-82.

[14] Atalay B. Divanu Lugatit Turk Tercimesi. 1-3 cild. Ankara: 1939-1941.

www.ziyouz.com kutubxonasi

келтириб, уни тарихий тасниф сифатида эътироф этади. Маҳмуд Кошғарий таснифига кўра, хоқоний туркчасига оид манбаларни "Девону луғати-т-турк" китобидан олиш мумкин. Ушбу китобда хоқоний туркчасининг энг эски намуналарини учратиш мумкин. Фитрат Кошғарийнинг асарига баҳо берар экан, унинг туркларнинг, туркманларнинг, ўғузларнинг, чигил, яғмо, қирғизларнинг сўзларини, қўшиқларини, таърифларини, анъаналарини, халқ адабиётлари, шеваларини яхши ўрганганлигини таъкидлайди.

"Девону луғати-т-турк" асарига кирувчи парчалар бир нечта олимлар томонидан тасниф қилинган. Бу таснифлар ичида Фитрат қилган тасниф ҳар жиҳатдан мукаммалдир. Фитрат ушбу парчаларни ҳам шакл, ҳам мазмун томонидан бир-бирига боғлайди. Олим бу адабий парчаларни тасниф қилиши билан бирга қуйидаги қуйидаги ишларни ҳам амалга оширган:

1. Парчаларнинг насрий баёнини келтириб ўтади.
2. Насрий баёнини келтириш билан олим энг қадимги давр адабий ёдгорликларининг мавзусини белгилайди.
3. Мазмун жиҳатидан уларни бирлаштиради.
4. Адабий тур ва жанр жиҳатидан тасниф қилади.
5. Вазн хусусиятларини аниқлади.
6. Ўз фикрларини баён қилади.

«...Намуналар»нинг 1-қисмида 14 туркумда шаргли сарлавҳалар билан бир қаторда бир қанча тўртликлар берилиб, уларнинг изоҳ ва таржималаридан ташқари олим икки марсияни мазмун жиҳатидан фарқлайди. Маълумки, Фуод Купрулу "Девон"га кирган парчаларни адабий жанрлар жиҳатидан "марсия, достон, ов қўшиқлари, ишқ ва шароб шеърлари ҳамда ҳикматлар"дан иборат, деб кўрсатган эди. Шу билан бирга олим "Турк адабиётининг маншаи" мақоласида Алп Эртўнга мавзусидаги тўртликни ўзаро мазмун жиҳатидан боғлаб, уларни тўрт марсияга ажратган эди. Фитрат бу манзумалардан тўрт марсия эмас, балки икки марсияни ташкил этишини исботлайди.

Фитрат "Девон"дан ажратиб олинган парчаларни икки қисмга ажратади. Биринчиси, асосан, тўртликлардан иборат бўлиб, ундаги асарлар қисқа вазнда айтилган. Булар тасвирий парчалар бўлгани учун уларни мавзу жиҳатидан

www.ziyouz.com kutubxonasi

қуйидагича тасниф қилган:

1. Алб Эртўнга марсияси.
2. Ёз-қиш мунозараси.
3. Бир уруш майдони ҳақида.
4. Ёз ўйинлари.
5. Овдан урушга.
6. Тоғуш бегининг уруши.
7. Уйғурлар билан уруш.
8. Икки савдогар орасида.
9. Айрилиқ (ҳижрон).
10. Севгига оид парчалар.
11. Уч уруш (беш парча).
12. Бир уруш.
13. Достон бошланғичи (олти парча).
14. Бир марсия (уч парча).

Кўринадики, дастлаб шакл жиҳатидангина ажратиб олинган манзум парчалар мазмунан ўзаро боғланиб, бир тизимга солинган. Сўнгра уларнинг ҳар бирига мос сарлавҳа билан белгилашга ҳаракат қилиб, парчаларнинг мавзу жиҳатига эътибор қаратилган. Намуналарнинг жанр хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, қофияланиш тартиби бўйича "ҳар тўртликнинг 1-2-3-мисралари бир қофияда, бутун асарнинг 4-мисралари бир қофиядадир" деган хулосага келади. Ҳар бир сарлавҳа остидаги тўртлик маъносига мувофиқ жойлаштирилган бўлиб, матн ҳам, мазмун ҳам тикланган.

Қор, буз қамуғ арушди
Тағлар суви ақишди
Кўкшин булит урушди
Қайғуқ бўлуб ўкрушур (ж.1, б.162)

Бутун қорлар, музлар эридилар
Тоғларда сувлар оқа бошладилар
Ҳавода кўкчил булутлар пайдо бўлуб
Ҳар томонда қайиқ каби юрмакдалар

Ушбу тўртлик келтирилганидан сўнг кейинги тўртлик ҳам гўё унинг мазмунини кучайтираётгандек туюлади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўрди булит инкрашу (инграшу)
Оқти ақин мункрашу (мунграшу)
Қолди будун танглашу (танғлашу)
Кўкрак тақин манграшур (манграшур)

Булут ингpаб кўрунди
Оқин нола қилиб оқти
Эл-улус ҳайрон қолди
Булутлар бир наъра чекиб, бир мангpаб юрмоқдалар!

Тўртликларнинг сўнгида изоҳталаб, тушунарсиз сўзларнинг шарҳи берилган. Намуналарнинг 2-қисми ҳам худди шу тартибда таснифланган. Фитрат таснифида, иккинчи қисм иккиликлардан иборат бўлиб, улар таълимий-ахлоқий мазмундадир. Бу таснифлар, яъни маснавийлар таснифи қуйидагича мавзуларга ажратилган:

1. Насиҳат.
2. Меҳмон тутиш тўғрисида.
3. Тарбия тўғрисида.
4. Бир гўзал тўғрисида.
5. Эътиқодий бир парча.
6. Ўғлимга насиҳат.
7. Дунёдан шикоят.
8. Севган бир киши учун.
9. Бойликни мақтайди.
10. Ўгит.
11. Мақтаниш.
12. Бойлик тўғрисида.
13. Алданган бир кишига.
14. Айрилиш.
15. Диний насиҳат.
16. Меҳмон тўғрисида.
17. Роҳат тўғрисида.

Бу қисмдаги баъзи бир иккиликлар ҳажм жиҳатидан катта, баъзи бирлари эса фақатгина бир маснавийдангина иборат, холос. Олим манзумаларни тасниф қилар экан, уларнинг қайси даврга оид эканлиги ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтади. Фитрат ўз мажмуасига учинчи бир қисм орттирган бўлиб, манзумалардаги айрим сўзларини

www.ziyouz.com kutubxonasi

изоҳ қилган. Олим томонидан тузилган қисқа луғатда жами 130 га яқин “Девон”даги энг фаол сўзлар изоҳланган.

Фитрат ўз асарида “Алб Эртўнга” марсиясига кенг тўхталиб ўтади. Олим “Алп Эртўнга” марсиясига яхлит асар сифатида ёндашар экан, унинг шахсиятига қизиқади, Алп Эртўнга сўзининг маъноларини келтиради ва марсиянинг яратилиш сабабларини изоҳлайди. Ушбу маълумотлар сабаб биз олимнинг тарихни қанчалар мукаммал билишига, ўша давр адабиётини чуқур ўрганганлигига амин бўламиз.

Фитратнинг “Энг эски турк адабиёти намуналари” асари жуда катта илмий аҳамиятга эга. Фитратнинг “Девон” бўйича яратган тадқиқотларини нафақат ўзбек илмида, туркийшуносликдаги фавқулодда ҳодисалардан деб баҳолаш мумкин. Бироқ олимнинг асар ҳақидаги қарашлари ўша даврда яратилган бошқа изланишлар билан қиёсий планда ўрганилган эмас. “Девону луғати-т-турк” асаридаги парчалар халқ оғзаки ижодининг ва X асргача кечган айрим ёзма манбалардаги асарларнинг бетакрор намуналаридир. Шу жиҳатдан бу китоб туркий халқларнинг урф-одатлари ва анъаналарини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу китоб нафақат адабиётшунослик илмида, балки тилшунослик илмида ҳам катта-катта тадқиқотларга сабаб бўлиши мумкин. Чунки мажмуада баъзи тушунарсиз сўзлар изоҳ қилинар экан, уларнинг этимологиясига ҳам тўхталиниб ўтилганки, бугунги кундаги шакллари туркий тиллар оиласига мансуб бошқа тиллар ва форс, араб тилларидаги муқобили ҳам келтирилган.

Этнография илмининг бойишида ҳам бу китобнинг ўрни беқиёс. Фитратнинг бу илмий тажрибаси замонавий филология нуқтаи назаридан ҳам давом эттирилиши мақсадга мувофиқ. Ўйлаймизки, олимнинг тажрибаси кейинчалик бу соҳада амалга оширилган тадқиқот, таржима ва нашрларга асос бўлади.

Орзигул ҲАМРОЕВА

www.ziyouz.com kutubxonasi

МУНДАРИЖА

Ҳ.Болтабоев. Қадимги туркий манбалар Фитарт талқинида..........3
Бир-икки сўз..........9

Биринчи қисм

«Алп Эртўнга» марсияси..........14
Ёй — Қиш мунозараси..........20
Бир уруш майдони ҳақида..........31
Ёй..........38
Ёз ўйунлари..........40
Овдан урушга..........43
Тонгут бекининг уруши..........49
Уйғурлар билан уруш..........53
Икки савдогар орасида..........55
Айрилиқ (ҳижрон)..........58
Яна айрилиқ..........59
Яна муҳаббатга оид..........63
Ўч уруши..........65
Бир уруш..........67
Тубандаги манзумага..........70
Бир марсиядан..........73

Иккинчи қисм

Насиҳат..........77
Яна шу мавзуда..........79
Яна шу мавзуда..........80
Яна шу йўлда..........82
Меҳмон тутуш тўғрисида..........84
Тарбия тўғрисида..........85
Бир гўзал ҳақида..........85
Эътиқодий бир парча..........86
Ўғлиға бир насиҳат..........87
Дунёдан шикоят..........89
Шоирнинг қабиласи билан урушиб йиғлаган..........92
Севган бир киши учун..........94
Бойлиқни махтайдир..........95
Ўгут (насиҳат)..........96

www.ziyouz.com kutubxonasi

Махташ..96
Бойлиқ тўғрисида...97
Алданған бир кишига...98
Алким...98
Айрилиш...99
Ўзини махтаб...99
Диний насиҳат...100
Меҳмон тўғрисида...100
Замон тўғрисида...100

Учинчи қисм

Луғат..101
О.Ҳамроева. "Девону луғатит турк"нинг Фитратга қадар ўрганилиши ва "Энг эски турк адабиёти намуналари" мажмуаси...112

www.ziyouz.com kutubxonasi

توغرى، ياڭلىش كورسەتمەسى.

بەت	يول	ياڭلىش	توغرى
V	27	وَاَتَّهِمْ	وَاَتَّهِمْ
VI	16	ئەرشوكىگا	ئورتوكىگا
•	29	كەفەل	كەۋەل
VII	8	ئوغور	ئويغور
•	10	ئو ئەسەر	بو ئەسەر
•	11	عسر	عەسر
•	18	ئوزلۇق	ئوزبىق
VIII	17	سەئورنىدە بولغانلارى مەدەم)	باش تامانداكى "ياى" قالغان
11	9	وَآشَبامَةّ	وَآ شَهامَةّ
12	26	مى بودەمند	مى بور دەمند
14	9	بالگوق	باى تا اسيدا هور.
16	5	مەزكەر	مەزكور
17	12	لوغەت	لوغات
24	17	بىلمەرسەك	ئىلمەرمەك
25	7	(سوزۈن)	بو سوز تارتوفدر.
25	15	سخر: موكوز	سحر: سىگر يوقا: موكوز
27	5	قوتناق	قونوتناق
29	18	هنمەرولەر	شنەدىرلەر
32	8	ئەرن	ئەردن
33	16	ئەممىيات بىرمەك.	ئەممىيات بىرمەك. ئەنگر مەدنيە = ئەممىيات بىرمەى
34	22	ئاڭلاساق	ئاڭلاساق-چا
40	3	سولارى	سوزلارى
•	4	تاقىنى	تاقىن
•	12	•٢ - e•	• در • قالغان.
43	8	توزملمەك	توزەلمەك

www.ziyouz.com kutubxonasi

بېت	يول	ياڭلىش	توغرىسى
44	8	[illegible]	[illegible]
•	8	سكلمرك	سكلمرك
47	18	آسی	آسی
48	12	بيتيكه	بيتيكه
49	6	ميرق باقبه	• ميرق باقبه
•	10	تۇزاقدا	تۇزاقدان
•	14	كيېرش	كېرش
51	7	تۇقوت	تۇغوت
51	8	دېيا	دېيان
•	12	تاپالك	
52	20	• سوغرە سدۇئمت •	• سوغە - سدۇئە •
•	29	سدۇئمت	سدۇئە
53	14	بوبنېدەدن	بوبنىدەن
54	2	سىفدى	سنضدى
•	3	كورشكه	كورەشكه
•	7	تىلشمەك	تىلەشمەك
•	18	يومالانماق	يومالاتماق
55	1	(تاكوت)	(تاگوت)
•	13	(تاكوت)	(تاگوت)
•	17	تاكوت	تاگوت
57	16	• بارا •	• بارە •
58	12	سيگلا	سيگلاق
59	1	پەرچەملە	پەرچەملەر
62	7	تورۇ	تو
•	18	دەللال	داللاللار

www.ziyouz.com kutubxonasi

بىرلەشىڭىز، بوتۇن دونيا پرولېتارلارى

فىترەت

ئىلك ئىسكى

تۆرك ئەدەبىياتى

نەمونەلەرى

ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەئرىخى ئۈچۈن ماتېرىياللار

ئۆزبېكستان دەولەت نەشرىياتىنىڭ نەشرى.
سەمەرقەند 1927 - يىل.

ئۆزبېكستان مەتبەعە ئىشلەرى ترەستىنىڭ بىرىنچى مەتبەعەسى.
تاشكەنت، 1927 - يىل.

www.ziyouz.com kutubxonasi

كتاب توغريسيدا بر-ئيكي سوز

ئورناق فنرەت ئاماتبدان توپلانب، مەعنا ۋە لوغەتلەرى ئيزاح قيلنغان ئەيك ئەسكي تۈرك ئەدەبياتى نەمۇنەلەرى. ئون برنچي عەسر ميلاديدە يازلغان «دىۋانۇ لوغاتىت تۈرك» ئسملى ئەسەردەن ئتتخاب قيلبنب ئالنغان بۇ نەمۇنەلەرنك هەممەسى هەم ئۇ ۋاقتدا، كوچمەنچيلكدە عۇمر كيچرمەكدە بولغان تۈركى خەلقلارنك ئەدەبياتيغا ءائيدر. بۇلەردە قەبيلەۋى حەيات: ئاۋ ئاۋلاش، قوشنيلارغا هۇجۇم، يەغما ۋە تالان، بەعزەن عشق ۋە مۇحەببەت، ئاللاغا قاراش كەبي ۋاقيعەلار، ئعتقادلار سوزلەنەدر. نەمۇنەلەر (родовой) حەيات دەوريگە عائيد بولغانى ئوچۇن ئوشە «قەبيلەۋى حەيات دەۋرينك ئەدەبياتى» ديېش مومكيندر.

ئوشە نەمۇنەلەرنك 9-14نچى سەحيفەلەريدە «ئالب ئەر تونگا» ئاتلق بر فيئودالغا مەرسيە بار. مەرسيە ئۇنى مەدح، ئاسمانغا قەدەر كوتەرشدەن عيبارەتدر. شۇ مەرسيەدە توبان سنفى حيسابلانغان «عەۋام» بيلەن قەبيلە باشلقلارى – فيئوداللار ئاراسيداغي مۇخالەفەت ۋە بۇلەر ئاراسيداغي كۆرەش ئاچق كورينەدى. شۇ قەبيلە باشليغي، فيئوداللار مەفكۇرەسيني تارقاتغۇچى مەرسيەچى:

ئوزلەك آرغ كەۋرەدى
ئەردەم ينماساۋرادى.
آۋۇن بەكى جەرتيلۇر

ديب زاماننك كۆچسزلەنگەنليكيدەن؛ توبان، يامان ئادەملەر كۆچەيگەنليكيدەن زارلانادى.

بلكە بۇ كوپۈنچيدى
آۋۇن آتى يانچيدى
ئەردەم ئەتى تنجيدى
يەرگە تەكيب سوز تولور.

ديب بيلەلى، ئاكلى كشيلەرنك توبانلاشقانيدان، بۇلەرنك قەدر ۋە قيمەتى بنكەنليكيدەن داد ۋە فەرباد ئېتەدى. مەرسيەچينك

www.ziyouz.com kutubxonasi

قوبان. يامان قادام ديگەنلەری عەۋام خەلق ھەمدە-يايلاۋى بولماغان بايلار، قەبيلە باشلقلارينىڭ ماللارينى باقب تيركچيلك قيلوۋچى قەقير ۋە گەدالەردر. ئاڭلى ۋە بيلملى كىشيلەری بولسا قەبيلە باشلقلاری، فيئودالالار، ماللى كىشيلەردر. چۈنكى كوچمەنچيلك ھەياتيدە مەزكور گۈرۈھلەر خەلقنىڭ ئيك كوچلك، ۋە ئالدنغى تەبەقەسينى تەشكيل قيلادر. مەزكور فيئودالنىڭ تولىشيدەن كېين بولغان كۈرەشدە توبان ۋە يامان سانالغان قەقير ۋە گەدالار ئۈستۈن چيقب، بيلملى، ئاڭلى ھيسابلانغان قەبيلە باشلقلاری، ماللى ئاداملارنىڭ قەدری كېتكەنليگى، مەغلۇب بولغانلىغى كۆرينەدی.

بۇقاری سەنى مەفكۈرەسينى تارقاتوۋچى مەرسيەچى بولسا مەزكورلەرنىڭ مەغلۇبيەتيگە ئەچينەدی، فەرياد ئيتەدی، قچقيرادی. نەمۇنەلەردە شۇندەی كۈرەشلەرنی ئاڭلاتقان سەترلەر بولغانی كەبی، دينی ئيعتيقادلارنی، تەڭريگە ئيتاعەتنی كۆرسەتەدرگەنلەری ھەم يوق ئيمەس. 130 نچى سەھيفەدە:

تۈن-كۈن تاپۇن تەڭريگە بويناماغيل
قورقب آنكار ئەيمەنو ئوينماغيل

ديب تەڭريگە كۈنی-تۈنی عيبادەت قيلشغا دەعۋەت ئيتەدی. خۇدادان قورقش ۋە تەڭريگە ئيتاعەت ئيتشكە چاقرادی. قەبيلە ۋە فيئوداليزم دەۋری ئەدەبيياتيدا دينی ئەفكار، دينی ئيعتيقادنىڭ كوچلك بوليشيدا شۇبھە يوق. بۇقاريداغی مسرەعلەر ئوشەنىڭ موجەسسەم ميسالیدر. ئو دەۋرلەردە قەبيلە باشليغی ۋە فيئودالالار قاناتلاریدا روحانی سنفنىڭ ھەم نۇفوزی كەتتە بولادی. ئوشەنىڭ ئيجكاسی نەمۇنەنىڭ بەعزی جايلاریدا بولسەن. دينی ئيعتيقادلارنی ئاڭلاتقان سەترلەریدە بولسن ئاچق-ۋژرەتدە كۆرينب تۇرادر. نەمۇنەدە يەنەقا مەۋزۇعلەر توغريسيدا ھەم گەب بار. ئولەرنىڭ ھەممەسينی ئالب تيكشيرب ئولتورمادق. تيل ۋە لوغەت جيھەتيدەن نەمۇنەلەرنىڭ ئەھەممييەتی بويۇك. تلچيلەريمز ۋە چيغاتای ئەدەبيياتينىڭ ئەساسينی ئيزلەوۋچی ۋە قازوۋچيلاريمز ئوچۈن بۇ نەمۇنەلەرنىڭ فايدەلق بوليشيدا شۇبھە يوقدر.

ب. ساليف.
سەمەرقەند.

بر - ئیکی سوز

آسیا قیتئەسینىڭ جوده کیڭ بر قسمیده یایلغان تورکی قەوملارنىڭ تیلی ئقتیسادی برقانچا مەرکەزلەر تیورەسیده توپلانغانلاری ئوچون تورك تیلی برقانچا شوعبەلەرگە آیرلغانلر. تورکیات بیلەن مەشغول بولغان آوروپا عالملاری تورك تیلی‌نىڭ بوقەدەر کوب شوعبەلەرگە آیرلغانن کورگەچ بولەرنی، بر برلەریگە یاقنلقلاری ئعتباری بیلەن، کومەلەرگە آجراتقالی (تەسنیف قلغالی) تیریشدرلار. تورك تیلی‌نىڭ تەسنیفیگە تریشقان عالملاردان بری مەشهور تورکوشناس موستەشرقلاردان پروفیسور رادلوف‌در. بو کیشی تورك تیلینی ئەساسەن تورت کومەگە آجراتادر: (1) شەرق، (2) غەرب (3) ئورتا آسیا، (4) جەنوب کومەلەری. بولەردەن شەرق کومەسیگە آلتای، بارابین، توبی، یەنیسەی شیوەلەری کیرەدر. غەرب کومەسیگە قرغز، غەربی سیبیر، بلغەورد، ئولغا تاتارلاری شیوەسی کیرەدر. ئورتا آسیا کومەسیگە سارت(؟)، ئوزبیك، تارانچی شیوەلەری کیرەدر. جەنوب کومەسیگە ئیسە تورکمەن، قیرم، آزەری، عوسمانلی شیوەلەری کیرەدر.

پروفیسور ساماییلوویچنىڭ تەسنیفیگە کورە تورك تیلی ئەساسەن بیش کومەگە آجرالادر: (1) بولغار کومەسی، (2) شمالی شەرق یاکی ئویغور کومەسی (3) شمالی غەرب یاکی قپچاق (4) جەنوبی شەرق یاکی چیغاتای کومەسی (5) ئورتا یاکی قپچاق تورکمەن کومەسی بو بیش کومەنىڭ هەر بریگە کوب شیوەلەر کیرەدرکی تەفسیلی توزوندر. هەر حالدا بو تەسنیفلەرنىڭ کوبیده ئەساسی نەرسەلەر بولماغانی مەعلوم بولەردەن باشقا، برده تەشریحی تەسنیف، مەحمود کاشغاریینىڭ دیوانی لوغاتیدا باردر. مەحمود کاشغاریغا کورە هیجری بیشنجی عەسرده تورك تیلی کیچکینه، تەبیلەوی آیرمالارغا قرامای، ئەساسەن ئیکی موهم قولغا آیرلغان:

www.ziyouz.com kutubxonasi

ئوغوزچا، تورکچە(*). ئیکنچیسىگە یالغوز «تورکچە» دیېلگەنی
كەبی خاقانی تورکچەسی هەم دیېلەر ئىمىش. مەهمود كاشغاری دیۋانی
لوغاتىدا مەنە شو خاقانی تورکچەسینی ئەساس قیلیب ئالغان ـ دە جای
كیلگەچ ئوغوزچا سوزلەرنی كورسەتىپ، ئیزاھ قیلیب بارغان. ئوزاق
بو تەسنیفنی بوگون ئەینەن قابول قیلماسا هەم باشقاچا تەسنیفلەرگە
ئەساس قیلیب ئالینیشی ئەلبەتتە لازمدر. بو تەئریخی تەسنیفنىڭ
بىزچە موهىملیكی بوگونكی ئەدەبی ئوزبیكچەنىڭ ئاناسی بولغان چیغا-
تایچانىڭ مەنە شو خاقانی تورکچەسیدەن ئوغولغانی ئوچوندر. «سەرف»
نىڭ باشلانغیچیدا یازغانیم كەبی: خاقانی تورکچەسی پاكى تورکچە
ئاتالغان مەنە شول ئەدەبی شیۋەنىڭ بیش عەسر كیینكی شەكلی
چیغاتایچادر. شونىڭ ئوچون بز ئوزبیك ئەدەبیياتیمزنىڭ تەئریخی
ئوچون ماتیریياللا. ئىزلەرتیكەن چیغاتایچاغا یارب توختابالمایمز،
چیغاتایچانىڭ ئاناسی بولغان ھەلبكی ئەدەبی شیۋەگەچە (خاقانی تورك-
چەسیگەچە) یارشغا مەجبورمز. بو شیۋەنىڭ ئیلك ئىسكی نەمونەلەرینی
بزگە «دیۋانی لوغاتی تورك» كتابی بەردی.

سوڭ زامانلاردا تورکیيەدە تاپیلیب ئوچ جلدده باسترلغان بو
موهم كیتاب «مەهمود ئیبنی حوسەین ئیبنی موحەممەدول كاشغاری»
تامانیدان هیجری (464)دە یازیلا باشلاب (466) نچی یلدە بتىرلگەن
ـ دە عەباسی خەلیفەلەریدەن «ئەلموقتەدی بئەمریللاھ» گە تەقدیم
ئیتلگەن.

مەهمود كاشغاری ئەسەرنىڭ باشلانغیچیدا ئوزینی مەنە شوندەی
دیب تانیتادر: «مین تورکلەرنىڭ ئیلڭ توغەی، ئیلڭ ئاچیق گەپرگەنی،
حودە توغری آتلاغانی، توپچەكلەری، باتورلاری بولا توروب،
شەهرلەرینی، تالالارینی ئەیلەنیب كوروب چیقدیم. تورکنىڭ،
تورکمەن ئوغوزنىڭ، چیگل، یاغما، قرغزنىڭ سوزلەرینی، قافیـ-

(*) چو، تورك، ئوغوز تەعبیرىگە بز ئوزگون یازلاربدامەم توچرەیمز. كول تەكین
بیتك تاشیدا «تورك ئوغوز بەگلەری بودون ئەشیدىڭ» دیيلەدر. بوندە
تورك سوزینی ئوغوزنىڭ سیفەتی قیلیب «تورك بولغان ئوغوز بەگلەری...»
مەعناسیدا تانلاماق یاڭلشدر. توغریسی «تورك ۋە ئوغوز بەگلەری» مەعناسیدا
«تورك، ئوغوز بەگلەری...» دیر.

گەندىم .... (*) ديوانى لوغاتنىڭ ئوچ جلدىنى
يەلارىنى ياخشى ئود
ھوقوب چىققان كىشى بوقاربداغى سوزلەرنىڭ ھەقىقەت ئېكەنىگە
شوبھە قىلمايدر. مەحمود كاشغارى توركلەرنىڭ تەئرىخلەرى، ئەنئەنە-
لەرى، خەلق ئەدەبىياتلارى، تىللەرى، شىۋەلەرى توغرىسىدا جودە
كوپ مەعلوماتلى بولغان. مەشھور توركشناسلاردان پروفيسور
ماتيلۇيچ ئونىڭ علمى خزمەتىگە قىمەت بېرش ئوچون «مەحمود
ئوز زامانىنىڭ رادلوفىدىر، رادلوف دە ئوز زامانىنىڭ مەحموديدر» ديدى.
مەحمود كاشغارى ئوزىنىڭ توركشناسلىغى بىلەن برگە ئولوغ
عەرەبى عالملاردانىر. قاشغارلىق، حەديس عالىمى، حوسەين خەلەف
ئوغلىدان حەديس ئورگەنگەن، بوخارا، نىشاپور شەھەرلەرىدە ھەم
تەحصىل بىلەن مەشغول بولغان (ديۋانى لوغات ج ١، ب ٣). مەحمود
كاشغارى ديۋانى لوغاتىدا (6½) مىڭدەن آرتوق سوزلەرنى آلب ئىزاح
قىلادر. كوب توروبلاردا بو سوزلەرنىڭ قەبيلەۋى آيرمالارىنى كور-
سەتەدر. كىتابنىڭ جاى-جايىدا تورك سەرفى توغرىسىدا كوپ، ھەم
تولا مەعلومات بېرب ئوتەدر كم ھەممەسىنى بىعب تېكشرگەندە
تەئرىخى سەرفىمز ئوچون جودە قىمەتلى ماتېرياللار بېرەدر.
ديۋانى لوغاتنىڭ كوب سوزلەرى آستىدا مەقاللاردان، شىعرلەر-
دەن دەلىللەر، تانقلار كىترلگەن. بولەر توقوز-ئون عەسر بورونغى
تورك ئەدەبىياتىنىڭ ئېڭ قىمەتلى نەمونەلەرىدر. توركىيات بىلەن
مەشغول بولغانلار بو شيعرلەرگە، بو مەقاللارغا ئونىڭ ئوچون جودە
كەتتە ئەھەمىيەت بېرەدر. عوسمانلى توركشناسلاريدان نەجىب عاسم
ئەفەندى ديوانى لوغاتداغى مەقاللارنى آلب ئىزاح قىلغان ئېدى.
شيعرلەرنى ھەم بيفيب شەرح ۋە ئىزاح قىلماق فكريدە ئېكەنلىگى

(*) فاني تقبّت بلادهم وقبائلهم واقتبست لغاتهم وقوافيهم
التركية والتركمانية الغزية والجكلية واليغمانية والقرقزية مع كوني من
أعربهم لسانا وأفصحهم بيانا وأحدّهم جنانا وأعرفهم مشدا
وأثقبهم سنانا...

مەعلوم ایسە - دە بو نوغریدا قاندای ئشلەر کورلگەنیدەن خەبەریمز
یوق. مەشهور تورکشناس پروفیسور کوپرولی زادە هەم «تورك
ئەدەبیاتی نیڭ مەنشەئی» دیگەن مەقالەسیدا بو شیعرلەردەن سوز
آچە، ئەدەبیەت تەئریخی اوچون موهم ئیکەنلەرن یازغاندان کیین
بولەرنی ۋەزن، قافیە هەم مەۋزوع ئیعتباری بیلەن بربرلەریگە باغلاب
توورت مەرسیە چیقارغانن سوزلەیدر. مین هەم دیۋانی لوغاتنیڭ
باسما نوسخاسینی آلغانم کوندەن باشلاب شولەرگە تزقسم. بولەرنی
ۋەزن. قافیە هەم مەۋزوعلەریگە کورە بربرلەریگە باغلادم. سوز-
لەری، تەرکیبلەری توستیدە ئەنچە ئشلەدم. اولەرنی ئیزاح قیلش
اوچون قوتادغو بیلیك، هیبەتول - حەقایق، موقەددیمەتول - ئەدەب
هەم چیغاتای ئەدەبیاتیغا ئایید کوب کیتابلەردەن فایدەلاندم. ئەنچە
گینە اوزاققا چوزولغان مەخنەت نەتیجەسیدە قولکزداغی مەنە شو
ئەسەر مەیدانغا کیلدی. نیردەن شونی هەم ئەیتیب کوتەیکم: بیزم
ئشمنڭ نەتیجەسی پروفیسور کوپرولی زادەنڭ ئەیتکەنی کەبی
چیقمادی. پروفیسور کوپرولی زادە بو پارچالاردان توورت مەرسیە
چیقارغانیدی، بولەرنڭ برنچیسی «آلب ئەرتوڭغا مەرسیەسی»
ئیکنچیسی «یابافو» قەبیلەسی بیلەن بولغان برۋاقیعاغا باغلی مەرسیە،
ئوچنچیسی کمنیکی ئیکەنی بیلنمەگەن، توورتنچیسی «تاڭقوت» ئەمیریگە
عایدبر مەرسیە ئیکەنینی سوزلەیدر (مقالی ئەتەبوعلەر مەجموعەسی
2 سان، 4، 171). مین ئیسەم یالغوزغینا ئیکی مەرسیەگە اوچرادم
قالغانلارینڭ مەرسیە ئیکەنلەریگە قارار بیرە آلمادم. مەگرمچە توئەرگە
مەرسیەدەن باشقا عونۋانلار بیرش کیرەك. سوڭرە: «آلب ئەرتوڭا»
مەرسیەسینی پ. کوپرولی زادە توت ئیکی پارچا دیب کورسەتەدی.
مینگچە توت پارچادر. دیۋانی لوغاتنڭ ئیکنچی جلد، 105نچی بیتیدەکی
بو پارچانی ایسە (*) ئەرتوڭاە مەرسیەسیگە قوشوشغا ۋەزن، قافیە،
مەۋزوع موناسەبەدە قلمایدر. برنچی جلدنڭ 91نچی بیتیدەکی بیلەن
ئوچنچی جلدنڭ 41نچی بیتیدەکی پارچالار باشقە بلشە بیتەسی
ئیکەلەسی بردر.

(*) بوکوردی کەدەل آت، چاقلدی قیزل توت، کوبوردی آروت
توت، سلچراب آنی توردانو.
(2، 105 ب)

ئیمدی بو «تێزمەلەرنىڭ قەيسى زامانغا عايد بولغانلارنى توغريسيدا بر آز توختاب اوتەيلك:

شو كتاب نىڭ برنچى قسميداغى 8 نچى ئەسەر (ئوغورلار بيلەن توروش) نىڭ موسلدن توركلەرنىڭ ئوروشلارن تەسۋير قلغانلىقنى محمود كاشغارى خابار بيرەدر. يەنە شول برنچى قسمداغى 6 نچى ئەسەردە «ئيۋريق» سوزى باركم عەرەبچە «ئبريق» ديمەكدر. يەنە شول برنچى قسمداغى برنچى ئەسەردە (ئالب ئەرتونگا مەرثيەسيدە) زعفران معناسيدا عەرەبچە «كوركوم» سوزى باردر. مەنە بو آلەر مذكور ئەسەرلەرنىڭ توركلەرنىڭ عەرەبلەرنىڭ برنچى توچراش زامانلاريغا عايد بولغانن كورسەتەدر. ديمەك ئو ئەسەرلەرنىڭ هەر حالدا ميلادى 6—7نچى مولچەر (عسر) نىڭ ئەدەبى يېمشلەرى ئيكەنىكە هەركم ئيتەلك مومكندر. شوندەى بولسا هەم. «كوركوم» «ئيۋراق» كەبى ئيكى‌تە عەرەبچە سوزنى ئعتبارغا آلماغاندا بو ئەسەرلەرنى شەكل هەم روح ئعتبارى بيلەن ئسلامدان بوروني تورك ئەدەبياتى نەمونەلەرى كەبى قابول ئيتشيمزگە هيچ مانع يوقدر.

ديوانى لوغاتدان توپلاب آلغانم شو تێزمەلەرنى مين ئيكى قسمغا آيردم. برنچى قسم بيلەن ايكنچى قسم آراسيداتوبانداغيچا آيرمالار باردر.

ئا) برنچى قسمداغى ئەسەرلەر تورتلكلەردەن عبارەت بولوب هەر تورتلكنىڭ 1 - 2 - 3نچى مسرەعلەرى بر قافيەدا، بوتون ئەسەرنىڭ تورتنچى مسرەعلەرى بر قافيەدادر. ئيكنچى قسمداغيلار ئيسە بوتون مسرەعلەرى قافيەداش بولغان ئكيلكلەردەن عبارەتدر.

ب) برنچى قسمداغى ئەسەرلەر قسقا ۋەزندە، ايكنچى قسمداغيلار ئيسە ئەكسەريت بيلەن اوزون ۋەزندەدر.

ج) برنچى قسم بوتونلاى تەسۋيرى ئەسەرلەر، ئيكنچى قسم ئيسە ئەكسەريت بيلەن تەعليمى تەخلاقى ئەسەرلەردر.

بو مەنزومەلەرنىڭ بەعزى سوزلەريني بر آز ئيزاح قيلى، بعزى سوزلەريدەگى سەرفى هەم سەۋتى ئەهمييەتلى نوقتالارنى چيزيب ئوتوش كيرەك بولدى، شونىڭ اوچون كيتابكە اوچنچى قسم آرتدوردم.

ايمدى بو تێزمەلەرنىڭ ديوانى لوغاتداغى ئملالارى توغريسيدا بر آز توختاشغا توغرى كيلەدر: «ديوانى لوغات» عەرەبچە يازلغانى

ئوچون ا) تورکچه سوزلەر عەرەبچە چوزغیلار، هەرەکەلەر
(بەلگیلەر) بیلەن یازیلغان بولەرنێڭ ئیەلە چاتلاراغی توشمت
(ـَ) چوزغیسیدر. بو چوزغی بزنێ بوکونگی (ا، ە، ۂ) چوزغی
لاریمزنێ تورنینی تونادر: تێق = تایاق، سَنْ = سەن، تۆرە=تورکعی.
ب) «ا» چوزغیسی هەم آرا، سیرا ئیشلەتیلسەدە براق ئیسکی ئیملادا
بولغانیدیك تاۋۇش آهەنگیگەقاراماي قالن ئینگچکە سوزلەردە بیر
تورلی یازلغان: بارملق، بیلماك كەبی.
ج) بزنێ بوکونگی «ڭ» حەرفیمز جایندا ئیسکی ئیملامزدا
بولغانی كەبی «نك» یازلغان.
د) بوردە دیۋانی لوغاتدا «ف» هەم «ب» تاۋۇشلاری آراسیدا
بولغان بیر تاۋۇش ئوچون ئوچ نوقتالی «ڤ» حەرفی بار. بوکون
بزنێ «آۋ، سیۋەمك، تیۋە» دیگەن سوزلەریمز شول ئوچ نوقتالی
«ڤ» بیلەن یازلغان.
مەنە شو ئیملانی مین قولگزداغی كیتابدە تۆبەندەگی شەكلدە
كوچردم:
ا) قالن سوزدە بولغان ئوست (ـَ) چوزغیسینی «ا» غا ئەیلەنتردم.
ئینگچكە سوزلەردەگیلەرینێ هەممەسینی «ە» ئورنیدا بولغانلارینی هەم)
«ە»گە ئەیلەنتردم.
ب) ئینگچكە سوزلەردە یازلغان «ا» لارنی «ە» قیلدم.
ج) «ڭ» جایداغی «نك»لەرنی اوز حالچا قویوب بای آراسیدا
بوكونگی شەكللەرینی كورسەتدم.
د) بوقاریدا ئەیتكەنم ئوچ نوقتالی «ڤ» حەرفی بزنێ مەتبە-
عەلەردە یوق، تاپیلاش هەم مومكن ئیمەس شونێ ئوچون تۆلەرنی
سوزیمزنێ (ۋ) بیلەن كورسەتدم.
سوكرە: تزمەلەردەن هەر بیر پارچەسینێ آستیدا اوزبیكچەسینی
ساچم (نەسر) سوزلەر بیلەن یازدم. اوندەن كیین آڭلاشلماغان
لوغەتلەرنێ بزچەسینی یازدم

فیترەت

بىرىنچى قىسم

«ئالب ئەر تونگا» مەرسىيەسى

(بو مەرسىيە ئون پارچا بولوب ھەر پارچاسى بر تورتلكتن)

بومەرسىيە، «آلب ئەر تونگا» دیگەن بر تورك باتورینڭ تولومی موناسەبەتی بیلەن ئەیتلگەن، برلق بو آلب ئەر تونگانڭ ئۆزی کمدر؟

بو توغریدا دیۋانی لوغاتنڭ توزیدە شو مەعلومات بار:

تُنكَا ـ البَبرُ وَيُلَقَّبُ بِهِ كَثِيراً. فَيُقَالُ «تُنكَاخان»، «تُنكَا تَكِين» وَاسْمُهُ. وَكَانَ أفرَاسِيَابُ المَلِكُ التُّركُ يُلَقَّبُ «تُنكَا آلب أر»...

مەعناسی: تونگا ـ «بەبر» ئانالغان بىرنەوچى بر حایوانلار. كوب كشیلەرگە هەم «تونگا» دیبلەر. تونگاخان، تونگا تەكین ۋە شونگە توختاش لەقەبلەر بار. تورك خاقانی افراسیابنڭ لەقەبی «تونگا آلب ئەر» ئیدی.

شو «آلب ئەر تونگا» حەققیدە قوتادغوبیلیكدە مەنە بوندەی سوزلەر بار:

بو تورك بەكلەریندە، آتی بەلگولوك
«توغا آلب ئەر» ئیردی قوتی بەلگولوك
بوذوك بیلگی بیرلە ئوكوش ئەردەمی
بیلیكلیك ئوقوشلوغ بوذون كوذرومی
تاژیكلەر آیور آنی آفراسیاب
بو آفراسیاب آلدی ئەللەر تالاب

مەعناسی: «توغا آلب ئەر» كم: تورك بیكلەری آراسیدا آتی، دەولەتی، بیلیمینك بویوكلیگی، ئەزیلمەینڭ كوپلیگی، ئاتلیلیقی

ھەم ئىلگىرمىھبەرلىگى بىلەن مەشھور ۋە مەئلومدىر: تاجىكلەر ئونگە
ئافراسىياب دېرلەر (تاجىكلەرچە) ئىلىلەر بورنلار نالاغان ئافراسىياب
شودر.

* بىنە قوتادغو بىلىكنىڭ بىر جايىدا شو سوزلەر بار:

نىكوتىر ئىشتكىل «تونگا آلب ئەر» يلك
بىلىب سوزلەمش، كور، بو ئوت ساۋئىرلك.

مەئناسى: تونگا آلب ئەرنى نگلا، كىشت نىمە دېيىدر؟
. ئو، دلروغا ئوخشاغان بو سوزنى، قوشوتنى بىلىب سوزلەگەن
كورسەتكچى!

مەنە بو ۋاسىقالار كورسەتمەكتە: مەھمود كاشغارى بونىسمنك
«توڭاخان»، «توڭانەكىن» شەكىللەرىنى بىلگەنى ھالدا مەرسىيە
ئىلەسىنىڭ توڭاخان-توڭانەكەن ئىمەس «آلب ئەر توڭا» ئىكەنىنى
آنق بىلەدر بو «آلب ئەر توڭا» نىڭ قەزبلەتى، ئەقلى، ئلمى ھەم
رەھبەرلىگى بىلەن ئو زامانلاردا ئاتالغان، بىلگەن بىر كىشى ئىكەنىگە
«قوتادغو بىلىك» ئىگەسى شەھادەت بېرمەدر. بول ئىكەلە تورك ئالىمى
ھەم مەزكور «آلب ئەر توڭا» نىڭ تاجىكلەر آراسىدا «آفراسىياب»
آتالغانىن بىر آغزدان سوزلەيدر. تورك نەترىخىگە ئايىد فارسى
مەنبەئلەرگە مورا جەئەت قىلغانىمزدا: چنگزدەن بورون «بالاساغون»
شەھرىدە ئىنقىرازغا يۈز توتكەن بىر خانلق بولغانىن، ئونىڭ باشىدا
آفراسىياب نەسلىدىن بىر كىشى تورغانىن، قارلوق، قىپچاق، قانگلى
قەبىلەلەرىنىڭ چاپاۋلارىغا چىدەمەي توز خانلىقىنى قاراختايلارغا
تاپشىرغانىن كورەمز (*). فكرىچە تاجىكلەر تامانىدان آفراسىياب آتالغان

---

*) دەران نەۋاھى دەرشەھرى بەلاساغون كى ئانرا ساغولان «غوبالغ» كويەند
(يەئنى شەھرى خوب) خانى بوە ئەزنەسلى ئەفراسىياب. ۋە چون زىيادە شەوكەتى
نەداشت: قەبىلەيى قەرلوق ۋە قىپچاق ۋە قانگلى تەغەللوبى نىسبەت بەئو مىكاردەند.
ھەۋاشى ۋە مەۋاشىيى ئورا بەغارەت ۋە تاراج مى بوردەند. ۋە خان ئەزدەفع ۋە مەنئى

www.ziyouz.com kutubxonasi

«الب ئير تونگا بيلەن ھەلبگى بالاساغون خانىنىڭ باپاسى بر ئادەم بولسا كېرەك.

ئېمدى مەرسىيەنى كورەيلىك:

1

آلپ ئەرتونگا ئۆلدىمو
ئيسيز 1) آژون 2) قالدىمو.
ئوزلەك 3) ئوجن آلدىمو
ئىمدى يورەك يرتلور. (ج 1، 44)

آلپ ئەرتونگا ئولدىمى
يامان دۇنيا قالدىمى
زامانا ئوچىنى آلدىمى
ئىمدى بوۋاقىتدان يورەكلەر يرتلمەكتە..!

(1) ئيسز: يامان. (2) آژون: دونيا. (3) ئوزلەك: زامانا.

2

ئوزلەك ياراغ كوزەتدى 1)
ئوغرى توزاق ئوزاتدى
بەگلەر بەيىن آزتتى 2)
قاچسا قالى 3) قورتولور. (ج 2، 184)

زامان فۇرسەت كوزەندى
ئوغرى توزاق اوزەندى

گان جماعت عاجز بود. ئيلچوملەچون نەپيرەيى ئافراسياب مەكنەت ۋە غەلەبەيى شەوكەتى قدرا خىتاىرا ئيستىماع نەبود، ئىلچى نەزدى گورخان فرستاد ۋە ئىزھار عجز خود كرد، ۋە ئىلتىماس نەمودكى بەجانىيى دارول مولكى ئو حەرەكەت كوند تا ئو سەلتەنەتى خود بە ئوسپارەد... (رەۋزە تۇسسەفا، جلد 5)

بیکلەر بیکینی آزدردی، یولدان چقاردی
ئونك قولیدان قاندای قاچیپ قوتولاپ بولادر؟

(1) یاراغ: قورصت، یارارلی وقت. (2) آزتماق: آداشترماق، یولدان چیقارماق. (3) قلی: قالای، قاندای.

3

ئوزلەك کونی تاۋراتور [1]
یالنکوق یالکوق [2] کوجی کمۇرەتور [3]
ئەردن آژون ساۋریتور [4]
قاچسا تاقی آرتملور. [5] (ج 2، 269)

زامانانك کونەوزلەری شاشیلپ ئوتەبیرگەن سایین
ئینسانڭنك کوچینی کەمەیتەدر.
دونیانی ئیرلەردەن بوشاتادر
ئۇەدەن قاچسالڭ ئوری سینگە آسیلادر (قاچالمایسان)

([1]) تاۋراتماق: شاشلماق، ئەجەلدئیتمەك. (2) یالڭکوق: ئنسان ([3]) گمۇرەتمەك: کوچسز قالدا سالماق. (4) ساۋریتماق: بوشاتماق. (5) آرتلماق: بوکلەنمەك، تاسیلماق.

4

ئوکره یوکی مونداغ ئوقی [1]
موندا آذن [2] تکدەغ [3] ئوق
آتسا آژون ئوغراپ [4] ئوق
تاغلار بلشی کەرتلور [5]. (ج. 1، 143)

ئونك (زامانانك) عادەتی شوندیدر
یاشقا یامانلاری بلر (؟)
دونیا چاغلاپ اوق آتقاندا
تاغلار بلشی هەم بوزیلادر.

www.ziyouz.com kutubxonasi

(نىيىتەى كوچلى بولساڭ ھەم ئونلاڭ
ئوقىدان قونولا ئالمايسەن!)

(1) ئوكرەيولۇڭ: عادەت. (2) ئادىن: باشقا، ئايرىم. (3) تىكەداغ سوزىنىڭ نېمە ئېكەنى بېلەئالمادىم. دىۋان لوغاتدا شو شېئىردە يازلغان بوسوز ئىللەت، سەبەب دەپ تەرجىمە قىلىنغان. مەزكۇر كىتابنىڭ بىرىنچى جىلد 385 نچى بەتىدە «ياماناە سەغاسىدەغ «تىلداغ» سوزى بار. تاۋۇش ئامەنكى نوقتايى نەزەرىدەن (ك) بىلەن (غ) نىڭ بىر سوزدە بولالمىغىنى ھەم كوزدە تۇتقانىمىزدا بۇندە يازلغان «تىكداغ»نىڭ توغرىسى «تىلداغ» ئېكەنى ئاڭلاشىلادىر. (4) ئوغرلماق: قەصد قىلماق. (5) كەتەرنمەك: كەمەك كەتەرتلمەك: يوقلماق، كېمەلمەك.

—o—

5

ئوزلەك ئارغ [1] كەۋرەدى [2]
بونجىغ [3] يالۋوز تاۋرادى [4]
ئەردەم [5] يىما [6] ساۋرادى [7]
ئاۋون بەكى جەرتيلور [8] (*) (31 ، 8 ،)

زاماننا كوچسىزلەنىپ قالدى
توبەن، يامان كىشىلەر كوچەيدىلەر
مەزىيلەت ساۋرلدى يەنە
(چونكى) دونيا بېكى قولىدان كىتتىدر.

(1) ئارغ: پاك. (2) كەۋرەمەك: كۆۋشەمەك، كوچسىزلەنمەك. (3) بونجىغ: توبەن، حالى يامان كىشى. (4) تاۋراماق: كوچەيمەك. (5) ئەردەم: مەزىيلەت. (6) يىما: يەنە (7) ساۋراماق: ساۋرلماق. (8) جەرتىلمەك: قولدان كېتمەك.

—o—

6

بىلكە [1] بوكو [2] يونجىدى [3]
ئاۋون ئاتى يانجىدى [4]

*) دىۋانى لوغەتنىڭ بىرىنچى جلد توقسان تورتىنچى بەتىدە بو تورتلك بر ئاز باشقاچا يازلغان:

ئوزلەك قاموغ كەۋرەدى بونجىغ، يالۋوز تاۋرادى
ئەردەم ئارغ ساۋرادى ئەردەم بەكى جەرتيلور.

ئەردەم ئەتى تنجيدى [5]
يەركە تەكيب سور تولور. (ج 3، 224)

بيلملى: آگلى كشيلەر يامان حالغا توشوب توبەنلەشديلەر
چاپب بارغان دونيا آنى اولەرنى تشلەدى
آداب، فەزيلەت ئېنلەرى سلسيدى
يېرلەرده سۆرزلمەكدەدر.

(1) بلكە: عالم، حەكيم، (2) بـوكـو: ھەم شوماعنادا بولب ئەكبسى بىرگە «بلكە - بوكو»، «بوكو - بلكە» ھەكاللەرىدە ئشلەتيلەدر. (3) يونچيماق: يامان حالغا توشدى، توبەنلەشدى. (4) يانـچيماق: چاپناماق، تشلەمەك. (5) تينجيماق: ماسيماق.

7

بەكلەر آتن آرغوروب [1]
قادغو [2] آتى تورغوروب [3]
مەنكزى (مەكزي)، يوزى سارغلروب
كوركوم [4] آنكلر (آڭلر) تورتولور [5]
(ج 1، 403)

بيكلەر اونك اولومى موناسەبەتى بيلەن اوز اتلاردان آتلاربنى
چارچاتب كيلديلەر.
قايغو تولەرنى شۇنچەلەر آرقلاتغان كم:
«زەعفەر» سورتولگەن كەبى
يوزلەرى، ميگزلەرى سارغايب قالبدر.

(1) آرغورماق: چارچاتماق. (2) قادغو: قايغو. (3) كۆركوم: زەعفەرا
عرىبچەدر. (4) تورتلمەك: شوندەي يارلغان، توغرىسى سورتولمەك مەعناسىدا
سورتولمەكدر
(ج 2، 181)

8

ئۇلیشیپ[1]) ئەرمن[2]) یورلایو[3])
یرتن یاقا ئورلایو[4])
سقرپ[5]) ئونی یورلایو[6])
سغتاپ[7]) کوزی ئورتەلور.   (ج، 4، ب 164)

ئېرلەر، باتورلار بوریلاردیك ئوو لەدیلەر
یاقالارینی یرتیب قیچقردیلار
آشولا ئەیتیب نالە قیلدیلار
قاتتیغ یغلاغانلاری ئوچون کوزلەرینی یاش ئوندی، هیچ نەرسەنی کورلمەدیلەر.

(1) ئولیمەك: ئولەر، بوریلارنك ئولیشی، ئوز تاریخیشی (2) ئەرمن: ئېرلەر، باتورلار. (3) بورلاماق: بوریلاشان. (4) ئورلاماق: قیچقرماق، نیغان قیلماق. (5) سقرماق: نالەقیلماق. (6) یورلاماق: (بونی تاپالمادم. «دیوان لوغەت» دەشو میصرەع «آشولاچیلەر کەبی نالە قیلادر» دەب تەرجەمە قیلنغان. ئاشولا مەعناسیدا «یر» — نی بار. توغریسی «یرلاماق» بولسا کیرەك —) (7) سغتاماق: قاتتیغ ییغلاماق، سغتاماق.

—o—

9

کونکلوم (کوڭلوم) ئەجون ئورتلدی[1])
ییتمش یاشغ[2]) قارتادی.
کەچمش ئوذوك[3]) ئرتەدی[4])
تون — کون کەچیب ئرتەلور[5])   (ج 1، ب 208)

—

«آلپ ئەرتوڭاەنك قایغوسی کوڭلمنك ئچینی یاندردی
کوڭلم ییتمش یاشغا کرگەندیك قارتایدی
ئو ئیمدی ئوتکەن کونلەرنی ئستەیدر، ئزلەیدر.
زامان ئوتکەنچە یەنە ئزلەیدر، براق تاپالمایدر.

(1) ئەجون: شوندی بارلغان توغریسی «ئەجن» بولسا کیرەك.
(2) یاشغ: یاشنی. (3) ئوذ: ئود، زامان. (4) ئرتەمەك: ئستەمەك، ئزلەمەك. (5) ئرتەلمەك: هونك مەجهول فیعلی.

—o—

10

كوجەندى¹) بيلەكم ياغودى²) تيلەكم
ئەلنىدى بيلىگم³) تەگروب⁴) آنكار(آگار)جەر تلوىر
(117 ، 2)

بيلەگمنىڭ كوچى كيتدى كوب يازغانىمدان.
كوب ئىرىشكەنىمدەن تيلەكم ياۋوقلاشىب قالدى
بلم بولاغى مينىڭگە آچىلدى.
ئىرىشمەك مينى تيلەككە ئېرىشتىرگەن چاغدا ئو، قولدان
كيتەدىر. (ئولەمەن دە تيلەگىمگە ئېرىشەلمەيمەن!)

(1) كوجەندى: كوچسىزلەندى. (2) ياغـودى: ياۋۇدى. (3) ئەلنىدى: ئېلىندى.- تەگروب: يېتكەچ. (*)

ياي، قش مونازەرەسى
(يىگرمە ئوچ تورتلىكلەر)

مين بو عونوان آستىدا يىگرمە ئوچ «تورتلىك»نى بىرلەشتىردىم. پروفېسور كوپرىلى زادە ئېسمە بولەردەن ياغوز بىرتەسىنى (جلد 2، 72دەگىنى) تىلشۇناسلارىمىز تويادردا باشقالارىنى يەنە شو قافىيەدە بولغان كوب تورتلىكلەر بيلەن بىرابەر «ديابا قوشلار خادىسەسى توغرىسىدا بىر مەرسىيە» دىيدىر. ھەقىقەتدە شو قش، ياي مونازەرەسىنىڭ آيرىم بىر ئېسەر ئېكەنىنى دەۋا قىلغان «زىيا كوك آلب» نىڭ فىكرىگە قوشولماغان ئېدىلەر قىلادىر. «بىنىڭ فكرىمچە بو، ھەقىش-ياي»

---

*) مونى ئۈتىچى پارچانى پروفېسور كوپرىلى زادە مەرسىيەگە قوشقان. قافىيەنى شو تەلەب قىلادىر. براق مەزمون باشقاچارادىر. چونكى مەرسىيەنىڭ يوقارىدا يازىلغان پارچالارى مەرسىيەچى تىلىدەن ئېيتىلەدىر. بو پارچا ئېسە كولمىگە باشلاشغان سەزگەن بىر كىشىنىڭ سوزىدىر. ئېھتىمالكى مەرسىيەنىڭ «توڭا آلب» تىلىدەن مەمۇرلەمسى بولغانىدا بو پارچاشو قىسمدان قالغاندىر.

مونازەرەسىدە بولسون، بونىڭ قانىيەداشى بولغان (×) «يابا فولار» مەنزۇمەسىدە بولسون مەرسىيە دېيەرلىكبىر پارچا يوقدىر. ئونىسى بىر ئوررۇش مەيدانى حەققىدە، بونىسى ياى - قىش مونازەرەسى توغرىسىدادىر. مۇمكىن كىم بو ئىككى مەنزۇمە، ھەتتا بو رىسالەدەگى مەنزۇمەلەرنىڭ كوبچىلىگى نىسكى بىر داستاننىڭ (بەلكىم «ئەرتوڭا» داستانىنىڭ) آيرىم آيرىم پارچالارى بولسون. بىراق بولەرنىڭ «آلپ ئەرتوڭا» مەرسىيەسى دېب كورسەتكەنىمىز 10 پارچادان باشقا بىرەرىنى آيرىچا مەرسىيە دېمەك توغرى ئېمەسدىر.

(قىش)

1

كېلدى ئېسىن [1] ئېسنەيو. [2]
قاذقا [3] توگەل ئوسنەيو [4]
كوردى بودون [5] قوسنايو [6]
قارا بولوت كوكرەشوەر [7] (ج2، 176)

قار هاۋلىسىغا ئوخشاب
شامال ئېسىب كېلدى.
ئېل تترەب، تنى قاقب ئوپكە كردى
قارا بولوت كوكرەب، قىچقرب تورادىر

(1) ئېسىن: شامال. (2) ئېسنەمەك: ئېسمەك. (3) قاذ: بونىڭ نېمە ئېكەنى بىلىنمەدى. عەرەبچە تەرجىمەسىدە مىسقىسە ماماجىن الريح والضباب الدىق، دېيىلگەنىكىم قىشلىقا ئوزىبكچەسى مىيلدان، تومانىدان قارلى ساۋۇققا ئوخشادى، دېمەكدىر، بەلكىم بو سوزنىڭ توغرىسى «قارجىر». (4) ئوسنەمەك: ئوخشاماق، (5) بودون: جەماعەت، ئېل - ئولوس (6) قوسناماق: بوندە (ق) حەرفىنىڭ ئونرىسى بىلدىرىلگان براق ئوچىنچى جلدىنىڭ 228 بېتىدە (ق) ئورنىنى بېلدان (قاسقناق) سوزى باركىم

(×) ھالبوكى قانىيەداش مەدە ئېمەسدىر.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ساۋۇندان ئشلەرنى بر بريگە ئۇرماق» مەعناسىدەدر. بو تىرمەنىڭ تەرجىمەسىدە، عەم ئوچنچى مىسرەنى «عارتەت القوم من البرد» (ئېل ساۋۇندان تىترەدى) دېيلگەن. دېمەك ئوغرىچى «قاشناماق»دەر. ئوچنچى جندنىڭ 108 نچى بېتىدە شو ترمە يەنە بار، آندا «قامساماق» يازلغان (7) كوكرەشمەك: قەقرشماق.

—o—

2

تومەلوغ [1] كەلب قاپسادى [2]
قوتلوغ بايغ تەپسەدى [3]
قلرلاب آژون ياپسادى [4]
ئەتيين [5] ئوشوب ئەمرەشور [6] (1 ، 14 ، 385)

—

ساۋۇق دونيانى ئوراب آلماقچى بولوب كيلدى
قوتلوم باينى تيپدى
دونيانى قار بيلەن ياپماق ئستەدى
ئەتلەر ئوشوب ۋيجرلەيدەر

(1) تومەلـوغ: ساۋۇق. (2) قاپسادى: ياپماق ئستەدى. (3) تەپسەدى: تەپمەك تيلەدى؛ يامانلق ئستەدى (تيپمەك؟) (4) ياپسادى: ياپماق ئستەدى. (5) ئەتبيين: تەن. (6) ئەمرەشمەك: ئوشوگەندەن تەندە پەيدا بولاتورغان بەرسال، ۋيجرلەمەك.

—o—

3

قزيدى بولت ياغمورن
كەرب [1] توتەر آقى تورن
قرغا قزيدى ئول قارن
آقن آقار ئنگرەشور. (3 ، 3 ، 29)

(1) كەرمەك: كيرمەك.

بو پارچا جودە آڭلاشلارلق بولغانى ئوچون ياكيدان ئوزبيكچەسى يازلمادى.

—o—

4

قش ياى بيلەن توقوشتى
قينكر (قيڭر) كوزون باقشتى [1]

توتوشغالى ياقشتى [2]
ئۆتغاليمات [3] ئوغراشور [4] (ج 1، 149)

قش بيلەن ياى توتوشدىلار
بر برلەريگە ئيگرى قاراشدىلار
تونوشماق ئوچون ياقلاشدىلار
(قاراشتى) [1] بر برلەرىنى ئۆزتمەك ئوچون قانداى - قەسد قيلادىلار؟

(1) قبكر: تەنەر، ئەگرى قاراش، يان كوز قاراشى (2) ياقيشتى: ياقلاشدى. (3) ئوتغاليمات: بر فيعلنىڭ ياسالىشى شوندەيدر: ئوت + غالى + مات. «ئۆت» ئوتماق، (ئوبوتدا بيكمەك) فيعلنىڭ تامريدر. «غالى — گەلى»: سەبەب فيعلىنىڭ قوشمچاسيدر «مات — مەت» قانداى ماعناسيدادر «ئوتغاليمات» ئوتماق ئوچون قانداى... دېمەكدر. (4) ئوغراشماق: قەسد قيلشماق.

5

قش يايغىرو [1] سوۋلانور [2]
ئەرآت مەنين [3] تاۋرانور [4]
ئيكلەر [5] ييما ساۋرانور [6]
ئەتيين [7] تاقى دكرشور [8] (ج 3، 207)

قش يايغىرالار، غاۋغالار بيلەن گەيكە كرشدى يايغا قاراب مەنە شوندەى ديدى:
ئير، ئات مين بيلەن (مېندەن) كوچەيدر.
كسەللەر هەم يوقالادر
نەنلەرى هەم ئوسەدر.

(1) يايغىرو: عوسمانليچا «يايغرا» دان يايغرماق فيعلىنىڭ حال شەكلى بولسا كيرەك. غاوغا سالماق. (2) سوۋلانماق: موللەشمەك. بوندە توغرى كەلمەيدر توغريسى گەپلەشمەكدر مەعناسيدا «ساۋلانور» بولماكيرەك (3) مەنين: مەن بيلەن، مېندەن. (4) تاۋلانور: كوچەيەدر. (5) ئيلك: كەسەل. (6) ساۋرانماق: تارقالماق، يتمەك. (7) ئەتيين: تەن. (8) تكرشور: شوندەى توقتامەن، چوزغيمز يازلغانى ئوچون ئولولوشى تاعەردر. ديوان لوغەتنىڭ ئيكنچى جلد 165 نچى بيتدە ئوسمەك ماعناسيدا «تكرەشمەك» بار. بوڭا شو تكرەشمەكدەن «تكرەشو» ئيكنتى ئيلك ياقن ئيهتيمالدر.

6

(قش يايغا تەپتەدر)

سەنىدە قوپار چاذانلار [1]
قوذغو [2]) سنگەك (سىنگەك) [3]) ييلانلار
دوك منگ (ملك) [4]) قويو [5]) تومانلار
قوذروق [6]) تىكب يوكروشور (ج. 8، ب. 271)
چيبينلەر، پەشەشلەر سينىدە قوپادر
مگلەرچە، ئون مگلەرچە چاپانلار، ييلانلار
سينىدەگىنە قوپىروقلارن تيكب ھەم ئلماڭ يوگورۇشەدرلەر.

(1) چاذان: چايان قوذ غو: (2) چيبين. (3) سىنگەك: شەمردە چيبين، دالادا پەشەشە مەناسىدا ئىكەن. (4) دوك ملك. مگەرچە. (5) قويو؟ (6) قوذروق: قوپروق.

—○—

7

ئول قارقاموغ قشين ئىنەر
آشلغ تارغ آنين ئونەر
باۋلاق [1])، ياغى مەندە تينەر
سەن كەلىبەن، تەبرەشور (ج. 2، ب. 161)

———

قارقىنداغىنا يلغادر
حالبوكى بوغداي، تارغ آندان ئونادر
يامانلار، دوشمەنلەر مينىدە تينەدرلەر
سين كىيا سكەچ ئولەرنىڭ ھەممەسى تيبرەنىب دونيانى بى سەرەنجام قيلا باشلايلار.

(1) باۋلاق: ھەسەدلى، كينەلى كشى.

—○—

8

(ياي كيلەدر)

قار، بوز قاموغ ئەرۇشدى [1]
تاغلار سوۋى آقشدى،

کوکشین [2]) بولیت ئوروشدی [3])
قایغوق [4]) بولوب ئوکریشور [5]) (ج 1، 162)

بونون قارلار موزلەر ئیریدیلەر
تاغلاردان سوۋلار آقاباشلادیلار
هەۋادا کوکچیل بولوتلار پەیدا بولوب
هەر نامالدا قاتیق کەبی یورمەکدەلەر.

(1) ئەروشمەك: ئیریمەك. (2) کوکشین: کوکچیل. (3) ئوروشمەك: پەیدا بولماق. (4) قایغوق: قاتیق. (5) ئوکریشمەك: حەرەکەت ئیتمەك

9

ئوردی [1]) بولت ئەنکرەشو (ئەڭرەشو)
آقتی آقن مونکرەشو (موڭرەشو)
قالدی بودون تانگلاشو (تاڭلاشو)
کوکرەر [2]) ناقن مەنگرەشور (مەڭرەشور)
(ج 3، 295)

بولوت ئەڭرەب کوروندی
آقن ناله قیلب آقتی
ئیل ئولوس حەیران قالدی
بولوتلار بر نەعرە چیکب، بر مەڭرەب یورماقدا.

(1) ئورماق: پەیدا بولماق، کورنمەك. (2) کوکرەمەك: نچقرماق، نەعرە چیکمەك.

10

آی قاپوب [1]) ئەۋلەنوب [2])
آق بولیت زورلەنوب [3])
بونر ئوزە ئوکلەنوب [4])
ساچلب سوۋی ئەڭرەشور (ج 1، 217)

ئى كونەرلىكەن، تىبكرەسىدە دايرە پەيدا بولغان ئىدى.

ئى بولونلار كورونوب
بر بر ئوزرە يىغلدىلار، توپلانىبلار
ئىكرەب سوۋ ساچماقدالار.

(1) قاپوب: توغريسى قوپوب بولسا كېرەك. (2) آى ئەۋلەنمەك: ئاى تېگرەسىدە دائىرە پەيدا بولماق، قوتاسلانماق. (3) ئورلەنمەك: كورونمەك. (4) ئوكرەنمەك: كوپەيمەك، يىغلماق

—

11

قاقلار (1) قاموغ كولەردى (2)
تاغلار باشى ئيلەردى (3)
آزون تينى ييلردى (4)
تو، تو (5) چيچەك جەر كەشور (6) (ج 2، 225)
چوقورلار، بلرى، كول بولدى
... باشلارى، ئورلەريدە يەلمان سوۋلار بىلەن.
خاپاللانب تورغان آت كوزلەريگە ئوخشادىلار.
دونيانك سەمەسى ئيليقلاندى
توس، توس چيچەكلەر ياساۋ تارتب يوراديلار.

(1) ساق: چوقور. (2) كولەرمەك: كول بولماق. (3) ييلرمەك: ئاتللانب تورغمى. (4) ييلرمەك: ئيليقلانماق. (5) تو: توس، تۆ، تو: توس، توس (6) جەر كەشمەك: ياساۋ تارتماق، سەف تۈزمەك.

—

12

تومەن چيچەك تيزلدى
بو كوندەن (1) ئول يازلدى (2)
دوكوش (3) ياتب تورۋلدى (4)
يىردە قوپا آذريشور. (5) (ج 1، 199)
كوب چيچەكلەر ھەرتاماندا تيزلديلەر.
ئولەر كوب ياتب بيزگەن ئوسانغان ئيديلەر
بو كوندەن باشلاب آچيلا باشلاديلار
يىردەن باش كونەرب ھەرتامانغا ئوزەيماقدالار.

(1) توكوندىن بولماسون؟ (2) يازىلدى: يېشىلدى، ئاچىلدى. (3) قوكوش كوپ. (4) ئوزەلمەك: كونوب بېزمەك، ئوسانماق. موسانلىقىدا ئورزولمەك بار. (5) آذر يشماق: ئايرىلماق ئاجراشماق. توبا ئاترىشور. چاپا كېلور. بازا ئالور كەبى قوشما فېئل بولوب «قوپوب آبر يلشور» دېيەكدر.

—o—

13

آلىن [1]) توبو [2]) يەشەردى [3])
ئوروت ئوتىين [4]) يلشوردى
كولنك سوۋن (سوۋن) كوشەردى [5])
سىغىر [6]) بوقا مونگرەشور (موڭرەشور) (ج 2، 66)

تاغنىڭ تەنىسى تېپەسى يەشىللەندى، كوكەردى.
قوروغان ئىسكى ئوتلەرىنى باشردى
كوڭلنىڭ سۆزى تولوب تاشايازدى
موكوزلەر بوقالار موڭرەشەكدەلەر.

(1) آلىن: تاغنىڭ تۆپە بېلدن ئېتەك ئاراسىداغى قسمى (كەمەر) (2) توبو: تېپە. (3) يەشەردى: يەشىللەندى (4) ئوروت ئوت: ئېسكى، قوروغان ئوت. (5) كوشەرمەك: تولوب تاشا بازماق. (6) سىغىر: موكوز.

—o—

14

ياغمور ياغوب ساچلدى
تورلوك چيچەك سوچولدى [1])
بينجو [2]) قابى آچلدى
چىنجىن يېبار [3]) يوغروشور [4]) (ج 2، 97)

ياغمور ياغىب ساچلدى
تورلى چيچەكلەر كىيىملەرىنى تاشلاديلار

باغمورنلق ياغىشى بىلەن ئۈنجو قاپلارى آچىلغان كەبى بولدى
توپراقلار چىدەلىدە «يىپار» (موشك) بىلەن بوغرلماقدا.

(1) سوچولمەك: ياللىغاچلانماق، كىيملەرنى چىقارماق. (2) يىنجو: ئۈنجو. (3) يىپار: موشك. (4) بوغروشماق: بوغرلماق.

15

قونچنگلار (قوچقار)[1] تەكە[2] سەشلدى[3]
ساغلىق سوروك قوشولدى
سوتلەر قاموغ[4] يوشولدى[5]
ئوغلاق، قوزى يەمرشور[6] (جـ 3، 72)

قوچقار، ئۆچكىلەر بېشلەپ
ساغلىق سوروكلەرگە قوشولدىلار
سوتلەر آقىپ توكوله باشلادى
ئوغلاق، قوزىلار ئوسوتلەرنى ئېمەكدەلەر.

(1) قوچگار: قوچقار (2) تەكە: ئېچكى. (3) سەشلمەك: يېشلمەك. (4) قاموغ: ھەممە. (5) يوشولمەك: ئاقىپ توكولمەك. (6) يەمرشمەك: يىغىلىشمەك، بىرگەلەشىپ يىغىلىشمەك.

16

قولان[1] تيكەل[2] قوموتتى[3]
آرقار[4] سوقاق[5] يوموتتى[6]
ياپلاغ تلبا ئەمتتى[7]
تونكاق (توڭاق) توروب سەكرشور. (جـ 1، 184)

آق كىيىك، تاغ ئېچكىسى، ياۋايى ئېشەك كەبى ھايۋانلارنىڭ ھەممەسىنى
باھار يەيتى قوزغاتىپ
ياپلاقلاردا توپلادى

ئۆلەر ئۆزىدە تىرناقلارى بىلەن تۇرۇب سەكرەب ئۇينا ماقدالار.

(1) قولان: بازايى ئىشەك (2) تو كەل: بىر ئايرانلىق ئاتى بولسا كىرەلمەي ئاپالسا ـ غىندان ئۇزىمزنىڭ «تامام» ماعناسىداغى «توگەل» دىيە ئالدىم.

(3) قونماق: قوزغاماق. (4) آرقار: تاغ-ئەچكىسى. (5) سوقاق تاغ كىيك (6) يومونماق: يىغىلماق. (7) ئەمتەمەك: مەيل قىلدىرماق، يىرلەتمەك

17

ياشىن آتىب ياشنادى
تومان تۇرۇب تۇشنەدى (1)
آدغىر (2) قىسىر كىشنەدى
ئوكۇر (3) آلب ئوقراشور (4) (ج 1، ب 200)

يىلشى ياشناب آتدى
تومان تۇرۇب يەنە تۇشەدى
آيغرلار، قىسىرلار كىشنەب
سۇر و كىنى ياشناب قىچقرماقدالار.

(1) توشنەمەك: توشمەك قىلىناق باشقاچا بىرشەكلى. (2) آدغىر: ئايغىر. (3) ئوكور سىزۇك، كۆتۈ (4) ئوقراشماق: قىچقرشماق.

18

تەكمە (1) چىچەك ئوكۇلدى (2)
بوقاقلاتوب بۇكۇلدى (3)
توكسىن توكون (4) توكۇلدى (5)
يىلرغاليمەت (6) يورگەشور (7)
(م 1، 365)

هەر بىر چىچەكلەر بىغىندىلار
موغەللاتب بۇكۇلدىلەر

www.ziyouz.com kutubxonasi

تورت بوچماقلی توگوزنلەندیلەر.
قاراڭ، توپەلدی، آچلماق ئوچون قانداى توپلانادرلار.

(1) تەكمە: مەربر. (2) ئوگكولمەك: يىغلماق. (3) بوقاقلانماق، موڭغالانماق (4) توكسين: تورت بوچماقلى توگون (5) توگولدى: توگونلەندى. (6) يارغاليمات يار + غالى + مات. يارماق ئوچون قانداى . . براق، «يارماق» فيعلىنىڭ بوگوردە موناسىب مەعناسى يوقدر. «ديۋان لوغات» نىڭ ئىكىنچى جلد 228 نچى بيندە شول توردىك بەند يازلغان. بوندە «يارغاليمات» ئورنىدا «يازيلب يەنە» دېيلگەن كم «آچيلب يەنە» ديمەكدر. شونگە كورە بونى هەم يازغاليمات = باز + غالى + مات دېب ئوقش لازم بولدى. (7) يورگەشمەك: توپلانماق.

19

قزل سارغ آرقاشب [1]
بيبكين [2]) يەشل يوزكەشب [3])
بربركەرو [4]) يوركەشب [5])
يالڭوق (يالڭوق) [6]) آنى تاڭلاشور (ج 1، ب 331)

قزل، سارغ گوللەر بربرلەربكە آرقادان تايانغان
آلا، يەشل چيچەكلەر بربرلەربكە ئورالغان
برى كينيدەن برى توپلانادر.
آدام بولەرنىڭ تاماشاسيغا حەيران قالادر.

(1) آرقاشماق: ئيكى نەرسەنىڭ بربربكە ئارقادان تايانماغى (2) بيبكين: ئالا. (3) يوزگەشمەك: ئورالشماق. (4) كەرو: كيين. (5) يورگەشمەك: توپلانماق (6) يالڭوق: ئنسان. (7) تاڭلاشماق: تاڭدان قالماق، حەيران قالماق.

20

ياى قش بيلەن قارشتى [1])
ئەردەم ياسن [2]) قورشتى [3])
چيريك [4]) توتوب كوروشتى
ئورقتاغالى ئونروشور [5]) (ج 2، ب 78)

باى ئىنى بىلەن قارشو نوشتى (باى ئىنىشغا قارشوچىقدى)
ماقتانىش پايىنى قوردى
قوشون ئىلۇتۇپ بىربىرگە قىراشدىلار
بىربىرلەرىنى ئۆلتۈرمەك ئۈچۈن قارشولاشدىلار
(روبەرو بولدىلار)

(1) قارىشماق: قارشولاشماق. (2) پا: ئوق ئاتاتورغان قورال ـ كەمان. (3) قور ـ يشماق. ياى قورماق، كەمان تايارلاماق. (4) چەرىك: چىرىك، عەسكەر (5) ئۆتىر وشمەك: ئۆتىرو تۈشمەك.

—

21

سەندە قاچار سوندىلاچ [1])
مەندە تىنەر قارغىلاچ [2])
تاتاغ ئوتەر سانسوغاچ [3])
ئەركەك تىشى ئوچراشور (ج 3. ب 134)

—

سەغبەلەرسىندە قاچادرلار
قالدىرغاچلار مىندە تىنەردىرلەر
مىندە بولبوللەر تاتلى، تاتلى سايرايدرلار
بوگوزەل قوشلارنىڭ ئىركەك، تىشىلەرى مىندە ئوچراشادرلار.

(1) سوندىلاچ: سەعبەسەعوە. (2) قارغىلاچ: قالدرغاچ. (3) سانسوغاچ: بولبول

—

22

بالچىق. بالىق [1]) يوغرولور
جىيغاى [2]) ىلغر [3] (؟) ييغريلو [3])
ئەرەنكە كىلەرى (ئەرەگە كىلەرى) [4]) ئوغرولور [5])
ئونغوج [6]) بىلا آۋرىشور [7])
(ج 1، ب 21)

—

(سینده) بالچقلار، لایلار یوغراب آرالاشادر.
کمبغەللەر.. ساۆزندان بورمەلەنب قالادرلار،
تو بیچارەلارنك پارماقلاری آیرلب توشکەندیك بولادر.
ئولەر آلاۋ بیلەن ئوزلەرینی آۋۆتادرلار.

(1) بالچق: بر تورلی لای. (2) جیغای: کەمبەغەل. (3) یغرلماق: ساۆزوقدان بوروشمەك. (4) ئەرەکمەك: پارماق. (5) ئوتغرولماق: ئایرلماق. (6) ئوذغوچ ئالاۋ. (7) آۋر یتماق: ئاۋنماق.

—o—

23

یلقی یەرین توتلانور (1)
ئوتلاب آتین تەتلانور
تەکلەر سەمز آتلانور
سۆنب ئوکور (2) تسرینور (3)
(1-239 ب)

—

(مینده تیسه) یلقیلار یەرده ئوتلاندرلار
ئوتلاب ئوتلانا سیمزلەندرلەر
تکەلەر سیمز آتلارغا مینەدرلەر
مینده بونون سورو کللەر سیۆنب شادلانب بربرلەرینی
تشلەب ئوینایدرلار.

(1) ئەتلەنمەك: تیتلەنمەك، سیمرلنمەك. (2) ئوکور: سوروك. (3) تسریشمەك: بربرینی تشلەمەك.

—

•دیش یای موناز درەسی• آتاغانیمز نزمه شونده تەمام بولدی. باشلانمچدا ئەیتکەنم کبی بو تزمەلەر دیۋان لوغاتندا تارقاق حالدا تورلار ئیدی. بو رسالەده مین یغب تەرتیب ئیتدم. تەرتیب ئیتکەنمنی دعوا قیلا آلمایمن. کوبدە باشقا تەرتیب ئیتکەنمنی دعوا قیلا آلمایمن. ایتوقسا شو "موناز درە" تزمەسینی مینك تەرتیبمدن یاخشیراق شەکلده تەرتیب ئیتمەك، ئەلبتە، موکندر.

III.

بر ئوروش مەیدانی حەققیدا (*)

(15 تورتلکەر)

1

کوچی تەنگی (تەگی) [1] توقیشتی [2]
ئوغوش [3] قونوم [4]، توقوشتی [5]
جەریك [6] تابا یاقشتی [7]
بزگە کەلب ئوچ ئوتلر. (ج 2، 82)

کوچی بەرابەربدە ئورشتی (دوشمەن حەققیدا سوبلەیدر)
قەبیلە ئویماقلارینی چاقرب
توشونیمزغا یاقنلاشغان
ئو بزدەن ئوچ آلماق ئوچون کیلگەن

(1) تەگ: تیك، بەرابەر (2) توقوشماق: ئوروشماق. (3) توغوش: قەبیلە (4) قونوم: کشیلك یاقلاری. (5) ئوقیشماق: حەدەردار قیلماق، چاقرماق. (6) چەریك: چیریك، عەسکەر. (7) یاقیشماق: یاقنلاشماق.

2

ئیغرا قلانب [1] سەکرەتتی
ئەرن، آتین یوگورتتی
بزنی قاموغ ئەنکیتتی (ئەگتتی)
آنلاغ سوگە [2] کم یەنەر؟ (ج 1، 210)

(دوشمەن) چاقغانلانب آتینی سەکرەتتی
باباتوە آتلی باتورلارینی یوگورتردی

---

*) پروفیسور کوپرلی زادەنك ئوچنچی مدرسیە دیگانی شودر.

بز ئۆلەرنىڭ بۇ ھاللارىن كۆرگەچ مۇنداغ قوشۇنغا كىم
بىلمەيدۇ، كىم بەرەۋەر بولادۇر؟
دىيىپ ھايران قالىدۇق.

(1) ئىنغىراقلانماق: چاقناقلانماق. (2) ئەگىنمەك: ھايران قىلماق. (3) سۇ: قوشۇن، ئەسكەر.

3

مەنىڭ بىلە كىنكەشدى (كېڭەشدى)
بىلىگى مانىكا (ماڭا) تىنكەشدى (تېڭەشدى)
ئەرن بىلە سونكەشدى (سوڭەشدى)
آلپلار باشىن ئول يوۋار (1)
(ھ.3، 291)

ئول مېن بىلەن كېڭەشىپ (؟) ئورۇش بۇغرىسىدا!
ئۇز بىلىملەرىنى مېنىڭ بىلگەنلەرىم بىلە تېڭەشدى.
ئەرلەر بىلەن سوڭۇشۇپ (ئەيرەلەشىپ)
باتۇرلارنىڭ باشلارىنى يومالاتماقدادۇر.
(1) يوۋماق: يومالاتماق.

4

ئەرمەن (1) آرغ (2) ئۆرپەشۇر (3)
ئوچۇن ئەكن (4) ئىرتەشۇر (5)
ساقال توتوپ تارتىشور
كوكس آرا ئوت توتار (6) (ھ.1، 198)

باتۇرلار بونىڭ ئەزەبلەندىلەر
كىنە (دۇشمەنلىك) ھەم ئوچلەرىنى ئىستەپ مەيدانغا كىردىلەر.
بىر بىرەۋنىڭ ساقاللارىن توتدىلار، تارتىشدىلار
يۈرەكلەرىدە آلاۋلار توتۇشقان ئىدى.

(1) ئەرمەن: ئەرلەر، باتۇرلار. (2) آرغ: پاك. (3) ئۆرپەشمەك: قەھرەب قىلماق. (4) كەمەك: كىنە، دۇشمەنلىك. (5) ئىرتەشمەك: ئىستەشمەك.

6) تونار: «مەحمود قاشغاری» بو شیعردە بو سوزنی بلگەبیمز «تونماق» معلیندن؛ گلاب معنا بیرەدر، بزدە تالازلاناق ماعناسیدا «قوتوشماق» بار، بو ئوندەن بولماسون؟!

5

آلپلار آرغ آلقشور (1
کوچ بر قیلب آرقاشور (2
بر بر ئوزە آلقاشور (3
ئەڭگەر مەذیب (4) نوق آتار (ج 1، 203)

باتورلار بر برلەرینی یاك (بوتون) بوی تیتەرلەر
گوچلەرینی بر قیلماق ئوچون بر برلەریگە آرقا تایانادرلار
.هەی بیری کەلمەدیب بر برلەرینی آلقشلایدلار
هیچ ئوبلاماسدان ئوق اتیشادرلار

(1) آلقشماق: ئیکی کشینك بر برینی یوقلیشی. (2) آرقاشماق: ئیکی کشینك بر برگە آرقادان تایاناغی (ئیکی کوروشلاردا آرقادان مرجمدن ساقلاماق ئوچون بو توسول) (3) آلقاشماق. تالغشلاماق، دیمرەکەلمەدیشك. (4) ئەگمەك: ئەمسیت بیرمەك.

6

توبکەم (1 کەلب توغرادم (2
آرسلانلایو کوکرەدم (3
آلپلار باشن توغرادم
ئەمدی مەنی کم توتار؟ (ج 1، 112)

مینك بهم) غضبم کیلدی، مەیداندا بوزلەندم
آرسلانلار کەبی نەعرە تارتدم
باتورلارنك باشلارینی توغرادم
ئەمدی مەنی کم توتا آلور، کم ساقلای آلور دیب ئاچقردم

(1) توبکە: غضب (2) توغراماق: قسد ئیتمەك. (3) کوکرەمەك: نەعرە تارتماق.

7

توقش تچره توروشتم
تولوغ برله قاریشتم (1)
توکوز (2) آتین یاریشتم (3)
آیدیم (4) ئامدی آل ئوتهر! (5) (1ج ، 307)

حەرب مەیدانیدا توروشاپ ئوروشا!
باتورلار ئولوغیغا روبەرو بولدیم
قاشقا آتینی چاپیپ یارغان آتی کیمینی تەبیکه
قویغان کەیی چاپتیردم!
«ئوتەر باتور! ئەمدە آل ئیمدی» دیدیم.

(1) قاریشتیم: ئرشولاشتیم (2) توکوز ـ قشقا، بوندە «ت» حەرفی توکوز ـ ئیدی. برنچی جلدنك 19 ـ نچی بیتیدە تانقلق معناسیدە «تەکوزلك» ئارلغان (3) یاریشماق: ئات چاپیشماق، بیگه (4) ئیماق: ئەیتماق (5) ئوتەر ـ بر کیشینك ئاتی.

8

آب ئەرنی توتورتیم (1)
بوینی آنك قلاوردیم (2)
آلتون کوموش یوتورتیم (3)
سوسی قالی کیم ئوتەر؟ (1ج ، 309)

باتورلار ئەرلەرنی بربرلەریدەن آجراتیپ تاشلادیم
ئولارنیڭ (باتورکەتتەسینك) بوینینی تاولادیم
آلتون کوموشلەرینی یوتکەپ تاشلادیم
قوشونی کوپ بولماق بیلەن هەرکیم ئوروشدە یەنگەلمایدیر

(1) ئودرومەك: تالاماق. بوندان «آجراتماق»نی تاڭلاماق مومکندر. ئەحتیمالکیم بوللا توزوکی «آذرماق» درکم: تویبا توغری «آیرماق ـ آجراتماق»

www.ziyouz.com kutubxonasi

دېمەكدىر. «ئۆذورمەك» سوزىنى ئايرماق مەعناسىدا ئالشغا مىنى مەمور قىلغان ئورسە «مەحمود كاشغارى» نىڭ عەرەبچە تەرجەمەسىدىر. ئوزبەك ئەكرمچە بىرلىك بوغربەسى «ئۆذورمەك» نى -ئاللادىق مەعناسىدا ئالب «تزمەك» نى «ئوز قو-شغىدان ئىلىك باخشى باتورلارىنى تاللاب آلىم دا. ھوجوم ئەيلەدىم، ياۋ باشلغىنىڭ بوينىن تاۋلادىم» دېب تەرجەمە قىلغەن. (2) قاذردىم: قىردىم، تاۋلادىم. (3) يوذوردىم: يوقلەدىم.

—○—

9

باشى (1) آلك آيىقتى (2)
قانى يوزوب (3) توروقتى (4)
بالغ (5) بولوب تاغيقتى (6)
ئەمدى آنى كم يەتەر. (ج 1، 156)

—

آتاق باشىنىڭ يارەسى يامانلاشدى
يارەسىدا قانلار يىغىب قاتارب تورىدى
ئول يارالانغاچ تاۋقا قاچىب كېتدى
ئىمدى ئونى قوۋب يارب قولغا توشورمەك قىيىندىر.

(1) باش: يارا (2) آيىقماق: يامانلاشماق (3) يوزمەك: قاننىڭ يارا آغزىدا قاتارب تورىشى (4) تورۇقماق: بېكلىش (5) بالىغ: يارالى (6) تاغيقماق: تاغقا چىقماق.

—○—

10

سوكەلدى يىر يابا
قىراب قىر . . . سا (1)
قاچتى انكار «آلب آيا» (2)
(3) ئوۋۋت بولوب ئول ياشار. (ج 3، 167)

—

قوشون يېر يوزىنى ياپب كېلدى
آتلار قيرنى ئېبە تېپە قيرب (تەراشلەب) كېلەدرلەر
«آلب آى» بو قوشوندان قاچتى
ئول ئيمدى شەرمەندەلك بيلە ياشايدر

(1) بو سيمراع نوسخادا شوندەى يازلغان برسوز توشوب قالغان، آخرغى سوز توقتاسز هەم چوزغيسز قالغان - هەرەبچە تەرجيمەسينك ياردامى بيلەن مين بو ميسرەعنى:

(قرآر قرغ آت تبا = قيرار قرنى آت تيبە) شەكليدە تولدروب مەعنا بيردم. (2) «آلب آيا»: آلب آى + ا. (3) ئوۋۇت: ئويات.

— 0 —

11

قورۋى [1]) جوۋەج [2]) قورولدى
توغوم [3]) نيكب ئورولدى
سوسى آتن [4]) ئورولدى [5])
قانجوق [6]) قاچار ئول توتار (دا، ، 166)

مينك كيك ئېبەك چادېرم قورولدى
توغم نيكەلب داۋوللار ئورولا باشلادى
ياۋنك قوشونينى آتلارى بيلەن ئوراى باشلاديلار
ئيمدى ئونك ئوزى قاچماق بيلەن قوتيلا آلمايدر.

(1) قورۋى: ئاراسى كيك دەرسە، قوبەغا ئوخشەغان. بونك توغرەسى «قارۋى» بولوب عەرەبچە «قارۋ - قروە» دان ئالنغاندر. (ج 3، 181)
(2) جوۋەج: ئېپەك چادر. (3) توغ: بايراق، عەلەم، ديوان لوغاتدا كورە داۋول مەعنا سيدا هەم ئيشلەتلەر ئيكن. (5) ئورولماق: ئوراماقنك مەجهول شەكلى بولغان «ئورالماق» ديمەكدر (6). قانجوق: قانجا + كوق.

— 0 —

12

كەلدى بەرۇ ئەرتۇرۇ[1]

بەردى يەلن آرتۇرۇ[2]

مۇندە قالب ئولتۇرۇ

بوكرى بولوب ئون بوتەر (ج ١، 188)

قەبول قىلىپ بىزنىڭ تامانغا كىلدى

ئىلىنى يورتىنى آرتىرىپ بىزگە بىردى

ئۆزى آلدىمىزدا ئولتۇرۇپ قالبەردا

بوكرى بولوپ تورادۇ، ئاۋۇشى چىقمايدۇ

(1) ئەرتورمەك: قابول ئەتمەك. (2) آرتىرماق: ئاشىرماق.

—0—

13

يىلدۇ[1]) مەڭگە ئەلىندى[2])

ئەمكەك كەرو[3]) ئولندى[4]،

قىلمشمنكا (قىلمشنگا) ئەلەندى[5])

توتغون بولوب ئول قالتار. (ج ١، 177)

كوپ ئەمگەك كۆرۈپ، مىڭگە يىلەرگە ئوروپ بىزگە ئادەمنى كىيىن

ئەلەمشلىرىغا پوشەيمان بولوپ

... مىڭگە ئەلەندى، قولغا توشتى

توتقون بولغاندان كىيىن قاتتىغنى كورسەتىپ تورادۇ

(1) يىلدۇ بو سوز، شو شەكلدە يازلغان، نىمە ئىكنى ئانگلاشلمادى.

(2) ئەلەندى: تۇتۇلدى. (3) كەرو: توغرىسى «كورو» بولسا كىرەك.

(4) ئولنمەك: بىزمەك، جانغا تىكمەك. (5) ئىلنمەك: پوشەيمان بولماق.

—0—

www.ziyouz.com kutubxonasi

14

نشى آنك آرتاشب[1]

«توغراق» [2]) بياه تورتاشب[3])

تويمن آلب قذريشب[4])

توتغون آلب تول ساتار (ج 2، ص 172)

اناقا ننلەرى نيمەدى بوزيلمشدى.
بوقسا ئول «توغراق» قەبىلەسى بيلەن ئۇروش آچىب
بىر بىرلەرينىڭ يورتلارىن باسىرغاندا،
ئولەرنىڭ بويىنلارىن تاۋلاغان، تولەردەن تونقون قىلىب
آلغانلارىنى تول قىلىب ساتار ئىدى.

---

(1) آرتاشماق: بوزيلماق. (2) توغراق: بىر تورك قەبىلەسى.
(3) تورتاشماق: باسىرشماق (4) قاذرشماق: تاۋلاماق.

15

ئەمدى تودين[1]) تودوندى[2])
كيدين[3]) تەلم توكوندى
دل بولغالى تىكەنىدى[4])
آنداغ تەرك كم ئوتەر؟! (ج 1، ص 174)

تول ئيمدى توبقودان ئويغاندى (كوزى آچىلدى)دا
كيين قىلغانلارىغا كوب بوشەيمان بولدى
بوقسا ئول بىر كە بىز بولماقدان باش تارتغان ئىدى.
تودەى ئيرسى تۆتوب (يەتسە) بوحالغا سالغاننى بىردەن،
باشقا كىمنىڭ قولىدان كىلەدر؟.

(1) تودو: تويقو، توتەبدم - تويودم - توغلادم. تودين: تويقودان
(2) تودوندى: تويندى، تويغاندى، (3) كيدين: كيين
(4) تكەنمەك: باش تارتماق.

16

تينى ييما ئوچوكتى (1)
ئەرى، آتى ئىچكتى (2)
ئەشى (3) تاقى جولوكتى (4)
سوزين آنك كم توتار؟ (ج 2، 44)

ئيمدى نەفەسى كيسىلگەن
ئيرلەرى، آتلارى بيريلگەن
بولداشلارى، ئيشلەرى سولوپ ئەتتەن چقغان.
ئيمدى ئونك سوزينى هيچ كم تڭلامايدو، توتمايدو.

(1) ئوچوقمەك: نەفەس نك بيرىپ كيتىشى. (2) ئيچكمەك: بيراسلا ئەسلىم بولماق. (3) ئەش: ئيش بولداش. (4) جولوكمەك: سولوپ ئەتتەن چقماق

17

قانى آقپ يوشولدى (1)
قابى قاموغ تيشىلدى
بواوك بيلەن قوشولدى
توغمش كونى ئوش (2) ياتار (ج 1، 101)

قانى قايناپ آقتى
قا... تولا بر قايدا ئوغمشاغان ئەتنى بونوزلاى يىمشىدى
نوك بوتقان قوباشى سوقايدا باماقيدا
بول ئيمدى ئولوكلەرگە قوشولغان...
(1) يوشولدى: قيناشى (2) ئوش: ...

١١

ياى

(بيش توردكلەر.)

1

ياى بلرونان (1) ئەركوزى (2)
آقتى آقمن موندوزى (3)

توغدى يارۇق يولدوزى
تـڭلا سوزم كولگو سوز (ه. 1. ج. 88)

ياى تا ڭى يارودى، ئېريكەن قار، موز سولارى
ئېلىپ آقىنى بولوپ آقابلشلادى
شو يايدا تاڭ نىڭ يارو بولدوزى هەم توققان ئېدى
سۆزمنى كونـكوسز تـڭلا!

(1) يارو بان: يارىق، كېلمەك ئىلك بوتارادا موناسىب ماەسى بوق سەحمود كاشغارى نىڭ بو مصرع ترجمەسيدە انبلج صبح الربيع) دېگەنيگە كوره بوتلۇ نەرسى «يارۇبان» بولسا كېرەك، (2) ئېر كوز: يامارنا ئېريگەن قار، موز سوزى. (3) بولدوز: ئاكسز، تيلبە.
ئيسكەرمە: مىصرع ئاخرلاريداغى (ى)لار دە - 1 - ئېيدى، مەعناغا تەۋەسى بولماى، قەدەم ئۇچون ئەيتىلرغان دە - 0 -

---

2

بوراوك جەجەك يەرلدى[1]
بەرجون[2] يادم[3] كەرلدى[4]
بوحماق يەرى كوروالدى،
تيملوغ[5] يەنە كەلگو سوز. (ج 1. 107)

بورالى چېچەكلەر آچلدى
هەر تاماندا كوكەنلەردەن ئېيمىنت توشەكلەر يايىلدى
حەممەن يېرى كورولدى
سالوقلار قاينب كېلمەسلك كېتدىلەر.

(1) يەرلمەك: يەرمەكنىڭ مجهول شەكلى محمود كاشغرى نىڭ سوزيگە كوره بو نەرسەنى يارش (يغاچنى بالتا بيلەن يارش كېبى) جاىرى مىيرانده ئېسه

ئۇنى يارماق. دېر ئېكەنلەر (بىرگول قابىقىنى يارىش كەسى) ياقىشماق. سىكلىماق بىلەن بولسا ئۇنىڭدا بەرمەك دېتى ئېكەنلەر. (2) ئېبەك ئۇلو، (3) ياتىم: ياتىم ئېرشەك. (4) كەرىلمەلك: ھەرتامانلاردان تارتىب ياپماق، كىرمەكنىڭ مەعنىلى. (5) ئوملوغ: سازلىق.

3

آغدى[1] بولت كوكرەيو[2]
ياغمور، تولى[3] سەكرەيو،
قالىق[4] آنى ئۆكرەيو[5]
قانچا بارىر بىلىسگو سوز (م. ١، 296)

بولوت گولدۈرلەپ پەيدا بولدى
ياغمور، ھەم جالەلەر سەكرەپ توشە بېردى
ھاۋانى (بولوتنى) ھەر تامانغا سودرەيدۇر
قاراڭغا بارىشى مەعلوم ئېمەس!

(1) آغماق: ئاقرىماق، چىقماق، پەيدا بولماق مەعنالارىدا ئىشلەتىلگەن، بۇندە پەيدا بولماق مەعناسىدادىر. (2) كوكرەمەك: ئېقىرماق. (3) تولى: ھالە. (4) قالىق: ھاۋا، ئاسمان. (5) ئۆكرەمەك: ھەركەت ئىشلەرمەك.

4

قوش، قورت قاموغ تىرىلدى
ئەرلك[1] تىشى ئەربىلدى[2]
ئوكور[3] آنپ[4] تارىلدى
ينقا[5] يەنە كىرگو سوز (م. ١، ...)

بۇتۇن قوش — قورتلار تىرىلدىلەر
ئېركەك — ئۇرغاچى بېغىلىشتى
ئۇيۇر ئاللە ھەر تامانغا تارقالدىلار، ئىپلىلدىلار
ئۇلار ئۆيەدى قانچلىك ئېكەرىكە كىرمەسلەر

(1) ئەرلىك: توغرىسى «ئەركەك» (ئەركەك) بولسا كېرەك (2) تىربىلمەك: توغرىسى «تىرلەمەك» (تېرلەمەك) بولسا كېرەك (3) ئوكۇر: ئۆكۈر. (4) ئالب. ئالماق ئوكۇر ـ ئوبۇر: بىزدەكى ئابغرنى ئۆپۆركە قويش باكى ئابغردان ئۆپۈر كالش مەعناسىدە.

—

5

ياي: كورگينگە (كورگىكە ئىينانما [1])
سوۋلار ئوزە تايانما
ئەسىز ليكك آنو نما [2])
تىلدە چيقار ئەذكو سوز (ج 3، ب 12)

—

باھارنىڭ چىرەيىكە ئىشانما («ياي كورككگە ئىينانمە»
بو كوندە ھەم مەقال تورنىدا ئىستعمال قىلينادۇر)
سوزغا تايانما بولمايدى
ياماتلىقا تايارلانما
تىلگىدە ھەم ۋاقت ياخشى سوز بولسون.
([1]) كورك: چىرەي، گۈزەللىك (2) آنونماق: تايارلانماق

—0—

V

ياز ئويونلارى

(ھەممەسى التى تورتلىكدەر)

1

كوكلەر [1]) قاموغ توزولدى
نيۋرق [2]) نيذيش [3]) تيزيلدى
سەنسز ئوزم [4]) ئوزەلدى [5])
كەلكيل نەمول [6]) ئوينالم (ج 3، ب 96)

—

چالغىـيلارنىڭ بارچاسى توزولـىدى (مىزراب - (аккорд)
ئېشلىدى.
سوراحيلار، نەدەحلەر (مەي ئىيدىشلەرى) تىزىلىدى
جانىم سېنسىز كەينوش قىناغىغا تونولگەن
كىيل، تىنچ غىنا ئوينىلىپ ئالايلىق.

(1) كوك: كوي، نەغمە، چالغى. (2) ئەۋرن: مەي ئىيدىشى. عەرەبچە ئاتتاۋاغا «ئىبرىق» دېيىلەدۇر. (3) ئىيدىش: ئىدىش. (4) ئوز: جان. (5) تۈزەلمەك: قىنالماق. (6) ئەمرل: تىنچ.

2

ئىۋرق (1) باشى قازلايو
ساغراق (2) تولو كوزلەيو (3)
ساقنىچ (4) قوذى (5) كەزلەيور
تون - كون بيله سەۋنەلم (ج ا. ب. 92)

مەي ئىدىشىنىڭ باشى قاز بويىنىغا
ئوبى باش تولا كوزگە ئوخشايدۇر
كېلىشكۈ قايغولارنى قوبىدا باشرىپ
كېچەسى، كۈندۈزى بىلەن سۆيۈنەيلىك، شادلىق قىلايلىق.

(1) ئىۋرق: ئاتتاۋا، قومغان، عەرەبچە «ئىبرىق»نىڭ ئۆزگەرگەنىدۇر. (2) ساغراق: ئىدىش ئوبى 3) كوزلەمەك كوزلەشمەك، كوزگە ئىلىنمەك. 4) ساقنىچ: قايغو. 5) قوذى: قوي.

—o—

3

ئوتتوز ئەجب (1) قىيقرالم (2)
يوقار قوبوب سەكرەلم
ارسلانلايو ئوكرەلم
قاچتى ساقنىچ - سەۋنەلم (ج ا. ب. 126)

ئوچەر ئوچەر پيالادىن ئچەيلك
بوقارى كوتەرلب سەكرەيلك
آرسلانلاشب نەعرەلەر تابلق
ئايغولار قاچنى، سيۋيەيلك

(1) ئوتنوز ئچمەك: مەحمود كاشغارى بەعزى تورك قەبيلەلەرى ئاراسيدا يەعاغاندا ئولەرنك «ئوتتوز ئچەيلك» دىب ئوچەر پيالەدەن ئچكەنلەرين كورگەن.
(2)قيمقرماق: قيقرماق، قچقرماق.

—o—

4

يگنلەريك ئشلەتو
يغاچ، يەمش ئيرغاتو (1)
قولان كەييك آۋلاتو
بلاۋرام (2) قيلب آۋنالم (3) (ج 1، 221)

——

يكيتلەرنى ئشكە سالابلق
باغاچلاردان ميۋەلەر قاقترايلق
قولانلار، كيكلەر آۋلاتابلق
قسقاسى بايرام قيلب ئوزيمزنى بر آز آۋۋتايلق

(1) ئرغتماق: قاقترماق (2) باذرام: بايرام.

—o—

5

جاغرى (1) بيرب قوشلاتو (2)
تايغان (3) ئيدب (4) ئشلەتو
تلكى توسكغور (توكغون) تلشلاتو
ئەردەم بيلە ئوكلەلم (5) (ج 2، 276)

—o—

ئويكيتلەرگە آۋقوشلارىنى بيرب قوش آۋيغا بويورايق
تولكيلەر، توكغوزلارنى تاش بيلەن ئوروب آيتلەريدەن

www.ziyouz.com kutubxonasi

ئاۋ كۆپەكلەرىمىزنى يوبارىپ تىشلەنەيلىك.
ئۆزىمىزنىڭ ياخشى ئىشلەرىمىز بىلە ماختانايلىق.

(1) جاغرى. بىر ئاۋ قۇشى. (2) قوشلانماق: قوش ئاۋلاتماق. (3) تايغان: ئاۋ كۆپەكى (4) ئېيىمەك: يوشاتماق، جوناتماق. (5) شېئىرنىڭ مەعناسى ھەم قافىيىسى بونىڭ «ئۆكتەلىم» بولىشىنى تەلەب قىلادۇر.

—0—

6

توسون (1) مونوب (2) سەكرە تسون
ئەسىز لېكىن ئەمرەتسون (3)
ئېتقا كەيىك قايتارتسون
يەتمىش (4) سانى ئۆمەنىم (5) (ج 3، ب 316)

سوح، سەركەش ئاتلارنى يېكىنلەرىمىز سەكرەتىپ
ئۆلەردەكى شوخلۇق، يامانلىقلارنى كەمەيتىرسۇنلەر.
ئېتلەرگە كېيىكلەرنى قايتارىپ تۇتا بېرسۇنلەر
بىز ئاۋ سانىنىڭ يەتمىشكە يېتىشىنى ئۈمىدلەپ تورايلىق.

(1) توسون: شوخ، ئۈيەتلىق، يەش ئاتلارغا «توسون» دېيىلەدۇر. (2) مونمەك: مىنمەك (3) ئەمرەتمەك: سىكلەتمەك، ياۋاشلاتماق. (4) يەتمىش: بۇ سۆز جودە جاتاق يازىلغان «تونىش» دا، «يېتمىش» دا ئوقۇماق مۇمكىندۇر. نەشرچى ئەسەردان قويۇلغان (؟) شويىلە علامەتى بونىڭ قول يازمادا ھەم شونداي يازىلغانىنى كۆرسەتەدۇر. «مەحمۇد كاشغارى» نىڭ عەرەبچە تەرجىمەسىدەى بونىڭ «يەتمىش» ئېكەنى ئاڭلاشىلادۇر. شېئىردا «سانى» سۆزى سانماقدان حال مىسلى بولادۇر-دە، بو مىصرەعدە «ئىتلەر كېيىكلەرنى يەتمىش سانىپ (دەرزىلەپ) ئۈمىدلەنە تورايلىق» دېيىپ مەعنا بېرىشكىرەك بولادۇر. بىراق يوقۇرىلاردا نەچە بولا كۆرولگەن «تىشلەنمىز، ئېرغاتىپ، توشلانىپ» كەبى حال مىسللەرى بونىڭ ھەم «سانىپ» بولىشىنى تەلەب قىلادۇر. بوندە «سانى» يازىلغانى ئۈچون بونى «سان» مەعناسىغا تالىپ «يەتمىش سانى» ئوقوماق ئېھتىمالى كۆچەيەدۇر.

—0—

VI

ئاۋدان ئورۇشغا.

(ئون ئيككى پارچا دان عبارەتدر.)

ئيقيلاجم [1]) ئەريك [2]) بولدى
ئەريك بولغوياري [3]) كوردى
بوليت ئوروب [4]) كوك ئور تولدى
تومان توروب تولى ياغدى (ج1، 126)

—

مېنىڭ شەرح. گوزەل ئاتم شوخلق قيلا باشلادى
بولوتلار پەيدا بولوب كوك يوزينى ياپقاندا
هاۋا تومانلانب جەلە ياققاندا!
مېنىڭ ئاتم هەم شوخلق قيلشنى يارارلق كوردى.

(1) ئيقيلاج: گوزەل، چاپاغان، شوخ ئات. (2) ئەريك، يوروشلى، چاققان
(3) ياري: يارارلق. (4) ئورماق: پەيدا بولماق.

—o—

2

كەچە توروب يوريو ئەردم،
قارا، قزل بوري كوردم
قاتتغ يانى قورا كوردم
قايا [1]) كوروب باقو [2]) آغدى (ج3، 165)

—

كيچەسى توروب يورور ئيدم
قارا، قيزل بوري كوردم
بيرك، قاتتغ يايىنى قوردم
مېنى كورگەن بوري كەتتەرتاش كوروب شونك تيپەسيگە چيقدى.

(1) قايا: كەتتە. قاتتغ تاش. (2) باقو: تيپە

—o—

3

تودو [1] بارب تۆكوش [2] ئيۋدم [3]
تەلم [4] يوروب كوجن گەۋدم [5]
آتم برلانەكو [6] ئەۋدم [7]
مەنى كوروب بسى [8] آغدى [9] (ج 1، ب 146)

كيتىدەن شاشب ييشب باردم
ئەنچە يوروب ئونى چارچاتدم
آتلى ئيلدم، ئيلك سوك ييتب آلدم دەنيكردسيدكە تەيلەنەتوردم
مينى كورگەچ توسى آغدى (كوب قورقدى)

(1) تودو: كيت، ئرقا 2) تۆكوش: كوب 3) ئيۋمەك: تاشلماق، 4) تەلم: كوب، تەنچە. 5) گەۋمەك: كزچى كيمەيزمەك، 6) نەكو: تكب، بيتب 7) ئەۋمەك: نيگرەسكدسيگە ئەيلەنمەك،
(8) يسى: بوشوندەى يازلغان، چوزغيسى كورسەتلمەگەن «يسى» مى سرنەرسەنلڭ «ديۋان لوغات»لە بيرنچى بولغانى ئەگلاشلمادى. «يسى» مسى ئيراج قيلنغاندا «قورقوب آتاردى» ماغناسيدا ملە ١٥٢ نچى بيتدە «آغماق» سوزى «بوزى آغدى» يا «توسى آغدى» «بوزى آغدى» دەيلگەن، بونەدە هەم يا «كوروب بورقدى» ديمەك ئستەگەنى ئيكەنى ئانقدر. شونڭ تەرجمەسيدەن هەم مينى «يوز» سوزيدەكى «ز» ئاۋۆشى بەعزى قديلە ئاڭلاشلادر. ئحتيمالكم پاڭاش ئيمەس دا «يوز» سوزى ياڭلشدان «بسى» شيۋەلدريدە (س) گە ئەيلەنگەندر. بەلكم «آسى - قيسى» سوزى ياڭلشدان بازلغاندر. (9) ئاغدى: ئاغدى ئاقاردى

—0—

4

ئيتم تونوب قوذى [1]) جالدى [2]
آلك تو [3]) سن قيرا يولدى
باشن آلب قوزى سالدى
بوغز آلب توكەل بوغدى (ج 2، ب 2.)

ئيتم انى تونوب قويىغا تاشلادى
تويلەرينى، يونلەريني يولا باشلادى
ئيلڭ سوڭ باشينى آلب قويىغا سالدى دا بوغازيني آلب بوتونلاى بوغدى.

(1) قوذى: قوبى 2) چالماق: بيتماق. 3) تۆ: تۆگ، يون.

—0—

5

قارا تونوك كەچورسەدم[1]

آغر ئونى[2] ئوچورسەدم

يەتيكەنك[3] قاچور سادم[4]

ساقش[5] ئيچرە كونوم توغدى (ج 3، ب 187)

قارا تونني كيچورمەلك،

آغر ئوبغوني قاچورماق ئستەدم

يەتتى يولدوزني نيچە مەرتەبە ساناب چيقدم

خاياللار آراسيدا ئيكەنمدە كون توغوب قالدى.

(1) كەچورسەدم: كيچەرەك ئستەدم (2) ئونى: شوندەى بازلغان يەرنى عەرەبچە تەرجيمەسىدەن «ئويقو» مەعناسيدا كيلگەني ئاڭلاشلادر. ئويقونك بورونغى تۈركچەسى «ئو» بولوب، «ئونى»ـ«ئونى» بولسا كيرەك. (3) يەتتيكەن: يەتتە يولدوز، عەرەبلەرنك «بنات النعش ـ بەناتو نەعش» ئاتيغەرنك ئەسلى دادران ـ ھەفت دادەران» دېگەنلەرى يولدوزلەردر.

(4) قاچور سادم: عەرەبچە تەرجيمەسىدەن «نيچە دەفعە سانادم» مەعناسى ئاڭلاشلادر. «سانماق» ساناماق دېمەكدر (ج 3، ب 187) قاچور: عوسمانليچا «قاچ» يەلەن «ور» قوشماسىدان عيبارەت بولوب «قاچار» نيچە شەھر دەفعە دېمەكدر (5) ساقش: مەحمود كاشغەرى يونگەرساناماق» دېب مەعنا بيرگەن. حاليوكى ئ... ۋاز لوغاتلك سۆزيدە «خاياللاماق» مەعناسيدا «ساقيماق» ھەم بار.(ج 3، ب 2)

6

آغا[1] بوكتور[2] ئوزە يوردم

بارق ياقب[3] قايا[4] كوردم

آنى بيلب تاقى باردم[5]

توكەل ياغى تورى[6] توغدى (ج 1، ب 381)

---

www.ziyouz.com kutubxonasi

تاقغا آشب تيپەسىبە يەردم
براقلارغا قارادم، برقارا كوردم
آنى بيلب تاغى برآز تورغان ئيدم
ياۋنلى توگەل تۇزانى پەيدا بولدى،

(1) آغماق: چىقماق، كوتىرىلمەك، ئاشماق. تاقغا: ئۇنىڭ حال مەيلى. (2) بو كۈنى تام، (3) برقى ياقب: ياسا نوسقا داشرنىدى بارىلغان توغرىسى ۋىرقى ياقب ـ يراق ياقىبە بولسا كېرەك. (4) قايا: قاتتىغ تاش دېمەكدۇر. بوندە توغرى كەلمەيدۇر، مەدرىچە تەرجىمەسىدە «سوآد ـــ ساۋادە» دىيلگان. ساۋادىلىك تۈركچەسى «قارا» دۇر. بوكون ھەم كوزلەنىا برنەرسەنى كورگەچ «قارا كوردم» دىيلەدۇر. (5) يارادم: يارماق تېماق ئوتكەن زامان شەكلى. بوھەم توغرى كەلمەيدۇر. مەدرىچە تەرجىمەسىدە سكنىش ئەھەكەستوە دىيلگەن. كم تور كەچەسى «تورغىنادم، تورردم» بولادۇر؛ (6) تۇزر: توغرىسى تۇز بولسا كېرەك. توزان، توپراق ماعناسىدا.

—0—

7

قوزى [1]) قىيقىرىب [2]) ئوغوش [3]) تيردم
ياغى قارو [4]) كىيوش [5]) قوردم
توقوش ئىچرە ئۇرۇش بيردم
ئەرەن كوروب باشى تيغدى [6]) (ج 2، 96)

———

تاغ تيپەسىدەن توبەنگە قاراب قچقردم قىيلمەنى توپلادم
ياۋ ئامان سەكرەب بوگوردمدە ياينى كيريشلەتم
مەيدانغا كيرب ئۇرۇش آچدم
ياۋ باتورلارى مېنى كورگەچ باشلارىنىڭ ئونكورلىكى
كيتدى (باشلارىنى كوتەرەلمەي قالدىلار،

(1) قوذى: قرى (2) قيبقرماق: نەقرماق (3) ئوغوش: تەبىلە.
(4) قارماق: سوزنىڭ سەكرەپ بوزەكە چىقب ئاقيشى. قارو: ئۇننىڭ حال فيعلى.
(5) كيمرېش: ياپنىڭ كىربشى (6) ئيغماق: ئوچى كيسكين بر نەرسەنىڭ كيسكەنلىگىنى كيتگۈزمەك.

—0—

٨

ئوزين ئوكمب[1]، ئورىلادى[2]،
يرق[3]) يىرك قارىلادى[4])
آتيغ كيمشب[5]) ئورىلادى[6])
ئوفت[7]) بولب توبو[8]) آغدى (ج 1، 259)

———

(باۋ يافنلاشغانلىغى قيچقردى. آتيني قويا بيردي
ئوزيني بولماغورلاۋلار بىلەن ماختاب
بيرنى قاريلاب ئولچەر ئەمش كەبى يورا كيلدى
آخردا ئوياتقا قالب (بيمەزە بولوب) تيپەگە قاچب چقدى.

(1) ئوكونمەك: ئاختاناماق، (2) ئورىلاماق: لاف قىلماق، بولماغور سۆزلەر بىلەن ماختاناماق (3) چوزغيمز يازىلغان. «يوروق» بولسە كېرەك. (4) قارىلاماق: كەزلەمەك (5) كيمشمەك: قوبوب يوبارش. (6) ئورىلاماق: قيچقرماق، نەعرە ئۇرماق (7) ئوفت: شونەدى يازىلغان، براق توغرىسى «ئوۋوت» نەرە، شەرمەندە، ئويات مەعناسيدا (8) توبو: تيپە

—0—

٩

ئەرەن نيلب[1]) سوكە توردى[2])
بلشى بوينين سوكە توردى
ئوفوت[3]) بولوب بوكە توردى،
ئوذو[4]) قاما[5]) تەبەن[6]) يغدى[7]) (ج 3، 175)

———

تورلارىنى مىڭگە ئىلچىلىككە بوباردى (ئۆلەر) آلدىمىزدا تىز چوكدىلەر.

باشلارىنى بويونلارىنى سوكدىلەر.
ئۇيالغانلارىدان بوكولوپ تۇردىلار.
كىيىمىزدەن قوۋۇپ كىلمەك دىيىپ بىزنى توختاتتىلار.

(1) ئىلماق: يوبارماق. (2) سوكمەك: چىكمەكنىڭ ئىككىچى لۇغەتى. (3) ئوقوت: توغرىسى تۇۋۇندىر ئىبات دىمەكدۇر. (4) ئۇدو: كىين، كىت. (5) قاما: (6) ئەبەن: دىيان. (7) يەغلەدى. (8) مەرەپدەن بورون ئوقتا قويلىغان قامچى مەرۇف ئىكەنى مەعلوم ئەمەس. دىۋان لۇغەتىل تۈرك نىڭ ئۈچىنچى جىلد، 46 نچى بەتىدە «مەنع قىلماق» مەعناسىدا «يىغماق» سوزى بار، شوندىن «يىغلەدى» بولسا كىرەك.

—0—

10

آباڭ (ئاباڭ[1]) قولسام[2] ئۇدو[3] بارىب
ئرتار ئەردەم سەز[4] سىن تارىب[5]
بولون[6] قىلىب باشى يارىب (ج 1، 335)
بولوغ (7) بارچا مەڭگە يىغلادى

تىلەسە ئىلىم كىينىدەن بارىب
قوشونىن تارتاتار، ئوزن توتار،
باشىن بارار ئىلىم دىيىپ كوب
(براق نىمە قىلاي كىم) ئوز جانىڭ بامانىسى نەرسەلەر يىغلادى

(1) آباڭ: شەيت ھەلامەتىدر «ئەگەر سە ئىدى»، (2) قولماق: تارقاتماق، تىلەمەك. (3) ئۇدو: كىين، كىت (4) سو: قوشۇن، (5) تارماق: (6) بولون: توتقون، ئەسىر، (7) بولوغ: توغرىسى قىدىە، قوربان مەعناسىدا بولوغ بولسا كىرەك.

—0—

11

ئۇنۇن بارقن[1] سانىغسادى
يولوغ[2] بىرىب يارىغسادى[3]

تىرىك ئەرسە تورۇغسادى[4]
آنىكار (آ كار) ساقنچ[5] كونى توغدى (ج 3، 246)

ئۇي، سارايلارىنى سانىشقا قويدى
«فىدىيە» بىرىپ ئۆزىنى قۇتقارماق ئىستەدى
چۈنكى ئۇ تىرىك قالماق ئىستەيدۇ.
ھالبۇكى ئۇنىڭغا قايغۇ كۈنى تۇغقان (بۇندەن سۇڭ تىرىكچىلىكى قايغۇلى بىر تىرىكچىلىكتۇر.)

(1) يارقى: سارايى، قەسىر. (2) يولوغ: فىديە، قوربان. (3) يارغىسلماق: ياراشقانچى بولماق. (4) تورۇغسامىق: تورماقچى بولماق. (5) ساقنچ: قايغۇ.

12

ئىنۇر[1] بىرىپ بوشوتتوم
تاۋار، يولوغ تاشوتتوم
ئەرەن ئەسىن[2] آشوتتوم[3]
يوكۈن يارجا ئۆزى جىغدى (ج 1، 181)

آزادلىق بىرىپ بوشاتقان ئىبسەم دە قىنادىم ھرآز ئۆزىنىڭ قان باھاسى دىب بىرگەنى نەرسە تاۋارلارىنى ئۆزىگە تاشىتدىم

باتورلارنىڭ ئەيبلەرىنى ياشىرتىم(؟)
بوتون بوكلەرىنى ئۆزى يىغدى، ھىچكىم ئۇنىڭغا ياردام ئېتمەدى.

(1) ئىنمەك: قويوپ بېرىش، بوشاتىپ يوبارماق، ئازاد ئېتمەك. (2) ئەس: مەھمۇد كاشغارى شو يارچادا بوسوزنى «سۈرة سەۋئەت» دىيب تەرجىمە قىلغان. مەسئۇئەتنىڭ تۈركچەسى ئويات، ياماقلىقدىر. براق برىنچى جلدنىڭ 39نچى، 76نچى بېتلارىدە «ئەس» سوزىنگە «ئۇلەكسە» دىيلگەن. (3) آشوتماق: ياشىرماق، يايىرماق.

ئېسكەرمە: بوزورجادان ئوچىنچى مىسرەنىڭ تەرجىمەسى مەحمودنىڭ كاشغارىدا كورەدىر كم: تكرمچە نوغرى ئېمەستۇر. مىنگە قالسە «ئەس» سوزىنى «ئولەكسە» مەعناسىدا ئالىب، «آشوتتوم»نى «آشالەدىم» ئولوب، بومسرەنى ئوروشدا ئولگەن باتورلارنىڭ ئولوكلەرىنى يېدىردىم» دىيب تەرجىمە قىلاردىم.

VII

تاڭوت بېكىنىڭ ئوروشى

(سەكز پارچادر)

1

«قاتون سېنى»[1] جوغىلادى[2]
«تانگوت» (تاڭوت)[3] بەكن ياغىلادى[4]
قانى آقب ژاغىلادى[5]
بويون سوۋين قىزيل ساغادى (ج 3، ب 24)

«قاتون سېنى» تەپىلەسى ئېچقرشىب غولغولا سالب
«تاڭوت» بېكى گە ياغىلدى ئوروش آچدى
(نەتىجەدە) بويىندەدن قىزىل سوۋ ساغىلغان كەبى بولب
قانى ۋىژىللەب آقدى.

(1) قاتون سېنى: بىر ئورون ئسمى. موندە شو ئوروندە باشاغان ئەل.
(2) جوغىلاماق: ئېچقرش. (3) تاڭوت: برقەبىلە - (4) باغىلاماق: ياۋ بولماق
(5) ژاغىلاماق: ۋىژىللەمەك

2

ئەرمەن آلپى ئوقوشتىلار[1]
[2])قىنگر (قيڭرا) كوزون باقشتىلار

قاموغ تولمون[3]) توقوشتيلار
قيليج قينقا كوجين سيقدى (ج. 1، ب. 16)

ئيرلەر باتورلار بر برلەرينى كورشگە ئوندەدبلەر
بر برلەربگە يان كوز بيلەن يامان· يامان قارادبلار،
بوتون يارافلارى بيلەن ئورشكە كيرشدبلەر
قيليچلارنك قينغا سيغيشى قيينلاشدى

(1) ئوروشماق: تيلشمەك، ئوندەشمەك، (2) قيكر: ئيكرى قاراشلى. غيلاى، غالوس، غەوەل. قيكر باقماق: كوزنك چيتى بيلەن يامان، يامان قاراماق (3) تولمون: ترقوم تولون = تولوم بيلەن. تولوم: ياراغ.

—o—

3

تەلم باشلار (يوۋيلديمات[1])
ياغى آندان (يۋيلديمات)[2])
كوچى آنك كۋيلديمەت[3])
قيليج قينقا كوجين سيغدى (ج. 1، ب. 332)

كوب، كوب باشلار يوملاندى
ياۋبولەرنى كوركەچ بوشاشب قالدى
كوچسز لەندى
قيليچينك قينغا سيغيشى قيينلاشدى. (*)

(1) تەلم. كوب (2) يوۋلديمات: يوزيلدى + مات. يوزيلماق: يومالاناق-مات: مشوندەى، ماعناسيدا قوشمچا. (3) ياۋيلماق: سوسەيمەك، بوشاشماق گەۋيلمەك: كوچسزلەنمەك.

—o—

(*) شو ميسرەع بوقاريدا ئوتدى مونكە باگلش توشولغان بولسا كيرەك.

4

تانكوت (تا كوت) سۈسن ئۈشكلەدى[1]
كشى ئيشن نەلكلەدى[2]
ئەرن، اتن يەلكلەدى[3]
بولون[4]) بولب باشين تيغلەدى . . (ج 1 ، 258)

—o—

ياۋتا كوتە قوشۇنىنى ساۋۇقتا ياسىدى
ئول ئۇنىڭ ئىشى بىلەن ئىركەكلەر ئىشلىنى ماسقارا قىلدى
باسقۇنىدا ئالغانى ئەر ھەم ئاتلارنى ھەر كىمگە بولەكلەدى،
ھەدىيە قىلدى.
ئاخىردا ئۆزى، ئەسىر بولغاچ باشىنىڭ كەسكەنلىكىنى كۈتۈپ قالدى.

(1) ئۈشكلەمەك: ساۋۇقتا باسماق، ساۋۇقتا قالدۇرماق. (2) ئەلكلەمەك: ماسقارا قىلماق، كۈلمەك (3) يەلكلەمەك: ھەدىيە قىلماق، (4) بولون: ئەسىر، تۇتقۇن.

—o—

5

تانگوت (تا كوت) خانى يوبيلادى[1]
ئولوم برلە توبولادى[2]
قاداشلارى[3]) تلبلادى[4]
ئولوم كوروب يوزى آغدى

تاكوت خانى ئۇنى ياشلاپ ئالدادى دا
سوڭرا ئۆلۈم بىلەن تىپەلەدى، بېكىتى
قارىنداشلارى ئۇنىڭ بويىنىڭ بىلىشىدىن ئارلاندىلار.
چۈنكى ئۆلۈمنى كۆرگەچ ئۇنىڭ يۈزى ئاقارغان ئىدى.

(1) يوبيلادى: حيلە قىلدى، ئالدادى. (2) توبولادى: يەنگدى،
(3) قداش: قارنداش (4) تلبلادى: ئارلاندى.

—o—

6

ياغى بىكدەن ئوذقلادى[1]
كوروب سونى[2] آذقلادى[3]
ئولوم آنى قونوقلادى[4]
آغزى ئىچرە آغى ساغدى

(ج، 3، 25)

ياۋبىكنى كورگەچ بالقۋلانىپ بېنەكلەدى
ئۇ، كونۇلمەگەن قوشۇننى كوروب عەجەبدە قالغان ئىدى.
ئۆلۈم ئۇنى زىيادەت قىلدى.
آغزىغا آغى ئوكدى.

(1) ئوذوقلاماق: بېنەكلەمەك. (2) سو: قوشۇن. (3) آذقلاماق: شوبھەي يازغان. براق برنچى جلدنك 256نچى بېتىدە سياقى برندرسدنى كوروب عەجەبدە قالماق، مەعناسىدا «آذوقلاماق» بارديى. (4) قونوقلاماق: مىھمان ئىتماق، زىيادەت قىلماق

7

بەكم تۈزىن ئوغورلادى[1]
ياراغ[2] يىماب ئوغورلادى[3]
ئولوغ نەمكوى (نەگرى) آغرلادى[4]
آنى قوت[5]، قىۋ[6] تورى[7] توغلدى.

(ج، 1، 252)

بېكم بىلشلە ئۆزىنى يالشتردى، يوسودا نوردى
ۋاقت كوتدى، ۋاقتىنى تاپىب لشكه كىرشدى
ئولوغ نەگرى ياردم قىلدى دا
ئونك بەخت، دەۋلەت نوزانى كونەرلدى.

(1) ئوغورلاماق: بىلگىنىمز ئوغرلاماق بولسە موندە ياخشىرماق ئورنىدە ئشلەتلكن. (2) ياراغ: مۇرسەت، موناسب ۋاقت (3) ئوغورلاماق: ۋاقتنى تاپماق.

(4) آغرلاماق: یاخشیلق ئەیلەمەك. (5) قوت: بەخت. (6) قنغ: دەۋلەت. (7) نوری: شوندەی یازلغان، یراق عەرەبچە تەرجیمەسیدەن بونك «نوزان» مەعناسیدا برسوز ئیكەنی ئاڭلاشیلادر. دیوان لوغاتدا «نوزان» مەعناسیدا «نوز» سوزی بولغانی كەبی (ج 1، ص 88)، «نوغ» سوزی هەم باردر (ج 1، ص 138) بونك دە توغریسی «نوز» بولسە كیرەك.

8

آنی یەتیب[1] سونكولەری
باشن یاندورو[2] یەسگیلەدی (یەگیلەدی)
ئەرمن یابب[3] مونگیلەدی (موگیلەدی)[4]
آنك آلپن قارا بوغلدی.[5] (ج 3، ص 299)

نیز بیتب آنی سونكولەر
باشیغا ئازا بریارا آچلدی
باتورلارینی ئولدوردی بوغلدی
ئوزینك باتورلاری یاپب قالدیلار، یلحشی ئاماقلاری بیلەن

(1) یەتیب: بیتب (2) یاندورو: شوندەی یازلغان عەرەبچە تەرجیمەسیدەن «یارا» مەعناسیدا برسوز ئیكەنی ئاڭلاشیلادر. بوسرەعنك ۋەزنی هەم بر «بوغزم» ئارتوقدر. توغریسی «یارا» بولسا كیرەك. (4) موگیلەمەك یامەگیلەمەك: میدیەمەك مەعناسیدادر. بوزونغی تورتلار زیادەت قیلغانمن قوینك میدەسینی ئوگلی حورمەتلی میهمانغا بیرەر ئیكەنلەر. بوسوز سوگرلەری «یاخشی ئاماق یمەك» مەعناسیدا ئیشلەتلگەن.

ئیسكەرمە: ئالتنچی، یەتنچی سەتزۆمەلەرنك ۋەزن هەم قافیەلاری بربولغانی ئوچون ئیكەلەسینی بر مەتزومە دیمەك مومكندر. یراق میسن ئیكیسینی برعونوان ئاستیدا یەزشغا موۋەففەق بولمادم. چونكی برنچی قسم شاعرنك ئوز یاشیدان ئوتكەنلەرینی، ئیكنچی قسم ئیسە «تاڭكوت» خانینك ئورۇشلارینی تەسۋیر قیلادر. شوندەی بولسا هەم ئیكیسینی یان-یانغا قویدم.

VIII

ئويغورلار بيلەن ئورۇش

(بيش پارچادر)

1

كيمى ئيچرە ئولدوروب
«ئيلا» [1] سوۋن كەچتيمز
ئويغور تابا باشلانب
مينكلاق (ميڭلاق) [2] ئيلن آچتيمز. (ج 3، 178)

كيمىدە ئولتوروب
«ئيلا» سوۋينى كيچەك
ئويغورلاغا قاراب بوردق،
ميڭلاق ئيلنى «ئەتچ» قيلدق.

(1) ئيلا: نەھر ئىسمى. (2) ميڭلاق: ئورون ئىسمى

2

يەمەكەم [1] ئوروب آتلاقا [2] |
ئويغور داغى تاتلاقا [3]
ئوغرى ياۋوز ئتلدق
قوشلاركەبى ئوجتيمز. (ج 1، 401)

(1) يەمەكەم: پەرچەم ئيەكەدەن، باۋابى موكوز قويروغيدان باشراق ئوچىكە تاسىلانورغان پوپك (پاپوك) (2) آتلاقا، تاتلاقا، ئتلاقا بولەرنك ئاتقا، تاتقا، ئاتقا ديەك ايكنى تاكلاشلادر. (3) تات: فارس، تاجيك، سارت. «ديوان لوغات» دا موسلمان بولماغان توركلەرگە ھەم «تات» ديلگنى ئەيتلەدر. بوندە شونەسى نوغرى كيلەدر.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ئاتلاریمزغا پەرچەمله تاقب
ئویغور هەم تاتلار ئوستیگە
(ئوغری هەم یاۋۇز ئتلەر ئوستیگە)
قوشلارکەبی ئوچوب باردق.

—o—

3

تونله بیله باسقیمز
تەکمه ١) یانکاق (یاڭاق) ٢)بوستیمز
کەسمەلەرن کەستیەز ٣)
منکلاق (میڭلاق)ئەرن بیجتیمز ٤)   (ج 1، د362)

—

کیچەسی بیلەن باسقون قیلدق
هەر بر تاماندان پایلاب پوسوب تورتق
زوچراغانلارنك ماڭلایلارینی کیسه بیردك
شوندەی قیلب میڭلاق باتورلارینی ئولدرتك.

(1) تەکمە: هەر بر. (2) یاڭاق: یان (3) کەسمە کیسمە: ماڭلای (4)
بیجماق: کەسمەك.

—o—

4

آغدی ١) قیزل بایراق
توغدی ٢) قارا توبراق
یەتشو کەلب «ئوغراق» ٣)
توقشب آنی کەچتیمز   (ج 3، ب 138)

—

قیزیل بایراق پەیدا بولدی
هەر تاماندان توزان، توپراق کوتەریلدی
توغراق قەبیلەسی یینشب کەلدی
ئوررشقدا ئوروش مەیدانیدا ئولەرنی کیچدك

(1) آغدی: پەیدی مەیدا بولدی. توغماق: کوتەریلمەك (3) ئوغراق: قەبیلە ئسمی.

—o—

5

كەلىنكزلەيو(كەلىنگزلەيو) آقتيمز
كەندلەر ئوزە چيقتيمز
قورخان¹) آۋن يىقتيمز
بورخان²) ئوزە سيجتيمز. (ج 1، 288)

سوۋدا بوزوب، آقب باردى
شەھرلەر ئوسنىكە چيقيب يورۈش قيلدى
بوتخانالارنى بوزوب،
بوتلارنىڭ ئوسنىكە... ق (*)

(1) كەلىنگزلەيو «كەلىنكزلەيو» يازلغان، بىز ئىككىسى بىلەن ئوچىنچى جلدنىڭ 302 نچى بىتىدە «قالنكرلاماق» (قالگرلاماق) سوزى باركم: «سوۋدا بوزماق»، مەعناسىدادر (**) شو تيزمەدەكى ئورۇشدا سوۋنى كيجمەك، كيمەدە ئوتور ماق ۋاقىعالارىنىڭ بولغەنين كوزدە توتساق بونىڭ ھەم شول «قالكولابو» ئىككە نيكە موكم ئوتمەك مومكندر (1 - 2) قورخان، بورخان: بوت دىمەكدر، ئىككىسى برسوز بولسا كيرەك.

- VIV

ئىكى ساۋداگەر ئاراسىدا
(بىتى پارچادان عىبارەتدر)

1

ياراغ¹) بولوب ياغوشدى²)
آرتوقلوقون سوكوشدى³)
قواون⁴) قاپوب كيتشدى
سوردا⁵) مەنك قويىدى. (ج 2، 78)

(*) مەحمود كاشغارىنىڭ ھونورنىڭ ئاسنىدا يازغانىغاكورە موسولمان توركلەرنىڭ عادەتلەرى شو ئىمش، موسولمان بولماغان توركلەر بىلەن ئورۇشغاندا بوتخانالارىنى بوزوب بوتلارىنى شوندەي ئەھلىرىلار ئىمشلەر.
(**) شونىڭ توغريسى «تىگزلەيو» بولماسون؟

www.ziyouz.com kutubxonasi

فورسەت تاپب مینگە باقنلاشەدى
آرتوقلاق بیلەن آلدمدا چوکەدى (مینى حودە كەنتە حورمەت
قیلەدى)
سوڭرا تابمنى ئوغرلادى قوبمنى سوروب آلب كینەدى.

(1) یاراغ: فورسەت، موناسب وقت (2) بلغوشماق: باژوشماق، باقنلاشماق.
(3) سوكوشمەك، سوكمەك: چوكمەك (4) قولون: سوندەن ئاپرلغان ئات
بالاسى. (5) سوردا: سوردى بولسا كیرەك.

—0—

2

توسكور (توخكور)[1] قندین[2] بولوشنى
قیزقین[3] تاقى قولوشتى[4]
ئەمدى ئیشم قاماشتى
آلتى[5] توروتایمنى[6] (ج 2، 88)

بربریمزگە قودالاشلق
ئو، مینك قیزمنى، مین دە ئونك قیرینى آلماقچى بولدق
آخردا مینك «توروماى» دیگەن قولمنى آلب قاچدیدا
تشلەرمنى قاماشترب قویدى.

(1) توكور: قودا، خاتوننك ئەر تاماندان یاقین - قارنداشلارى. (2) قادین،
قیین. ئەرنك خاتون تاماندان یاقینلارى. (3) قیزقین: قیز + قین. تاكلاشلمادى
قیزبن» بولماسون! (4) قولوشماق: ئەدەب قیلشماق. (5) آلتى: تالدى
(6) توروماى: شاعرنك قولینك ئاتى ئیكەن.

—0—

3

توذغورمادى[1] ئیمنى
تورغورغالار[2] آتمنى
سوردى مەنك قوتمنى[3]
قلز، تاقى قوردایمى[4] (ج 2، 139)

ئەتەمنى ئوبەرماى
آتمنى چارچاتب قوبەى
دەۋلەتمنى
قازلار هەم ئۇولارمنى هايداب آلب كېلەندى.

(1) ئودغورماق: ئويەرماق. (2) ئورغورغالاماق: چارچاتماق، ئارقلاتماق.
(3) قوت: دەۋلەت. (4) قورداى: غازغا ئوخشاغان ئاق قوش. ئوبەدەن ياستوق قىلىنار ئىمش. بزنڭ «قوزە» دېگەنمز قوش بولسە كېرەك.

—o—

4

ئورتاق بولوب بيلشدى
مەڭ ئۇۋار ساتشدى
بيستە ¹) بيلە ياراشدى ²)
كيزلەب ئوتار تايىمى. (ج 3، ب 52)

(1) بيستە: دەللال، چول سەوداگەرلەرىنى شەھەردە ئويلەرىگە قوندرب ئو-
لرنڭ ئاتش - بېرشلەرىنى باشقارغوچى دەللال. (2) ياراشماق: كېلشمەك.

—o—

5

نەلوك ¹) آنكار (آگار) بيلشتم
ئوچشوب ئاقى قاۋۇشتم ²)
ئوزونلكن ³) قايشتم ⁴)
آلقى ⁵) مەنڭ يايىمى ⁶) (ج 3، ب 142)

نيچون ئوبيلەن بيلشدم تاشىمدا
قوچوشوب برلەشدم
هەم يومشاقلق، ميهروبانلق كورسەتدم
ئونڭ ئوچون بر باز ۋاقتم زايع بولدى.

(1) نەلوك: نيچون. (2) قاۋۇشماق: ئيرىشمەك، باغلاشماق، برلەشمەك،
(3) ئوزونلك: يومشاقلق، حيلم. (4) قايشماق: ميهروبانلق قيلماق. (5) آلقماق:
يوق ئېتمەك. (6) ياى: باز.

—o—

6

آيدىم[1]) آنكار (آ كار) سالۇرلاما[2])
قولباق[3]) ئوذو[4]) يوۋرلاما[5])
يوۋغا[6]) سوۋىن سوقۇرلاما[7])
قاپتى مەنىڭ قاپىمى. (ج 3، 58)

ئۇنگە (نەسىھەت بېرگەنىم كىشىگە) ئەيتدىم كى سېن ھەر زامانغا ئاغىپ تورما (قارارسىز، يېڭىل بولما) (مېنى شۇنچەلەر ئالداغان) «قولباق» نىڭ ئىزىگە يومالانما قايدان كېلگەنى مەعلوم بولماغان سۆز بىلەن سوغارىلما «قولباق» مېنىڭ «قاپ» قەبىلەسىدەن بولغان قۇلامنى تالاتىپ ئالدى.

(1) آيدىم: دېدىم، ئەيتدىم. (2) سالۇرلاماق: مەيل قىلماق، ئاغماق. (3) قولباق: شاعىرنى ئالداغان ئۇرۇغى نىڭ ئىسمى. (4) ئوذو: كېيىت، كېيىن. (5) يوۋرلاماق: يوۋارلانماق، يومالانماق. (6) يوۋغا: ئەسلى دۇنيى بىلىنى بولماغان سۆز. (7) سوۋۇرلاماق: سوغارلماق.

—0—

7

كەلسە سەنىڭگە يولغىرا[1])
ئوذون[2]) آنى ئوذغىرا[3])
بارسون تارى قاذغورا[4])
ساتتى مەنى آيىمى. (ج 2، 152)

يول بولۇپ سېنىڭگە كېلسە
ئۇنى غەفلەت ئۇيقۇسىدان ئويغات كۆزىنى ئاچسۇن
يامانلىقلارىنى كۆرسۇن
قايغۇرا، قايغۇرا ئوزاقلاشسۇن، يوقالسۇن
چۈنكى ئول مېنىڭ ئاي كەبى چىرەيلىك چورىمنى ساتىپ قويغان.

(1) يولغىرماق: يول يورماق. (2) ئوذو: ئويغۇ. (3) ئوذغىرماق: ئويغانماق. ئوزغىرا = ئوزغىر + ئا. ئوزغىر: ئويغات. ئا: كەلدىم مەئنا، بىلدىم مەئنا كەبى سۆزلەرنىڭ ئاخىرلارىداغى (آ) لاردانىدۇر. (4) قاذغورماق: قايغۇرماق.

X

ئايريلىق (هجران)

(تورت پارچا)

1

بولنار 1) مەنى ئولاس 2) كوز
قارا مەنگيز (مەگين) 3) قيزل يوز
آنلىن ئامار توكەل توز 4)
بولناپ يەنە ئول قاچار. (ج 1، 58)

كورى خومار،
خالى قارا، يوزى قيزيل
مەلاخەتلى بر گوزەل - مينى ئوزبگە ئەسير قيلادر
ئەسير قيلب آلغاندان كيين مندەن قاچادر..!

(1) بولناماق: ئەسير ئەيمەك. (2) ئولاس كوز: خومارلى كوز. شەهلا كوز (3) مەگز: خال. (4) ئوز: بيلگنيمز توز. موندە «مەلاحەت» ماعناسيدا.

—0—

2

يوكنوپ 1) مەنگە نملەدى 2)
كوزوم ياشين يامەلادى
باغرم يلشين 3) ئەملەدى 4)
ئەلكن 5) بولوب ئول كوچەر. (ج 3، 40)

مەنگە تەغزيملەب ئشارەت قيلدى
كوز ياشلاريمنى آرىتتى

www.ziyouz.com kutubxonasi

باغرىمنىڭ ياراسىن داۋالادى
ئىمدى موسافىر بولۇپ كۆزجىمەكچى بولادىر . . . !

(1) يوكۈنمەك: تەئزىم ئېتمەك. (2) ئۇلىمەك: ئىشارەت قىلماق. (3) باش يارا (4) ئەملەمەك: ئېملىمەك. 5) ئەلكىن: موسافىر.

—0—

3

يىغلاب ئۇدو 1) آرتادىم 2)
باغرىم باشىن 3) قارتادىم 4)
قاچمىش قۇرتۇغ 5) تۇرتەدىم
ياغمور كۈنى 6) قان ساچار. (ج 1 . 229)

يىغلاب : يىغلاپ كېيىن حالىدىن چىقىپ ئارىدىم.
باغرىم ياراسىنى يىغلاش داۋالاشقا تىرىشتىم
مىندىن قاچقان بەختىمنى ئىزلەپ يىغلادىم
كۆزلەرىم ياغموردەك قان ساچىدىلار

(1) ئۇدو: كېين، كېت (2) آرتاماق: ھالسىزلاماق (3) باش: يارا (4) قارتاماق: داۋالاماق (5) قۇت: بەخت دۆلەت (6) كۈنى: بۇ يەردە «كۈنى» يازلغان توغرىسى «كۈنى- كەبى» يەنى كىبىك.

—0—

4

آۋلابىمەنى قويمانگىز (قويماڭىز)
آيىق 1) ايب قايمانگىز 2) (قايماڭىز)
آقار كوزىم ئۇش 3) تەنگىز (تەڭىز)
تەكرە 4)، يورا 5) قۇش ئۇچار. (ج 2 . 38)

—

مینی آۋلاب ئوتقون‌قیلب آلغاندان‌سوڭ تاشلاب کیتمەك
بیر گەنکز ۋەعدەلەردەن قایتماك
ایریلق غەمیدەن مینك کوزیاشم کول بولوب
تیکرمسیدە توشلار تۇچماقدالار . . !

(1) آیق: ۋەعدە (2) قایماق: قایتماق. (3)توش: شوتایدا. (4)تەکرە: تکرە (5) بورا: تیکرە.

XI

یەنە ئایریلق (*)

(تورت پارچا)

1

ئۆزیك (1) مەنی قومتتی (2)
ساقنچ مەنکە یومنتی (3)
کونکلوم(کوکلوم) آنکار (آکار)ئەمتتی (4)
یوزم مەنك سارغارور. (66، 1 ، ج)

ئونك شەۋق ۋە سیۆگیسی مینی‌تولقونلاندردی، ھەیەجانغا کیلتردی

قایغولار باشمدا توپلاندیلار
کوکلوم ئونکه مایل بولغاچ
یوزم سارغایب قالدی.

(1) ئۆزیك: شەۋق. (2) قومیتماق:تولقونلاندرماق، ھەیەجانغا کیترمەك.(3) یومنماق: یغلماق، توپلانماق. (4) ئەمتمەك: مەیل ئیتمەك.

(*) بوسەترونە بوقاریغی مەترومەدەن، قافیەغا کورە، باشقاچادر. شونك ئوچون ئایری بونەمەرنك بر قسمی ساناب بوقاریغیدان ئایرب یازدم.

2

كونكلوم(كوڭلوم) آنكار (آڭار) قاينابو،
ئيجتن(1) آنكار ئوينابو
كەلدى مەنكە بوينابو(2)
ئويناب مەنى آرغارور(3) (ج 1، 198)

كوڭلوم ئونگە قايناپدۇر
ئونى كورگەچ يورەگىم ئويناپدۇر
ئول مىنگە نازلانىب كيلدى
ئويناب، ئويناب مىنى چارچاتماق ئستەيدۇر.

(1) ئيجتن: ئىچىدىن(2) بوينا ماق: سەركەشلىك، ناز قىلماق.(3) آرغارماق چارچاتماق.

—o—

3

كوردى مەنى ئەملەيو(1)
باقتى مەنكە ئملەيو
قالدىم كونكول تومليو(2)
قادغو(3) مەنى تورغورور(4) (ج 3، 218)

مىنگە جاقىپ ئىملەيدۇر
ئوزىنىڭ ئىملەشلەرى بىلەن مىنى داۋالايدۇر
كوڭلومنى آنىدىن ساۋوتىدىم ئىمدى
چونكى ئونىڭ قايغو ھەسرەتلەرى مىنى تويدۇرغان.

(1) ئەملەمەك: ئىملىمەك. (2)تومليماق: ساۋوماق. (3) قادغو: قايغو (4) تورغورور: چارچاتادۇر.

—o—

4

باردى كوزومپاروقى
آلدى ئوزم قونوقى [1]
قندا ئەرنج [2] قاىيقى [3]
ئيمدى ئودين [4] ئوڭغورور [5] (ج 1، 48)

ئوز مڭنڭ باروقى كېتىب
مېنىڭ روحمنى آلب كېتىدى
ئول ئيمدى قايدا ...؟
ئومك بوقاتىق مېنى ئوبغودان ئوبغاتادر (ئويقومنى قاچرادر؟)

(1) ئورقونوقى: رەنج (2) ئەرنج: ھلكم (3) قاىيقى: قانى، (4) ئودين: ئودىر: ئويقوسى (5) ئوڭغورماق: ئويغاتماق

ديوان لوغاتدا عشق، سيۆگيگە عايد بوئيكى مەنرومەدەن باشقا دربر بكە باغلانماغان ئيكيشەر مىسرەعلەر بار. بونەرنى قافيە ئيعتيبارى بيلەن بربربكە باغلانى موكن بولماغاچ نوبەندە ئوزجالاريچا يازش مۇناسب كوريلدى:

ئوديكە [1] ئونى تونتوب
ئوبكە، يورەك قاغرولور (2) (ج 2، 114)
ئون، كوپ توروب يغلايو
ياشم مەنك ساقريلور (3) (ج 2، 183)

شەۋق ئوتى تونوشەلەر - دە
يورەك، ئوپكەمنى قاۋورادر
تون - كون ييغلاب تورامەن
ياشم ھەرتامان ساچيلادر

(1) ئوديك: شەۋق. (2) قاغرولماق: قاۋرلماق. (3) ساۋرلماق: ساچيلماق

يدنەسيوگى

يلۋين [1] آنك كوزى
يەلكين [2] آنك ئوزى

تولون ئايىن يوزى
يارى مەنىنك يورەك

كوزلەرى جادو[1]
يوزى تولون اى
ئوزى موسافر بركوزەل[2]
مىنىك كوڭلەمنى بارالادى

(1) بالۋى: جادو. (2) بەلكىمن موسافىر.

بەنە سيوگىگە عايد بر پارچا

آيدم آنكار (سەۋوك[1])
يوزنى تابانە ئەتوك[2]،
كەجتىنىك بلزى[3]) كەرەك[4]،
قيرلار، ئەدىز[5]) بەذوك[6]؛ (م. ا. ، 86)

ئونگە دىدم كى سيۆگىلىم
يوزنىڭ تامانما قانداى ئوتلىك
ارادا ئوزون چوللار،
بويوك قرلار، تىپەلەر بار؟!

(1) سەۋوك: سيوگىلى. (2) ئەتەوك: توغريسى «ئەتوك»دور. «فارسداى» دىمەكدور. (3) بلزى: آڭلاشلادى. عەربچە تەرجىمەسىدەن «چوزىە» مەعنا سىدە ئىكەنى ئاڭلاشىلادور، توغريسى «بازى» بولماسىن. (5) ئەدىز: يوكسەك ئوزون، تىپە (6) بەذوك: بەيوك، بويوك.

آيدى سەنك نودو[1]،
ئەمكەك[2]، ئەلم[3]) ئەنو[4]،
يومشار[5]) قاتيىغ ئودو[6]؛
كونكلوم سەنگە يوكروك[7]) (م. ا. ، 101)

(سيۆگىلىم جاۋاب بىرب) دىدى كم: سەندەن كىبىن
(كورگەنىم آيرىلق مىحنەتلەرى) مىنى بونما سالدى؛

www.ziyouz.com kutubxonasi

ۋقتىم تاغلار، تېپەلەر بومشادى.
مېنىڭ كوڭلۈم سېنى نامان بۈگۈرمەدر.

(1) ئوزو: كېت كېيىن (2) ئەمگەك: ئېمگەك. (3) تەلم: مەر بر (4) ئېنزمەك: ئويوب يوبارماق. (5) ئودو: تېپە (6) يوگروك: بوگۈرگۈچى.

—○—

يەنە موحەببەتكە عايە.

كم آيب ئېشتور قولاق
آى ئەۋى ئەرتوچ [1]) بوتاق (ج 1، 315)
ئېكلەدى [2]) مەنك آذاق [3])
كورمەذب [4]) ئوغرى تۇزاق
ئېكلەدم [5]) آنلن ئۇزاق
نەمەنەكيل [6]) بەمەنى [7]) تۇزاق [8]) (ج 1، 317)
آنغلر [9]) توقنى ئوزاق
نەكەدى يوساۋ توشلق. (ج 2، 18)
آقتورور كوزم بولاق [10])
توش قىلور [11]) ئوردەك، يوغاق [12]) (ج 3، 13)
ئوعراغم [13]) كەنىو [14]) يراق
بولنادى [15]) مەنى قاراق (ج 3، 27)

———

كم ئەيتەدر: قايسى قولاق ئېشتەدركم
سەرو ياغاچىنىڭ بوتاغى ئاينىڭ ئويى بولادر؟!
ئوغرى تورافنى كورمەدم
ئاياغمغا ئوراندى (مېنى ئەسىر قالدى)
آندان يېراق كەتەل بولدم
ئى دەلىجە، مېنى ئېمدى قۇلا!
بو گوزەلنىڭ يۈزىچە ئوزاققا ئوقلار آتقانى خەبەرى
مېنگە كېلمەگەن ئېدى، ئوشاغم!
كوزوم بولاق آقىزادر
توننە ئوردەكلەر، بوغاقلار توشەدر
قصد ئېتكەنم ئورونىڭ ئوزى يىراقدا!
بولدا قارانچى توتوب آلدى مېنى

———

(1) ئەرتوچ: سەرو. (2) ئىگىلەمەك: تورالماق (3) آذاق: آياق (4) كورمەدب: كورمەدب. (5) ئىگىلەدىم: كەسەل بولدىم (6) ئەسلەمەك: دارولاماق. (7) ئەمدى: ئىمدى. (8) توزاق: ھىلىيە. (9) آتەلاماق: ھەر ۋاقت آتماق. (10) يولاق: بولاق. (11) توش: قىسلماق: توشمەك. (12) يوغاق: سوۋ قوشلاريدان بىرى. (13) ئوغراق: قەسد قىلىنغان جاي. (14) كەنلو: ئونى (15) بولناماق: ئاسىر ئېتمەك.

يەنە موھەببەتكە عايد

بيرلۈ مەنكە سوز كينه
قارامەنكلك (مەڭلك)[1] توزقميا[2]
يالۋين[3] توتار كوز كينه
مونكوم (موڭوم) مەنك بيلنكا (266 ،3 ج)

قارا مەڭلك، مەلاھەتلى گوزەلكينە
كوڭوللەرنى جادوكەرى بىلەن توتوچى كوزلەر ئيگەسى
مېنك موڭلەرمنى ئىشكلاب آڭلاك
مېنكە بىركينە سوز بيرك.

(1) مەڭ: خال. (2) توزقميا: شوندەي پارىغان، توغرىسى مەنوزقىنا (توزغىنا) بولساكيرەك. (3) يالۋين يالۋى: سېھر جادو. يالۋين: جادو بىلەن

يەنە شو مەۋزوعدە

بيردم سەنكە قالنك (قالڭ)[1]
ئەمدى مونى آلنك (آلڭ)
ئەمكەك مەنك بيلانك
ئوغرار تونكور (توڭور)[2] بارغالى (266 ،3 ج)

مېن سنزگە قالين بيردم
مونى آلك ئيمدى

مېنىڭ مېڭەتلەرمنى بىلىك، دېسەم
ئول آتا ـ آناسىغا بارمىقچى بولوب تورادرا

(1) قالىڭ: قالىن (2) ئوكور: ئېر خاتوندان مەر بىرىنىڭ ياقىن ئېشلارى.

XIII

ئوچ ئۈرۈشى

(بېشر پارچا).

1

تونلە بىلە كوچەنم
يامار[1]) سوۋىن كېچەلم
ئەرنكوك (تەرگوك) سوۋىن ئېچەلم[2])
بوۋغا [3]) ياغى ئوۋلسون [4]) (م 2، ب 5)

تۈنلەب كوچەيلىكدە
يامار سوۋىنى كېچىب
آنداغى بولاق سوۋلاربدان ئېچەيلىك
توبسز باۋ برنك كېلىشىمزدەن تارقالب بتسون

(1) يامار: بر ئەمر. (2) تەرگوك: بولاق. (3) بوۋغا: توبسز ئەملى مەغرم بولغان. (4) ئوزلماق: تارقالماق.

—o—

2

تانك (تاڭ) آتا (آت) يورتالم [1])
بوغروج [2]) قانىن ئېرتەلم [3])
يەسميل [4]) بەكين تورتالم [5])
ئەمدى يېكت يېۋلسون [6]) (م 3، ب 263)

آت بورونب ئنك آندرابلق
بوغروجەنك قانىنى تەلەب قيلب

بەسمىل قەبىلەسىنى يانىدرابلق
قاتى يىكىتلەر، بىغلسون ئىمدى!

(1) بۇ مىسرەدە، ياى ئاراسىداغى «آت» سۆزى يانما نوسخادا يوقدۇر. ۋەزىن ھەم مەعنا بويىچە تەلەب قىلغانى ئۈچۈن مىن يازدىم. (2) بوڭدرۇج: بىركىشىنىڭ ئاتى. (3) ئىبرەتمەك، ئىستەمەك (4) بەسمىل: بىر قەبىلە. (5) ئورتەممەك: يانىدرماق (6) بىغلسون: توغرىسى بىغلسون بولسا كىرەك.

3

تەكرە آۋب [1]) ئەكرەلىم [2]) (*)
آتىن توشوب يوكرەلىم
آرسلانلا يوكوكرەلىم
كوجى آنىن كمۋىلسۈن [3]) (ج2، 109)

ياۋۇلق تىكرەسىنى ئەيلەنتىرىپ ئالايلىق دا
آتدان تۈشۈپ
ئارسلانلار كەبى ياقىرىشىپ يۈگۈرەيلىك
ئانىڭ كوچى بوشاشىپ قالسۇن

(1) آۋماق: ئەيلەنتىرمەك (2) ئەكرەمەك: قاماق. (3) كەۋشەمەك: بوشاشماق، كوچسىزلەنمەك.

4

قىيىقرب [1]) آتىغ كەمشەلىم [2])
قالقان سونكون چومشەلىم [3])
قاينلب يەنە يومشالىم
قاتىغى [4]) ياغى يوۋىلسۈن. (ج 1، 368)

(*) ئىككىنچى جىلدنىڭ 12 نچى بىتىدە شۇ پارچا يازىلغان، ئۇندە سوندەكى «آۋب» ئورنىدا «آلىپ» يازىلغان.

آتلارىمزنى بوشاتب بوبارب قىچقرىشابلق
ئوزىمز قالقانلار، سونكولەر آرا چومولايلق
قابنايلق، بومشابلق
قنغر ياۋنى ئوزىمزگە بوى سونىرابلق

(1) قيىقرماق: قىچقرماق. (2) ھەسمەمەك: قوبابيرمەك، بوشاتب بوبارماق
(3) چومىشمەك: چومولشماق. (4) قانغى ـ قانقى: قنغر، ھيچ كمگە بويون سونماي
تورغان، مەغرور، عىيادچى.

5

ئەنيك [1] كيشى تيتلسون
ئيل تورو (تكاىـگە) [2] يەتلسون (*)
توقلي، [3] بورى يىتلسون [4]
قاذغو [5] يىما [6] ساۋيلمسون [7]

قاكسز كىشىلەر ئيتلسونلەر
ئيل ـ ئولوس ئوزقانونلاريغا ئيرشسونلەر،
قوزيلار بيلەن بوريلار قوشولشب يورسونلار
قايغولار ھەم كيتسون.

(1) ئەنيك: ئاخماق، ئاكسز. (2) تورو: رەسم، عادت، قانون (3) توقلي
توقلى (4) يىتلمەك: قوشولوب ئارالاشب يورماق. (5) قاذغو: قايغو (6) يىما: يەنە (7)
ساۋيلماق: كيتمەك.

XII

برئورروش

(بيتى پارچا)

تەرتش [1] سوۋتى يەمەگى [2]
سىقغلب [3] تورار بىلەگى

*) بو مىسرەع بوبۇغوم قسقادر. مەعنا ھەم ئاڭلاشلمايدر. شونك ئوچون ياى
ئاراسىداغى «تكاىـگە»نى قوشدم، مىسرەع تولدى، مەعنا ھەم ئاچلدى.

www.ziyouz.com kutubxonasi

كۆرمەت (4) آنىڭ يۈرەكى
كەلكەلىمەدت ئۈركەشۇر (5) (ج 1، 273)

ئەرتىش سۈۋىنىڭ «يەمەك» لەرى
قوللارىنى يىگلەريدەن چىقارىپ تابىارلىق كۆرمەدۇر
قولەرىنىڭ شويدەي باتۇر يۈرەكلەرى باركىم
بىزگە قارشى كېلگەلى يىغلىشادىرلار

(1) ئەرتىش: ئېرتىش سۇيى. (2) يەمەك: بىرقەبىلە (3) سىپىغاماي: بىرئىگە تابىارلىق قىلىش ئۈچۈن قوللارنى يىگدەن چىقارىش (4) كۆر قورقماس. مەت شوندەي.
(5) ئۈركەشمەك: يىغىلىشماق.

2

ئوستىغان قويىشى قاپسادى (1)
ئۆمۈنجلوغ (2) اذش (3) يەيسەدى (4)
ئەرتىش سۈۋن كەچسەدى
بودۇن آيىن ئۈركۈشۈر (5) (ج 1، 137)

ئېسىنمۇچى تويىش يىر يۈزىنى ياپىب آلدى
ئۈمىدلى دوست بىزنى كۆرەمەي دوشمەن بولدى
ئەرتىش سۈۋىنى كېچىپ بىزگە نەماۋز قىلماقچى بولدى
ئېل-تۇلۇس ئۈنلىك قورقىشىدەن قورقۇپ قالدى

(1) قاپسامان: ياپماق. (2) ئۆمۈنجلىغ: ئۈمىدلى (3) اذش: چۈزىمىسى كۆرسەتىلمەگەن. عەرەبچە تەرجىمەسىدەن ئورتاق مەعناسىدا ئادەش ئىكەنى تاڭلاشلادر.
(4) يەيسەدى. عەرەبچە تەرجىمەسىدەن يەمەسەدى قىلدى. تاڭلاشلادر ديوانى لوغاتىل مەتندە مەعناسىدا يەيسەمەك بار. (5) ئۈركۈشمەك: مەركەنىك قورقماق.

3

ياندى (1) تەرنج (2) ئۆغراغى (3)
كەلدى بەرو تىغراغى (4)
ئۆزى (5) قويى، ئۆغراغى (6)
آلپلار قاموغ تركەشۇر (7)

---

www.ziyouz.com kutubxonasi

مەقسەد يەدەن قايتقانغا ئوخشايدۇر
بوتلامانغا خەبەرچىلارى كىلادىلەر
تاغنىڭ آراسىدا، ئەيلەنمەسىدە ئىنەگىدە
ياتورلار قاتار، قاتار تورادۇر.

(1) ياتماق: قىتماق. ئەرنىم: بىلگىم. (3) ئوغراغ: مەقسەد. (4) تغراق: كىچىك، چاققان كىشى. بىردە ئەلچى، خەبەرچى ئورنىدا (5) ئوزى: ئىكى تاغ ئاراسىداغى يول. (6) ئوغروغ: تاغنىڭ بېلى، ئەيلەنمەسى. بىردە «ئوغراغ» يازىلغان (7) تركەنىمەنىڭ تزىمەك.

—o—

4

توروتجىق[1] آلب يۆرمەدى[2]
آلملغ[3] كوروب آرمادى[4]
آداشلىق[5] تون ئو[6] تورمادى
قالى ئەرەن تىر كەشور. (ج 1، 131)

ئەمدەت آلب سوكر[1] بيرمەدى
آلموچىلارنىڭ ھەر كونگى قستلشلارى تونى چارچاتمادى
دوستلۇق كوزناقنى توزرە تورمادى
كوب ياتورلارنى قاتارلاب (توروشغا كىيمەدى) (؟)

(1) قورىجاق. ئەمدەت. (2) يۆرمەدى: شەندەي يازىلغان. توغرىسى ھىرمەدى = بىرمەدى، بوشما كىرەك. (3) آلملغ: تاغىرچى، قەرزخاە. (4) آرماق: ھارماق. (5) آداشلق. دەستلق، دوستلق. (6) تون ئو: كلاشىمادى، باشقىش يازىلغانغا ئوخشايدۇر

—o—

5

يەغلس[1] بيتك قىيورلار
آندكەي[2] بيما بەرورلەر
خەندين بەسوت[3] تىلەرلەر
بەسميل،[4] جومدل[5] تىر كەشور. (ج 1، 382)

بەسمىل، جومەل قەبىلەلەرى قاتارلاشادرلار!
ئوزآرا موعامەدەلەر قىلورلار!
ھەم، آنث، سوز بىرەدرلەر؛
خاندان ياردام سورايدرلار.

(1) بىجعاس: موعامەدە، (2) آنىكى: ئاندىدەم، ئانت دېمەكدر، كەلەك.
(3) ئاشلامادى، ئەنكى، موبالەغە ئوچون ئشلەتلگەندە كەد - كەمدە مەعناسىدا بولسا كىرەك.
(4) بەسمىل: برقەبىلە (5) جومەل: برقەبىلە. يەسوت: ياردام.

6

بوذرەچ[1] بىماقىدىردى[2]
آلپاغوتىن[3] آذردى[4]
سوسىين يلنا قادردى[5]
كەلكەلىمەدت بىر كەشور[6].

(*) «بوذرەچ» جوزە دەممىيەت بىلەن ئشكەكرشەدى
باتورلارنى باللاپ آلدى
(روحسەت بولغان) قوشونى يەندەدەن قايناردى
ئولەر كيلكەنى تورلاشاقالار.

(1) بوذرەچ: برقەبىلە باشلىغى. (2) قىدىردى: شوندەي چوز قىمىز يازلغان. ... جندلك 93 نچى بىتىدە ئەدەمىيەت بىرمەك، جەدەي، كرشمەك مەعنالارىدا ... (3) ... قوبلغان، بو ئوزىمىزدەك «قوتوردى» ... قلماق مبارەكم ئاندا ھەم شوبەن ھلامەتى ... ديكەنىمز بولسا سون؟ (3) آلپاغوت: باتور. (4) آذرماق: ئايرماق. (5) قادرماق: قادرماق، ئايرماق، قايتارماق. (6) ئبر كەسمەك: تورلاماق.

7

كەلسە ئديەنك (تەڭك)[1] تەر كەنم[2]
ئەتيلكەمەت[3] تور كونم[4]

(*) «بوزرەچ» بىسەك قىدردى، باكى غەنىمەت قىدردى، ئومەسىيكى، ھەم ... دەكى «قىدردى» سوزى بوكوندەكى تىلدەكى مەعناسىدەكى «قىدردى» بولماسىن؟ ...

www.ziyouz.com kutubxonasi

تارىلماغاي توركونىم
ئەمدى جەرىك جەركەشور. (ج 2، 165)

كومەگمكە بېكىم كېلىپ قالسا ئېدى
مېنىڭ آدامىلارمنىڭ ئىشلەرى باشىلاشار ئېدى
جەمعىيەتىم تارقاماس ئېدى.
ئېمدى قوشونلار ياساۋچىكەبلەر.

(1) ئەبەلاك: ئەگەر. (2) تەركەن: تورك خاقانلارى نامانىجان ويلايەت بېكلەرىگە بېرىلگەن لەقەب. (3) ئەتىلگەمەت: ئېكى‌ئى جلدنىڭ 165بېتىدە خود شول تورلك بازىلغان ئۆندە .ئېتىلگەمەت. شەكلىدە كورسەتىلدىر. مەعناسى ناكلاشىلمادى، عەرەبچە تەرجىمەسىدە صلح ـ يەسلح. دېيلگەنكم .باشىلاشادر. دېمەكدر. (4) توركون. جەماعەت. جەمعيەت، (5) باذيلماق: باېلەنق. (6) تەركىن: جەمع، جەمعيەت. (7) جەركەشمەك: ياساۋچىكمەك.

XIV

ئودەندەگى مەزمومەگە بر عونوان بېرە آلمادم بەلكم بر داستاننىڭ باشلانغىچيدر.

(آلتى پارچا)

1

ئېنىمنى [1]) توكەرمەن [2])
بىلكنى يوكەرمەن [3])
كوڭكولنى توكەرمەن [4])
ئەردەم [5]) بىلە تورلونور [6]) . (ج 2، 192)

ئېكەم تەكرىكە حەمد، سەنا ئەيتەمەن
بىلىم، مەعلوماتنى بېغامەندا!
كوكلمدە توكونلەب ساقلايمەن
مېنىڭ كوڭلىم ماغتانارلىق سېغەنلەرنى ئوراب آلادر.

(1) ئېلى: ئېگە، ئەگى (2) ئۇ كېمەك: ماختىماق، مەدھىيە ساناق ئېيتماق (3) يوكەرمەن: يوك تامىردان يوكلەيمەن مەناسىدا بولسا كېرەك ھەرىچچە تەرجىمىسىدە ئۇيلاماق مەناسىداكى «ئۇ كېمەلىكىدىن «ئۇكېلەرمەن» ئۆگىنى ئەگلاشلادى. (4) ئۇ كېمەك: تۇكۇلمەك. (5) ئەردەم: ئەدەپ، ماختىنارلىق ئىشلار. (6) تورلوتمەك: ئورلىماق.

—o—

2

(يارانتى يلشل جاش [1])
ساۋردى [2]) ئورونك (ئورولۇك) [3]، قاش [4])
تيزيلدى قارا قوش [5])
تون كون ئوزە يوركەنور [6]) (ج 1، 277)

ئول، ياشىل ميرمەنى ياراتىپ
ئاندا ئاق قاشلار (ئەقىقلار) ساچتى.
قاراقوش يولدوزى (ئانىڭ تاماندىن) تېزلىدى
تون، كون (ئانىڭ تاماندىن) بىر بىرىگە ئۇرالغاندىر.

(1) جاش: مىرۋەر (2) ساۋرماق: ساچماق (3) تورولۇك ئيپاق (4) قاش: ئەقىق (5) قارا قوش. مۇشتەرى يولدوزى. (6) يەدر كەتمەك: ئۇرالماق

—o—

3

بيلكنى ئېردەدم [1])
بوكونى [2]) ئۇنوردم [3])
ئوزومنى آئوردم [4])
يالغل [5]) آتم يازلنور. [6]) (ج 3، 174)

بيلمنى ئىسلەدىم
دەكىملەر، ئالىملارغا ئىوگەشتىم
شونىڭ بىلەن ئۆزۈمنى باشقىلاردان مۇمتاز قىلدىم
مېنىڭ ئاق يالىلى آتىم شۇ يولدا غىنا يېشىلىدى. (مېن شۇ يولدا غىنا سەفەرگە چىقامەن)

(1) تۇردەم: تۇرتەدم، نەتەدم. (2) بوكو: عالم. (3) تۇۋۇردم: تۇندەى يازلغان. تۈرگەشدم سەعناسىدا «تۇذەردم» بولسا كېرەك. (4) آذرماق: ئېرماق. (5) يالغل آت: تاق ياللى ئات (6) يازلنماق: يېشلمەك.

—○—

4

تولوغنى تىلەرمەن
تاۋارىن يولەرمەن (1)
تىلەكنى بولارمەن (2)
يىلقىم آنكلار (آكلار) تۇبلەنور (3) (ج 3، 64)

بويو كلىكنى تىلەيمەن
ئونى مال، تاۋار بىلەن بىر كىتمەيمەن
يىلقىلارىم شۇ يولدا تالانىپ بتسە ھەم
مېن بو تىلەكىمگە ئېرىشەرمەن.

(1) يولەمەك: يۆلەمەك، تىرەمەك. (2) بولماق: تاپماق (3) تۇبلەنمەك: تالانماق.

—○—

5

يوكوردى كمۆل آت (1)
چاقلدى قىزل ئوت
كويوردى (2) آروت ئوت (3)
ساچراب آنى ئورتانور. (ج 2، 64)

گوزەل ات يوگرە باشلادى
ئۇنىڭ تويانىقىدىن ساچراغان
قىزىل آلاۋلار
ھەر ياماندا قورويب ياتقان ئوتلەرنى كويدۈردى.

(1) كمۆل آت: چېرەيلىك، گۈزەل ئات. (2) كويورمەك: كويدۈرمەك.
(3) آروت ئوت: قورۇقان ئوت.

www.ziyouz.com kutubxonasi

6

یەسمیل سوسین قومتی (1)
یارچا کەلب یومتی (2)
«آرسلان» تایا ئەمتی (3)
قورقوب بلشی تەزکینود (4)

یەسمیل ئەییلەسی قوشونینی قوزغالدی
هەمەسی کیلب یغلدی دا
«آرسلان»ە تایا حەرەکەت قلدی.
براق ئوالەرنڭ باشلاری قورقودان ئەیەسەکەدە ئیدی.

(1) قومنماق، ...، قوزغالماق (2) یوومماق، یغلمق (3) ئەمەمەك، حەرەکات ئیتمەك (4) تەزکینمەك ئەبلەمەك.

XV

بر مەدرسیەدەن

ئوچ پارچا

1

ئەردی آتین تاتورغان
یاولاق (1) یاغیغ قاچورغان
ئوغراق (2) سوسین قایتارغان،
باسنی ئولوم آختارو. (ج 1 - 425)

(ئول تنگلقدا) آتینی تاتورغوچی (میوه... کوب ئیدی)
یامانلار، یاولارنی قاچورغوچی

1) ... ادەبیاتی نەمونەلەری «Обзор древн. Тюрк. литературы».

«ئوغراق» قەبىلەسىنىڭ موجودلەرىنى قايتارىب تورغوچى ئىدى.

(ئىلك سوڭى) ئولوم آختارىب كېلىب ئونى باسدى!

(1) ياۋلاق: يامان. (2) ئوغراق: بر قەبىلە.
ئىككىنچى جىلدنىڭ 61 نچى بەتدە بىلە شو تورلۈكنىڭ ئوزى بار، ئوندە ئىككىنچى
مىسرەعدەگى «ياۋلاق» ئورنىدا «ياۋلاق»، «قاچورغان» ئورنىدا «قايتارغان»
يازىلغانكىم «قايتارغان» دېمەكدر. ئوچىنچى مىسرەع يوتونلاي باشقا: «بويىن ئالب
ئالدىرغان» ئېمىش (ئالب قىيرغان، يوككەن)، تورتىنچى مىسرەعدەگى «ئاختارو»
ئورنىدا «ئاختارو» يازىلغانكىم بىلە شول «آختارو» دېمەكدر.

—

2

يغى ئوتىن ئوچورگەن
توپلىن[1] آتىن كوچورگەن
ئىشلە ئوزوب كەچورگەن
تەگدى ئوقى ئولدوردى. (ج 1، 428)

—

ئولارنىڭ توتلەرنى ئوچوردى
دوزاقلارنى ئەسكە، قونغان جايدان كوچوشكە مەجبور
ئېتكوچى ئىدى.
كوب ئىشلەر ئوزدورگەن تەجرىبەلەر كورگەن ئىدى
(ئولوم) ئوقى ئېتىب ئولدوردى ئونى!
(1) قوشون قوبوب تورغان جاي.

—

3

تورغان ئولوغ ئىشلەقا
تېرگى[1] ئوروب آشلاقا
تولوغ[2] قادر[3] قىشلاقا
قوذتى[4] ئەرىك ئولدوردى[5] (ج 2، 45)

—

www.ziyouz.com kutubxonasi

دولوغ تىنلەر ئۆستىدە نورغان ئىدى
سوفرەسى ئىلىكە آش بېرىش ئۈچۈن ھەر ۋاقت آچىق ئىدى
شوندەي بېشىڭ قاتتىغ ساۋۇغىدا!
ئىلنى ئومىدلەر آرالىقىدا قالىپ كېتتى.

(1) ئېركى، سوفرە- (2) دولوغ: ساۋۇن- (3) قادر: قاتتىغ (4) قونچى: قويماق. (5) ئومىدۇ ساق: ئومىدلەنتۈرمەك.

[illegible] بوندەكى [illegible] سوزلەرى [illegible] ئش + لا [illegible] قا بولسا ھەم [illegible] لار [illegible] قالدى.

شۇلا ئۇرۇنلە [illegible] ئەسەرلەركە باغلانغان پارچالار بار [illegible] ھەم [illegible] بار ئەرتەمى

قىتچىان بازدىك ئى توغول
ئەردىك موندە تىنج ئەمول[1]
آتتى نەمەسى سەن تونكول (توكول[2])
قىلدىڭ ئەرسە قىلماغى
(ج 1، 71)

[illegible] موندە تىنج [illegible] ئۇرغان [illegible] بار [illegible]
[illegible] ئەسنى [illegible]
[illegible] ئزان [illegible]

(1) قاتچان [illegible] (2) تىنج [illegible] ئەمول تىنج (3) توكولماق [illegible]

يە

بار [illegible] آيماڭ
[illegible] كوروپ قالىماڭ
كونكول بەرو يايماڭ[3]
بولسونك ئەرنىج بولماغو
(ج 3، 186)

بارلىقدا ئىگە خەبەر بېرمەى كېتدىك
بوردەكېنگە قايتىب باقمادىك.
كوڭلنى بز تامان ھەرەكەت قىلدىرمادىك
بولماغور كېشى بولوبسەن چاغى

(1) نەلوك قانداى، نىگە. (2) كىرو: كېين (3) يابماق: بلگنىز ئىشلەتلگەن باشقا ھەرەكەت بېرمەك مەعناسىدا ھەم ئىشلەتىلەر ئىكەن.

—٥—

1

كەلدى مەنگە ئلت [1]
آيدىم: ئەمدى يات
قوشقا بولىب ئەت
سەنى تېلەر ئوس [2]، بورى (ج 1، 39)

مەنگە ئويمەر كاعېرى كېلدى
مېن ئونى ئوللەردم «سېنى قلراقوشلار، بورىلار پارچالاسون

قوشلارغا يېم بولوب
شوندە يات ئېمدى.ا» دېدم.

2

كوروب نەچوك قاچمادنگ
«يلمار» سوۋن كەچمەدنگ
تاۋارنىگنى ساچمادنگ
يېسون سېنى آر بورى [1]،
[1]) آر بورى: سارتلان. (ج 1، 75)

—٥—

آنك تشين كەچوردوم
ئيشن [1]) يېما قاچوردوم
تولوم ئوتېن [2]) ئىچوردوم
ئيچتى بولوب يوز تەريى (ج 1، 48)

---

www.ziyouz.com kutubxonasi

ئازك ئشیمی بئرب
یولداشینی قاچردم
توزیگە ئولوم داروسی ئیچردم
ئول یوز تیرلەری بیلەن ئیچتی.

(1) ئیش: ئیش، یولداش. (2) ئوت: دارو.

ئیتل سوۋی آقاتورور
قایا توۋیی قاقاتورور
بالق تەلم باقاتورور
كولونك [1]) تاقی كوشەرور [2]). (ج 1، 70)

ئیدل سوۋی آقب تورادر
قایالارنك تاشلارنك توبگە قاقب تورولر
آندا كوب بالقلار، باقالار تورادرلار
ئولوب تلشب هەر تاماندا كیچگینە كولچەلەر پەیدا بولادر.

(1) كولولك: سو توپلەنب تورغان یەر. (2) كوشەرمەك: ئولوب تاشاق.

حەسینی برگیشی توغریسیدا

سەغرەمش [1]) ئولغون [2]) قویاق [3])
سەرمەمش [4]) سوتەدن قایاق [5]) (ج 3، 125)
بشریلۇ یاقری [6]) قمیاق
توشغورور [7]) یوغری [8]) جاناق (ج 3، 24)
قوندا جیقا [9]) مەنك یاغاق [10])
بارجا بیلا آیروق [11]) تاباق، (ج 1، 349)

قوناقلار، نارقلار نازو كەنەشمشی، پشمشی
سوتلەردەن قایماقلار سوزلمش
ئیچ یاغی بیلەن قایماق پشریلادر
تاباقلار، جاناقلار تولادر

نیلەنچی كیلیب قالسا ملك یاتغاق
بیر بیلیب ئۈیاك ئوسنیگە تاپر بیجا تاپاق هەم بیلدیر بیلمەس.

(1) سەقتر مەملك: تارقالشماق، یوقالاشماق. (2) ئونەون: ئاگلاشلماس (3) قوباق: ... «...» دیبلگەن دەم. ئارق ... بر دانەسی. ئونلك ئورنكچەسی «قوباق» دیر. (4) سەر مەمەك: قویوق بر نەرسەنی سوپوق بر نەرسەدەن سوزوپ ئالماق. (5) قاپاق: قابماق. (6) باقیری: ئیچ یاغی، چەربی (7) توشغورماق: تولدرماق. (8) بوتری: بر تورلی ئیدیش. (9) قولداچی: تیلەنچی. (10) یاغاق: یاغاق. (11) آیروق: ئایرم.

بر ناسیحەت.

قاردوسی [1]) ینجو [2]) ساقنماك [3])
توزغوئی [4]) مەنجو [5]) سیزنمەك [6])
بولمادق ئەگكەنسەنك ایسمەنمەك)
بیلكەلەر آنی بیوار [7])   (ب-۱-۰ 351).

سوزدا بورغان مەنە سوزلەری ئەجو دیب ئویلەمەك
هرکە هەدیبە ئیندكەن تاماقنی خزمەت هەققیغا حیسابلاماك
بولمانان نەرسەگە سیونمەك
ئەگمەکلار بولمەدەن قاچیندارلار.

(1) قاردو: ئشدا سوز ئوزرە سوروب بیورغان سوز سیدەلری. (2) ینجو: ئیجیب (3) ساقنماق: گومان قیلماق. (4) توزغو: ئارموغان، هەدیبە ئیلگەن تاماق (5) مەنجو: خزمەت هەققی. (6) سیز سەمەك: گومان قیلماق. (7) بیوار ... : ... قالاشماق.

[illegible]

[illegible]

۱

نصیحت

ایشتیب آتا آنه‌نینگ سوزلارینی[1] قالدیرما[2]
ایاتینگ (آتانگ) قوییب[3] بولوب[4] کوزدن[5] قیلیب یانا قویوب[6]
(۱، ۱، ۶۶)

قولداش بیله یارالشیل قارشیب آدیم[7] توطورما[8]؛
بلکه توت یواش ژا تاقاطو[9] سوزلین[10] یاریلیب توطورمه[11]
(۴، ۳، ۶)

آغریق[12] آغریشنی آدنامقا[13] یودورما[14]
آچیروب[15] کوزدک توشاریب[16] آدناغونی یودورمه[17]
(۴، ۳، ۵)

—

آتانگ آنانگنینگ سوزلارینی تاپتارما، تولارنی تیگلا
سوزوم مال، نعرسه تاپیب قولتوروب کمتالیک قیلما (*)
قولداشنگ بیلان یاراشیب‌تور، تولکه قارشولق قیلیب باشقا تورنالر
تالاب یوریا.

(*) [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

۴

[illegible]
[illegible]

www.ziyouz.com kutubxonasi

تورکنلك ياۋش ناۋوغسكني بيرك توت. يازيدا ياۋابي قوشلار
كيتيلەن بوكدورمە.

توز بوكىكنى. آغر ئەدكنى بلشقالارغا يوكلەمە
توزكنى آچلقدان كوچسزلنەدربدە باشقانى توبلەرما

(1) ساۋ: ئسون. (2) قادرماق: قايرماق، قايتارماق. (3) قوپ: تەنكيد ئشلەتيلەدر، «جودەيەم» دېمەكدر. (4) بولماق: قيماق (5) كوزەزلك: ئوجون كەنتولك. تەكبيەبور، شادلق. (6) آديو: تادين. قەزى، باشقا. (7) ئودورماق قيلماق. (8) تاقاغو: تازوق. (9) سوزلين: قۇرسلارنك متعزمرۋە عدرملەرنك متودروح. ديكندەرى چيراەلك بر قوش. (10) ئودمرمەك: ئوذەرمەك، ئيركەمەك. (11) سەمەر بوكى (12) آذناغو: باشقا. (13) بوذورمەك. يوكلەمەك (14) آچرماق. تاچ قالدرماق (15) ئوشارب: كوچسزلەنب. (16) تودورماق. توپدرماق.

2

يەدە ئشو مەۋروغمە

ئوچ، كەلك ¹) قاموغ كيشينك يالنكوق (يالنكوق) ²) ئوزە
الم³) بيل

ئەذ كولو كولك ئوغلجا، ⁴) ئەلسكنك بيلە آلم ⁵) قيل
(ج 1، 48)

كولسە كشى بورنككە كوركۆلك يوزن كوروتكيل؛
ياۋلاق ⁶) كوذەر ⁷) تيلنكنى ئەذكوسلاۋغ تيلەتكيل
(ج 2، 82)

يوندمب⁸) ئولوغ تلبارو⁹) تاۋراق¹⁰) كەلب يوكور كيل
قورعاق¹¹) يلين يوذون¹²) كور قانسا توشەر قوذى¹³)
ئيل¹⁴) (ج 1، 371)

معناسى:

ئاتانك نەسيحەتينى قاتتق توت بەختلى بولوب كوتلك كوندەن تاتلراق بولادر.
ئاتا - ئاناكنى سيوتەدر خزمەتك سەنك شون سكارچە قايدالى موكامات قايتارادر
خزەينەم كوب: مەشەيمە، قوشونم كوب ديب ئەرسە بيلەن شادلانب ئاكنى يوقانما.
قوچلەرمگەنا يسكوكرەك كمربب سورغانلار بار چيين كه ئوز جيلەلەرينى ئونكدرە ئالماسلار

كەلسە قالى قاتىغلىق مەنتەرلەر، (*) تەيو سەرىنكىل (*)
ئوتلەنلار (*) ئېتقىن يىلپ تور آنجا ائىكلار تىرەتكىل (*)
(177 ، 8 ج)

بولمش نازىكىك سەۋە رسەن افرون (*) آنكار
سەۋىنكل
بارمش نازنگىك ساقىنما (*) آزراق آنكار ئوكونكىل (*)
(287 ، 8 ج)

ئوچ. كىلك دېگەن نەرسەلەر آدەملەرگە قەررگە بىلەر. آلماى
قويماسلار

بونى بىلدە كوچلك يېتكەنچە قولك بىلەن كوب كوب
ياخشىلق قىل.

بوزگە كولگەن كشىگە چېرەيلك بولوب كورون (*)
يامان سوزدەن نېلگىنى ساقلا، ھەر ۋاقت ياخشى سوز ئېيتە
ئولوغلار سوزلەرىگە چاقرغاندا تېزرەك يوگورب بار! (**)
نورۇق بىللەر دە ئېل. ئولوسغا قارا. قايىرغا قوندا شونگە قون
ئاچانكى قاتتىلىق. قارا كون كىلدى. بو ھەم بوتەدر، دېب
سەبر قىل!

زامانە نىشلەرىنى بىلەب تور! دراق ھەممەسىنى ئىشلەمىشدەن نارتىن.
قولگىداغى نەرسەنى سېۋسەڭدە ئونگە ئېغرات شادلانما.
قولدان كىتكەن نەرسە ئوچون دە قايغرما! ھەسرەتىنى
آزراق چىك.

(*) ئوتادغوبىلىك ئېكەنى دېيدر:
كولەر يوز، ئېسىك سوز، ئولاناك تلوار *
يوش آزاد كشىلەر بو ئوچكە آوار
مەعناسى: كولەر يوزلى، ئېسىق سوزلى بول، مال ئولاشب تور. ئاراد
كشىلەر شو ئوچ سېفەت ئالدىدا يېقىلىشادرلار.

ئولوغ ھورمەتى بار آزوندە تورو *
ئولوغ كىلسە قويمىل آذاقىن تورو
مەعناسى: ئولوغلارغا ھورمەت دونيادا قاعىدا، قانوندر. ئولوغ كېلگەند
ئورنىڭدان تۇرۇب تور.

(1) كمك: حسد. (2) بالكوني: تمان. (3) آلم: قرز (4) توغانچا: قادر بولغانچا (5) تعلم: كوب. (6) باۋلاق: يامان (7) كوڭەرمەك: سالالماق (8) ئوندەمەك: چاقرماق. (9) تابرو تبا، تامان. (10) تاۋراق: ئيزرك (11) قورغاق: قيرق، قدحت، تاچاق (12) بوذون: ئيل - ئولوس (13) قوذي: قوي (14) ئيلەمك: ئينمك، قونماق. (15) ئۇرتەمك: ئوتمك. (16) سەرنەمك: چيدامك. (17) ئوذلەمك: زامانا. (18) تيرمەنمك: ئشدمن چكمك، تارتماق. (19) آقرون: سكن. (20) ساقنماق: قيغورماق. (21) توكونمك: حسرت چيكمك.

3

يەنە شو مەۋزوعدا.

بلقماس بودون[1]) سەۋيكسوز[2]) يودقي، بوذي[3]) سەرازقا[4])
قيزغان ئوليج[5]) توزونلك[6]) قالسون جمۋلا[7]) يارينقا[8])
بيرميش (يەميش)[9]) سەنك بيل يالنكوق (ياسوق)[10])
تاپار قارنقا
قالمش تاۋار آذنك[11]) كرسه قارا نورونقا (ج3، 167)
كوركلوك[12]) تونوغ ئوزونكا تاتليغ آشيغ آذينقا
توتغيل قونوق آغرليغ[13]) يارسون[14]) جەۋنك بودونغا
(ج1، 47)

ئوغلان، ئيل ميپرسز، قاۋاقلاري سالنغان بەخيللەرگە قارامايدر
سين بومنااقلق، كەسب ئيت كي شوھرەتلك ئيرتەگە قالسون (*)
ئنسان لوز قارني ئوچون ئابادر؛ ييكمك، بيركمك ئوزگدە
قالادر

) قيلنج ئيزگو بولساقاموغ خەلق سەۋەر قيلنجي كوني بولسا
نورگە آغار

معنيلسي: عادتي، ئيشي ئيزگولك، توغريلق بولغان كيشيني خلق سيۋەدر. شوندەي كيشي نورگ چيقادر. (قوتادغوبيليك)

سېن قارا ئۇرۇنغا كۆرگەچ قالغانلارى باشقالارنىڭى،
چىرمىلىك ئونىك ئۆز گېنىكى، تاتلى آشكىدان باشقالارغا بېر
قوناقلارنى جورمەتلى ئونكى شومرمتاك ئېل آرا يايىلسون.

---

(1) بوتون: بوتون، ئېل-ئۇلوس. (2) سەۋيكسوز: سوجەبىنىفز. (3) بودقى، بوذى: بونىكى سوزنى «كالإبالسلام، صەرەبچە تەرجىمەسىدە «كاليم الوجه» دېيلگەن، قازىلاروى سالنىغان كشى دېمەكدىر. (4) ساران: بەخىل. (5) ئولىيج: ئوغولغىلىم. (6) توزونسلك: بۇمشاقلق، حلم. (7) جىملۇ: شومرەت (8) ياربىس: ئىورتە. (9) يەمىيش: ياى گرا سىدا ئالىنغان بو سوز باسما نۇسخادە يوقدر. براق عەرەبچە تەرجىمەدەن، مەم ۋەز نىدەن بو سوزنىڭ بارلىغى بىلنىب تۇرادر. (10) يانكوق: ئېنسان (11) آذىن: باشقا، عەير (12) كوركلوك: چىرەيلىك. (13) آغرلىغ: حورمەتلى، (14) يادىماق: يېياق.

يەنە شو يولدا.

الفيل ئوكت معنىدەن ئوغول ئەردەم [1]) تېله
بوينا [2]) ئۇلوغ بيلسكه [3]) بولوب بيلسكنك ئولا
(ج 1، 52)

بيلكه ئەريك ئەدكو توتوب سوزين ئيشت
ئەرذەمىنى ئوكرەنيبەن ئشقه سورا [4]) (ج 1، 358)
كولسه كيشى، تاتما آنسكار (آكسار) ئورتار كول آ
بالقيل آنكار ئەدكوليكين، آغزين كۆل آ (ج 2، 22)
تەكمەئيۋيت [5]) آشقا [6]) كوروب تورعيل آلا [7])
چاقمىلىق چاقب ئېۋسە قالى ئوذلور [8]) يولا [9])
(ج 3، 19)

باغينك تلباقەترو [10]) بلقب بوكلىنك (بوكدەك) [11]) سله [12])
ئوغراب [13]) قالى كەلسه سەنكه، قارشو سوله [14])
(ج 3، 203)

قورقمە، آنسكار (آكار) ئوترو توروب نەكرە يور آ
قايس آنك آلبافوتين [15]) آندان [16]) يار آ (ج 2، 286)

www.ziyouz.com kutubxonasi

ياشنىڭ قىلىچ باشى ئۈزرە قاققىل يارا
بېجىلمە ئاتىڭ بويىنى تاقى قالغان ئورا (1) (286، 8ب)

ئوغلان، مىندىن نەسىھەت ئال، ئاداب تىلە، ھەرىلەتلىنى بول
بىلىك ئۇلۇغ ئالىمى بولۇپ بىلگەنلەر كىبى ئولايىن
ئالىم، ھەكىم كىشىلەرنى ئىزگۈ تۇتۇپ ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى
تىڭلا ھەر بىلگەنلەرنى ئۆگىنىپ ئەمەلىگە ئاشۇر.
بىر كىشى سېنىڭگە كۈلسە، ياخشى مۇئامىلە قىلسا، سەن ئۇنىڭغا
قىلغىن ئەۋۋەل ئاتا ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلە قارا، ئاغز بىلەن كۈل.
ھەر ئىشكە شاشقىناق بىلەن تېگمە، سېكىن گەپدە ھەر ئامالىنى كۆر،
سوڭرا ئىشلە
چىراغ ياقماق ئۈچۈن شاشسا، يېشىپ چاقماق چاقسالىك، چىراغ
ئۆچەر. (*)
بولۇڭغا ئۆتكۈر كۆز بىلەن دىققەت قىلىپ قارا. خەنجەر كىبى
قىلىراپ تۇر.
قاچانكى سېنىڭگە يوردۇنىنى قەسد قىلىپ كېلدى، ھەرھال قوشۇن
بىلەن قارشۇ چىق.
ئۇندىن قورقما قارشۇ تۇر، تېك. مىسىدە ئەيلەپ يۇر
ياتۇرلارىنى قولغا تۇشۇر، ئاندان كېيىن يارپ تىلشلا
ياشنان قىلىچنىڭ باشىغا تۇرە يار،
ئۇنىڭ بويىنى قالغان ساۋۇتنى بىلەن بىرگە كېسەلسۇن.

(1) ئەردەم: پەزىلەت، ئاداب (2) بوي: ئەل، قەۋم. (3) بىلگە: ئالىم ھەكىم. (4) سوراء سورا (ئاسۇرمەك. يۇرگىزمەك ھەيدەمەك (5) ئىبۇيىت: شوندىن يازلغان. توغرىسى «ئەجەلە ئېتىمال»، ھەشاشلىنا ق» مەغلىسىناھى كۆزەكدىن «تىبۇيبە» بولسا كېرەك. (6) ئاشقا: شوندىن يازىلغان. ھەرپچە.

(*) قىيۇە كرمە ئىشكە بىر قىل، سورىن ئىبۇرە قىلمىش ئىشلەر ئۆكۈنە-
چى بارىر
(قوداتقوبىلىك).

مەنىسى: ئىشكە ئاشقىلىق بىلەن كىرمە، سەبىر قىل. شاشقىلىق بىلەن قىلىنغان ئىشلەرنىڭ ھەسرىتىنى كېيىن بىلەن چېكىسەن.

نە ئىشنى ئۈتىرۇ كېلسە سەنىڭكەت ياقىن بول ئىشنىڭ ئۆكىنى
سونىشى ساقىن
(ھېبەتۇل ھەقايىق)

تەرجىمەسىدىن «ئەشقا» ئىكەنى ئاڭلاشىلىدۇ. (7) ئالا تۈگرىشى «سىگىن» مەنىسىدە «ئولا» بولسا كېرەك. (8) ئۈزلۈر: شۇندىن يازىلغان. تۈرتىمى جەرەنلىك موقامنى يوق. تۈگرىسى چىراغلىق ئۈچەشى مەنىسىدە بولغان «ئۈزلۈر» دىن «ئۈزلۈر» دىر. (9) يولا: چىراغ. (10) ئەتر و ياشاق: ئۈنگۈر كۆز يۈلەن قاراش. (11) يوكدە، جىمجىر. (12) بىلمەك: تايراباق (13) ئۈغرالماق. تەشت ئېتمەك. (14) سولۇمەك قوشۇن تارتماق. (15) ئالپاغوت: باتۇر. (16) ئاندان: سوگرە. (17) تورا: قورۇغىدە كەيلتۈرغان كىيىم.

—()—

5

مېھمان ئۇتۇش توغرىسىدا

قوشنى، قونوم، آغشقا [1]، قىلغىل آيىكار آغرلىق [2]
آرتوت [3] آلب آتونغىل [4]، ئەدگو تاۋار ئوغورلوق [5]
(1، 104)
كەلسە ئوما [6]، توشور كيل تسىن آنك آزوقلوق [7]
آرپا، ساماں ياغونغىل [7]، بولسون آتى يارولوق [8] (2، 255)
قولسا [9] قالى ئوغرابان بىر كيل تاقى آزوقلق
قارغش قىلار ئومالار (يوبجيغ [10]) كوروب قونوقلوق، (1، 23)

قوشنى، قوناق، ھەم قەبىلە كىشىلەرىگە يالغشىلىقى، ھۆرمەت قىل، آلارنىڭ يۈرتەمسىدەن بىر ھەدىيە آلساڭ ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئوتارلىق يالغشى بىر نەرسە تاپىلارلا.
قوناق كېلسە قونەدۇز، چارچاغانلىقى كېتسۇن، ئۇ بىر آز تىنسۇن. آرپا، ساماندىلار آتى ياقى كېتەرپ، قوي ئۇنىڭ آتى آيغانلاتسۇن، شادلانسۇن.
يەنە آزوقلۇق تىلەسە بىرەيىر.
چۈنكى ئۇلار قوناقلىقنى توبەنچە يامان كۆرسەتلەر ھېچنى قارغايا بولارلار.

(1) ئاتقىنى ياسانا نوسقا دائىرىدە شىكلىدە توشكەن. توغرىسى ئەدىبلار جاماعەت مەشلارىدە ئاۋرىش دە نوغۇش بولسا كېرەك. (2) آغرلىق: ئەكرام ئىھتىرام ئەتمەك. (3) آرتورلى: مەئىبە. (4) آتوتماق: تايارلاماق. (5) ئوغورلۇق:

[illegible] يوريتى ئېتارگى. (5) ئوما: ئوتاق. (6) آرو قلوق: پارچاسلق. (7) پاروسانى: [illegible] (8) پارو غلوق: ئاپتسلق. (9) قولماق ئيدىك (10) [illegible]: [illegible] بابان.

6

ئەربىيە توغريسيدا

ئەكوى[1] مەنىك سالەرمنى بيلكەلكىكە[2] آي[3]
ئينور قالي آتاتسا[4] قىراق سانى لاى (ج 1، 179)

كوئكول (كەكول) كەنگىك پولسا قالي يوق، جيغاى[5]
قىلسا كوجن[6] بولماس توق، باى. (ج 3، 180)

عقللى بىلملىكە مينك بو گەپنى بىشكر كەنىت[illegible]
ئاى آتلار سانىغا كرىب قىراق ئىنەدر.
كمنك كوكلى بوقسول تيلەنچى بولسا
ئونى گوچلەب تويدرب بولمايدر.

(1) ئەكور: بىشكر. (2) بيلكەلك عقللى بلملى. (3) آى: كەنت
(4) آتاتاق: ئالاشماق (5) جيغاى: تيلەنچى. كوجن: كوچ بلن.

7

بر كورەك حەققيدا

قويغاشب ياتسا[1] آنىك يوزينكا (يوزيكە)
آلسيقلر[2] توكين[3] آنىك سوزينكا (سوزيكا) (ج 1، 206)

منك (مگە) كيشى يولوغى[4] بولوب توزينكا (توزيكا)
بير كەلمر[5] توزين آنك كوزينكا (كوزيكا) (ج 3، 10)

آزلار توزم آنىك توزينكا[1]
[illegible] كوزم آنك توزينكا[2] (ج 1، 248)

(توزلك يوزيگە باقغان كشى تورك سوزلريگە [illegible]
[illegible] جلمغا [illegible] [illegible])

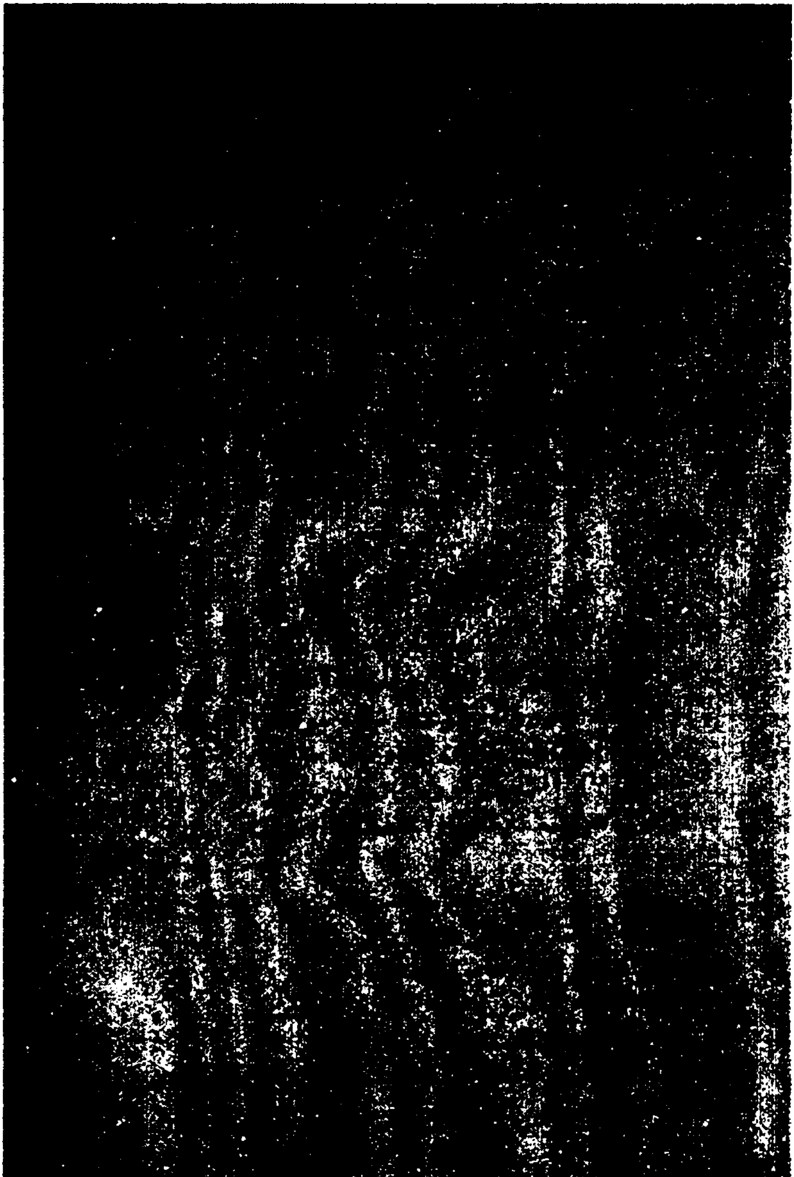

www.ziyouz.com kutubxonasi

ھەر كىمنىڭ بولسا تۈزۈمسىز دېگەندە ئەمگەكسىز بولاتتى. ئۇلار كىمنىڭ بولسا ئۇلار ئۇقۇم ئىسمەكتەر، ئىشلەمەسلىكى ھەم ئوغرى كىلىسىدىن يىغىپ تۇرادى ... ھەر كىمنىڭ بولسا كېرەك.

ئوغلىغا نەسىھەت

ئوغلۇم، ئۆگۈت ئالغىل بىلىكسىزلىك كېتەر[1]
ئالقىن ئەمگەك (ئەمگەك) ئالغىل بەكمەس قاتار (ج 1، 367)

قارغا قالى بىلسە مۈنكىن (مۈگىن) ئۇل بۇز سوقار[2]،
ئاۋجى يەلشەب[3] تۇزاق تىلانىمكە (مەڭسكە)[4]
قارار (ج 1، 356)

ئېچىك بولوب ياغىنى يىرگو[5] ئەدمەس
نەدكەر مەدەب[6] ئاتى ئىلىنى قونار[7] (ج 2، 24)

بولغاق[8] ئۆگۈش[9] بولسا قاچان بىلكىنىك بىتەر[10]،
يالكشاق (ياكشاق) ئەلىم سايراب ئاتى تامغاق[11] قاتار.
(ج 1، 38)

سەۋىنچە كېل يوند[12] ئۆگۈر[13] ئاذغر[14] ئاتىن[15]،
ئالتون كۈمۈش بولنايان[16] ئاغى[17] ئاۋار
(ج 2، 12)

ياغى ئەرۋر يالنكوقنكر (يالڭوقنىڭ)[18] نەندى (نەڭى)
ئاۋار
بىلىك ئەرى ياغىسىن ئەلوك[19] سەۋەر
(ج 3، 285)

بىلگە ئەرەن سۆزلەرىن[20] ئالغىل ئۆگۈت[21]،
ئەدگو[22] سۆزىغ ئەدلەسە[23] ئۆزگە[24] سىڭكو (سىڭەر)
(ج 3، 115)

ئەردەم[25] تىلە ئۆگرەنىن[26] بولغا كۆۋەر[27]
ئەردىمسىزىن[28] ئۆكۈنمە[29] ئەنكەدكو (ئەگمەكو)[30]
ئەنكەر (ئەگەر) (ج 1، 213)

ئۆس[31] ئاس[32] كورۇب يوكسەك قاليق[33] قودى[34]
چاقار[35]
بىلگە كىشى ئۆگۈت بىرب ئاۋراق[36] ئوقار[37]
(ج 3، 84)

[illegible]

كىشىلىك قالقانى بولسا ئۇنىڭ [illegible]

عەقلى بولسا بىلىم ئارتۇرىدۇ [illegible]

قارغالىقى [illegible] سېرىكى

[illegible] ئاچى باشتىن [illegible] قاراپ [illegible]

[illegible] تاپ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

سوزۇ بىلەرچە ئانلارلا، ئايغرلار، ئاتلار بولسا ھەم [illegible]

ئالتۇن، كۈمۈش ھەم ئىگە كىلى ماللارسىنى تۇتقۇن قىلماسۇن

نەرسە، تاۋار ئادامنىڭ دۈشمەنلەر يەرلەر.

بىلىملىك ئەگلى كىشى ئۆز دۈشمەنلىرىنى قانداق قىلىپ سۆيەدۇر.

بىلىملىك كىشىلەرنىڭ گەپلىرى بىلەن ئۆگۈت ئال

ئىزگۈ كىشى سۆزلىسە ئۇنىڭ سۆزى جانغا سىڭگەيدۇر

ئادەمنىڭ پەزىلەت تىلىسە، بۇ يولدا ئەگمىبۇزلى بولما

ئادىمىزى، پەزىلەتسىز ماختانغانلار ھەيران بولماقلىق چاغلاردا

ھەيران بولۇرلار.

قارىغۇش ئۆلەكەمنى كۆرگەچ يوقارىدىن (پەرزادان) قونادىر

ئەگلى كىشى ھەم بېرىلگەن نەسىھەتنى تېز ئاڭلايدۇر

(1) كېتەرمەك: كېتكەزمەك. (2) سوقماق: چوقماق. (3) باشىب: باشىپ (4) مەكە: دان. (5) بىرمەك: نەتىجىسىنەك. (6) ئەنگەرمەك: [illegible] (7) قونماق: ئالماق. (8) بولغاق: بولغانماق، ئىچىرلىك. (9) گۈكۈش: كۆپ. (10) باگماق: [illegible] (11) تامماق: تاماق. (12) يونت: ئات. (13) ئۆركۈر: [illegible] (14) ئادغر: ئايغر. (15) ئايىن: [illegible]

(*) سىناما يالغۇز سەن بوزوك بىل ئۆلۈم * تايانلىق باغىغا تىمۇر قالقان ئىگە (قۇتادغۇبىلىك)

[illegible] ئۆلۈم [illegible] بولسا قالقانى تىمۇر بولسۇن.

...سېتىلىپ ...نى باراتى بىلەن مەناسىدا ۋە آتىنى ...بولسا كېرەك. (16) يولىلماق: ئەمىن تولغان ئېيتماق. (17) آغى: ئىپەك قوماش. (18) يالگوق: ...سان. (19) ئىلوك: ئۆپكە. (20) ساۋ: كەپ، سۆز. (21) ئۆگوت: نەسىھەت. (22) ئەدگۈ: ياخشى. (23) ئەدلەمەك: ئەيلەمەك. (24) قۇن: جان. (25) ئەردەم: ئاداب. ئەزىلەت (26) ئۆكرەنىپ...ئەدنى يازلغان. ئوقۇيتى ئۆگرەنىپ بولسا كېرەك. (27) كۆزۈم: ئەكسىيولى كىشى. (28) ئەردىمسىز: ئونىدەي يازىلغان. ئوقۇيتى ئەردەمسىزىدە بولسا كېرەك. (29) ئۆكۈنمەك: ياخشاماق. (30) ئۆكۈنمەك: ھىيران قالماق. (31) ئوس: ئەرەبچە «نەسر»، ئارسچا «كەركەس»، ئالغان قۇشنى. قاراقۇش ھەم دېيىلەدى. (32) آس: ئولەكسە. (33) قالىق: ھاۋا، ھەۋا. (34) قودى: قىسرى، قويى. (35) چاقماق: قىرماق. ئىككى جىلدنىڭ 15 نچى بەتىدە قوش قىرماق مەناسىدا «چوقىماق» سوزى بار. (36) ئاۋراق: ئىزراق. (37) توقماق: ئاكلاماق.

—o—

10

دونيادان شىكايەت

I

كوزوم يەلشى سلۇرۇقوب [1]) قودى[2]) آقار
بىلىنب آژۇن ئەمگەكىن توكەل ئوقار[3]) (ج 2، ب 180)
توغوب تالقى قالىادى مەنكو ئەرمن
آژۇن كۆتى يوللوزى توتچى[4]) توقار. (ج 3، ب 280)
آژۇن قوتى، كونلوزى يەلكىن[5]) كىچەر
كىنى قالى ساتغاسا[6]) كوچن كەۋەر[7]) (ج 3، ب 214)
ئەمگەكسۆن تورغوبوق موندە تامو[8])
ئەدگولوكوك كورمەد سب[9]) آژۇن چىقار (ج 1، ب 351)
باردى ئەرمن قونوق بولوب قوتقاساقار[10])
قالدى يلۇوز ئويوق[11]) كوروب ئەۋنى
يىقار. (ج 1، ب 79)

—

دۇنيانى بىلىپ ئۇنىڭ بىمەنىلىكىنى ئاڭلاپ
كۆزلىرىم ساچىلىپ قويۇپ ئاقتىلار
دۇنيالىق تۇرلىش بولسۇنلارى ئۇرتاق ئوندار (كېچە كۈندۈز
قىزىنىڭ بەھرىدىن)
ئادەمنىڭ تۇغۇپ مەنىگۈ قالغانى ئىشەنچ يوقلار
دۇنيانىڭ كېچەسى كۈندۈزى تېزلىك بىلەن كېچىۋاتىدۇ
ئۆزىڭنىڭ يورىيىشكە قارشىنور غاللارنىڭ كۆچىنى كەتتىدۇر
بۇ دۇنيادا مېھنەتسىز تۇرۇش يوقتۇر، بۇ ئىشنىڭ ھېچ
ياخشىلىقى كۆرۈنمەسمۇ، (توۋبە قىلغىلار)
قونۇق، مېھماننى ئاپقاچ دەۋلەت بەخت كېلىپ ھۆرمەتلىك ئورنە
قوچى تېزلىك كېلىدۇ
يامان تۇش كۆرگەچ مېھمان كېلمەسۇن، دېپ ئويلىرىنى
بورغاللار قالدىلار.

(1) ساۋۇرماق: ساچلماق. (2) قودى: قويى. (3) ئوقماق: بىلمەك (4) تۇتچى: تۇتاش، مەرزامان. (5) يەلكىن: چاپاغان، تېز. (6) سىخغاماق: ئۇرە-راماق، ترقوشماق (7) كەۋمەك: كۆرۈنمەزلىك. (8) تار: تاسوغ. (9) كۆرۈ-مەكلىك: كورمە بىلە كورمەك. (10) ساقماق: ھەرىجىھە شەرىجىمەسىدە مەشەداقە دېيىلگەنى ئوچۇن مەن بۇنى «سانار» دېپ تەسھىھ قىلماقچى ئىدىم. دىۋان لۇغات نىڭ بىرىنچى جىلد، 82 نچى بېتىدە بىنە شۇنى بىيت بار. ئاندا مەن «ساقار» بولغان يەرلىك «ساقلاماق: ساقىچى» دېگەنىز سۆزلەرنىڭ ئامورى بولغان «ساقە» دان چىققان بىر فېئل بولسا كېرەك. (11) ئويىرى: خايال، تۇش.

II

ئەرمىن قاموغ ئارتادى[1] ناڭلار (ناڭلار) ئوزۇ[2]
تاۋار كورۇب ئوسىنلايو[3] نەس[4] كەچوقار.
(16 ، 2 ج)

ناكن[5] تۇتارىبە كلەيو ئوزى بىمەس
سلار انليقن[6] يغلايو آلتۇن يىغلار.
(1 ج، 416)
ياقن، ياغۇق[7] كورمەدب[8] ناڭنى (ناگىنى) كوندور[9]
قاداش[10] تاپاتىت كىبى قىنكرو (قىنكرو)[11] يغار (3 ج، 416)
تاۋار يىغب سوۋ آقىن اندى[12] ساقين[13]
قوروم[14] كىمى ئېنشين[15] قوچقا[16] يوۋلار[17]
(8 ج، [illegible])

ئېرلەر مال، مايلىق كېيىدەن شۇنچە بوزۇلدىلار كىم
مالنى كورگەچ، قارا قوشلار ئۆلەكسەنى چوقۇغان كەبى،
چوقۇيدىلار،

خەسىسلىق بىلەن يىغلاپ، يىغلاپ مال توپلايدۇردا
توپلاغان مالىنى ئۆزى يېمەيدۇر.
ئۆزىنىڭ ياقىن - ياۋۇقلارىغا قارامايدۇر، مال تالاۋارنى غىدا كۆزلەيدۇر
دوست، ئۇرتاقلارىغا ئىت كەبى ئېگرى قارايدۇر.
مالنى يىغادۇردا، سوۋ ئاقىنى كېلىپ ھەممەسىنى
تاش كەبى تاغدان يومالاتىپ يوبارادۇر دېيىپ قورقادۇر(؟)

(1) ئارتاماق: بوزۇلماق. (2) ئۆزۇر: كېيىن. (3) ئۆسمەنلايۇ: شۇندەي ياۋلغان: توغرىسى ئۆرسەلايۇ، دۇر. ۋەزن ھەم مەعنا شۇنى ئىستەيدۇر. ئۈ-وس ئۆلەكسە بېكوچى بو قوشدۇر. قاراقوش ھەم دېيىلەدۇر (4) ئەس: ئۆلەكسە (5) تانگ توغرىسى: «تانىك - تاناق» دۇر (6) سارانلىق: خەسىسلىق (7) ياغۇق: ياۋۇق. (8) كورمەدىپ: كورمەيىپ، كۆزمەي. (9) كوذرمەك: كۆزلەمەك. (10) قاداش: دوست، ئورتاق. (11) قىيغىر و: ئېگرى، يان كوز. (12) ئالدى: ئالاشلادى. (13) سانىر: ئالاشلادى. (14) قوروم: تاش (15) ئىنسىنىن ئالاشلادى. (16) قودى: توبى (17) يوۋارماق: يومالاتماق.
ئېسكەرمە: سوڭ بەيتدە بولغان 12 - 13 - 15 رەقەملى سوزلەر ئاڭلاشىلماغانى ئۆچۈن بو بەيتنىڭ ئۆزى ئاڭلاشىلمادى. بىز خەرەيچە تەرجىمەسىنى ئۆز يېكچەگە ئەيلەنتىردىك.

II

شاعرنىڭ قەبىلەسى بىلەن تورۇشوب يېڭىلگەن بىر كىشىگە:

ئوترو تورۇب ياغدى ئانىكار كېنى[1]) ئوقى جېغلۇار[2])
ئايىمەڭ ئاسىم[3]) قىلغو ئەمەس. سەن تاقى يالۋار
(409 ، 1 ،ج)

توكلمون (توكمون)[4]) نەلەك[5]) يالۋارمادىنك قاچ قاتىلىردىك تاۋار

تولومولوغ[7]) بولوب قاتىنىك قىتىك ئەمەدى يېر سوۋلار[8])
(412 ،4 ج)

ئوتنگە قارشو تورروب سلانقاندان قىسقا ئوقلار آتەم
ۋە دىيەم كى ئەيىندى قانچا يالبارسا قدا فايدە بېرمەس
بورونراق نىگە يالبارمادىك؟ سېن بزگە نېچە دەفعەلەر مسال
(ساموغ) بېرگەن ئېدىك.

بو دەفعە يالبارغانىنى قاتىقلىق كورسەتىلىك مەنە ئېمەدى قانىك
بېررنى سېۋەيدىر.

(1)كىيش: ساداق.(2) جىغلىۋار: بر تورلى قىسقا ئوقلار، جىغلىۋار ئوقە دېيلەر ئېمش (3)آسىيىر: فايدە.(4) يالۋارماق: يالبارماق. (5) ئوتگەدون ئەۋۋەلدەن. (6) نەمەلەك: توغريسى نەملوكدر. بېچون توچولشديىدەكىلەر (7) تولوملوغ: يارافلى(8) سوۋاماق: سېۋاماق.

—○—

12

مەنە بولنور سەۋنچ توتى[1]) قىلغو[2]) آتار
قارشى[3]) كورروب ساغلىچ[4]) آنى توچماق آتار (ج 3، 276)
كولوم قومى[5]) قوبساقالى تامىغ نېتەر
كورسە آنى بېلىكەكشى سوزگە بوتەر[6]) (ج 3، 100)
قوردای[7]) قوغو[8]) آندا ئوچوب يومغن[9]) ئوتەر
قوزغون[10]) يىنكەن[11]) سايىراب انىن توني[12]) بوتەر[13])
(ج 3، 182)

تاكىدا (تاكىدا) بېيلەن كورسەمەنى ئوردەك آتار
قالۋا[14]) كورروب قلشغالاقى[15]) سوۋغا باتار.
(ج 1، 434)

تامغا[16]) سوۋى تاشرا[17]) جىقب تاغىغ ئوتەر
ئدرنوچ[18]) لەرى تەكرە توتوب تيز كن[19]) ياتار. (ج 1، 355)
ياروغ يولدوز توغاردا ئوزنو[20]) كەلب بلقارمەن
ساتولايو[21]) سايراشب تاتلىغ ئونىن قوش ئوتەر. (ج 3، 146)

مېندە قايغولارنى آتب دەفع قىلالورغان سېۋنچ ئونى (دارو-سى)بار
سارايىنى كورگەن دوستلار آنى جننەت آتايدرلار.

كولمىنىڭ تولقونلارى ھەرەكەت ايتكەنىدە دىوارنى ئېتەيدىلەر
ئاكلى بولغانلار كورگىنىدە گىنە سوزگە ئىشەنەلەر لار
قورداى، قوڭكىبى توزلى قوشلار آندا ئوچوشوب ئەممەلەرى
سايرايدىرلار

توزلى قارغالار ھەم سايراشقاچ ئۇلەرنىڭ تاۋۇشلارى توختەلادر² بىنەھر
تاڭ آتار دامىنىڭ ئوردەك آتقانىنى كورسەلەر
ئونى كوروب قىلشقالدىقلار سوۋغا باتىب يلشوتادرلار
نىسكەرمە: سوكمى بەيتىنىڭ ۋەزنى بورونقىلاردان باشقاھر
بوبەيت بورونقىلارغا قوشولغانىدە ھەم بولاردى: مەعناسى ماس
كىلگەچ قوشوب بوبارشغا توغرى كىلەدى.

(1) ئوت: دارو. (2) قاذغو: قايغو. (3) قارشى: سارى. (4) ساغىنىچ:
ئاشنا، تانش. (5) قوم: تولقون. (6) سوزگە بوتمەك: ئشانماق. (7) قورداى:
سودا بوزاتورغان ئاق قوش. (8) قوغو: قوڭدىكەنىمز ئاق قوش. (9) يومغىن: يومغى
ئۇ ن = يومغى بىلەن. يومغى: جەمئىيەت، كوپچىلىك (10) قوزغون: بىر تورلى
قارغا. (11) يىنكەن: باشى ئاق بولغان بىر تورلى قارغا (12) ئون: ئاۋوش (13)
بوتمەك. يتمەك. (14) قالوا: ئاۋ ئوچون ئشلەنەتورغان، ياغاچ باشلالى ئوق. (15)
قاشغالاق: ئاقتالداق. (16) ئامغا: سوتلى كولگە، تىنكزگە يارب توكولەتورغان جايى.
(17) تلشرا: ئاقتارى. (18) ئەرتوچ: ئەرچە ياغاچى. (19) تىزكىن: يوگەن
(20) ئوذونماق: ئويغانماق: ئوذنىر: ئويغانىب. (21) ساتولاماق: كوب كەپرمەك.

—o—

13

سىوۋگەن بىركىشى ئوچون

كونكلى (كوڭلى، كويوب قتى قوروب آعزى آچب قايغورار
سز غو، ئالير¹) ئوخۇ كلمر²) ئەسىز³) يوزى بورقارار⁴)
(148 ، 12 ،)

كيزلەب⁵) توتارسە ۋوكلك آد، ش⁶) كونى بەلگورەر
باشلغ⁷) كوزۇك بايساما⁸) يلشى آنكا ئەمەرقار⁹) (2 ، 186)

كوڭلى كويگەن، قتى قورۇغان، آغزى آچىلغان قايغوروب توراذو ا
شغۇقونى ئيرنەدر. ئيسىز لىڭقا يغوداڭ ئورز كەرب ئالغان بوزىكە

سېۋگېنى باشتىن‌تارتىپ ساقلايدۇر. بىراق ئاپرىلنىڭ كۈنى مەئلۇم بولالمىغانلىقى
(تورتلىكى مىسرە مەنەگى بىر-لىكى سۆزنىڭ مەئلىنى ئاتالالمايدى)
ھەر ھالدا سېۋگېنى مەئلۇم قىلالمىغان نەرسە ئاپرىلنىڭ كۈنىدە
بولغان كۆرۈلۈشىدۇر، دېمەكچى بولساكېرەك.)

(1) سېزغۇرغالىر: كۆپ سېزىمچىلىك قىلماق. (2) ئۆچۈرۈلگەن شەۋق. (3) ئەسىز: ئېسىز (4) بورقىرماق: ئۆزگەرمەك، بوروقماق. (5) گېزلەمەك: ياشۇرماق. (6) ئادرىش: ئايرىلىش. (7) يالشىلغ: ياشلىق بولماسۇن؟ (8) بىلىسامان: ؟ (9) سەمەرقەند شۇندەي يازىلغان. ئوغرىسى «ساچىلار» ماھاسىدا «سازۇرۇقلار» بولسا كېرەك.

(ئىنسافسىز بىر كىشى توغرىسىدا!)

تورنۇلەنىپ [1]) يوكسەك تاغنىڭ ئوغلاق [2]) چاتلر [3])
ئۆيغۇر تاتىن يوۋۇغا [4]) آلب يومغىن [5]) ساتلر. (ج 2، 148)

بوكسەك تاغدا تۇرۇنلاشىپ ئۆز ئوغلاقلارىنى بىر بىرىگە
باغلاب قويلاردا
ئۆزى ئۆيغۇر ئاتلارىنى آتالغا آلب ئۆلەرلىك ھەممە نەرسە-
لەرىنى ساتلار.

(1) تۇرنۇلىمەك: تۇرمۇلدىمەك، تۇرنلاشماق. ئۇنىدۇ: بىك تۇتۇراتۇرغان شەمەرچە (ئەسەبە) (2) ئوغلاق: ئولاق، ئېچكى (3) چاتماق: بىرلەشمەك، باغلاماق (4) يوۋۇغا: توغۇللۇقتا ئالىنغان كىشى (5) يومغىن: يومقى + ن. يومقى: ھەممە.

—٥—

14

بىلىقنى ماختايدۇر.

بولسا كېيىمىك (كېيمىك) آلتۇن كۈمۈش، ئېولا [1]) ئېتمر
آندا بولوب تنكر [2]) بوكروا [3]) تاپىغىن [4]) ئۆتار [5])

(1) ئىرلا: ئاتلاشادى. (2) تنكر ھەردايىم تەرجىمەسىدىن «تەڭرى» ئېكەنى بىلىنەدۇر (3) بوكروا: تاقلاشلادى. (4) تاپغىن: تاپۇغ ئىبادەت دېمەكدۇر. تاپغىن: تاپۇغىنى قىلادۇر. (5) ئۆتاماق: ئەدا قىلماق.

www.ziyouz.com kutubxonasi

بۇ بېيىتنىڭ مەناسى ئېچىق ئاڭلاشىلادى. ئەرەبچە تەرجىمەسى
ھەم شۇنىڭدەك. ھەر ھالدا:

ئالتۇن كۈمۈشى بولغان كىشى تەڭرى ئىبادەتىنى تىنچقىنا
قىلادۇر، دېمەك ئىستەگەن. ئاڭلاشىلادۇر.

15

ئۆگۈت (نەسىھەت)

ئوغلۇم سەنىڭە قۇندۇرمەن [1] ئەردەم [2] ئۆگۈت خۇمارۇ [3]
بىلگە ئەرىگ بولۇب سەن باققىل ئانى تاپارۇ [4]

(825، 1 ج)

ئۆگرەن ئانى بىلىگىن ئۇنما، ئانى (آشكار) بارو
قۇتقىلىقىن [5] تاپىنغىل قىرغىل كۆزەز [6] ئارو.

(140، 2 ج)

ئوغلۇم! مېن سېنىڭ ئۈچۈن آداب ھەم نەسىھەت قالدۇرامەن
مىراسقا:

عالىم بىر ئادەمنى تاپساڭ، شۇنىڭغا تايان قارا؛
ھەركىمنىڭ شۇنىڭ باشىدا يارا ئۆزىنىڭ بىلمەكىنى تۈرگەن
ئەمگەكلىگنى قويغىل، ئۆزىنگە تۇيغىنىڭ بىلەن خىزمەت قىل.

(1) قۇندۇرمەن: قويماق. (2) ئەردەم: ئادەب. (3) خۇمارۇ: مىراس.
(4) تاپارۇ: تاپقان، (5) قۇتقى: تەۋازۇع، تۆۋەنچىلىك (6) كۆزەز: ئەگدىبۇر، كەمتەرلىك.

16

ماختاش

بۇيەردە بىر بېكنىڭ خاتۇنى، پارس قەسىدەچى شائىرلارىنىڭ روھى
ھەم ئۇسلۇبلارىغە يېقىن بىر شەكىلدە ماختالىنادۇر:

تەرگەمن [1] قاتۇن قۇتىنىدە (قۇتسىگا) [2] تەكۇر [3] مەنىمەن
قۇشۇغ [4]

[illegible]

[illegible] (…) [illegible]

[illegible] ئاندىن [illegible]

(…) [illegible]

تۇتۇپ [illegible] بولدى ئالتۇن تاقىغان [illegible]

[illegible] (…) ئېيتىپ قىلىشقا [illegible]

(… 1069)

بىكە خانىمنىڭ دۆلەت ئىلىرىگە مەيداندىن [illegible]

ئېرىشسە [illegible] خىزمەتچىلەر سىزگە بەكى بىر خىزمەت [illegible] قىلالار

زامانا يوسۇندا تۇرۇپ تۇنى تۇرمۇش يارالمىشلار

يارىسىغا دارۇ-دەرمان تىلەشىپ سىزدە كىيىنە مەرھەم قىلالار

ئىپەك خاتۇنىڭ ھىممەت بولۇپتى ياغىشىغا كىرىشكەچ ئىنئامىنە غالىپ

ئالتۇن ئالالار.

تۇرلۇك ئېيتىپ ئاقىپ قالسا مېنىڭ شالايىم قالالار..!

(1) ئەركەكەن: بىك. (2) قۇت: بەخت، دۆلەت (3) تەگۈر: [illegible] (4) قوشۇغ: شېئىر. (5) ئۇتتمەك: ئەرزىيمەك. (6) تابوغ: خىزمەت. (7) يوسۇغىن: يوسۇنغا يوسۇن: [illegible] (8) بالغۇ: يارالغان (9) ئەم، سېم: ئەم دارۇ، [illegible] (10) يافقۇ: [illegible] (11) ئوتچى: تۇتلى (12) ئارىغ: پاك، غالىپ (13) قاتىغ: ھادىل.

17

بايلىق توغرىسىدا

تاۋار كېيىنكى ئۆكۈلسە، بېكلىك ئاندا ئەركىنىۇ؛

تاۋار سېيرىن قالپ بېك ئەرەنسىزىن ئەمگەنىۇ.

كېيىنكى تاۋارى كۆپەيسە ئۇل بېكلىككە لايىقتۇر.

مالسىز قالغان بېك كېيىنىدىن مىخنەتتە قالار.

(1) ئۆكۈلمەك: توپلانماق، كۆپەيمەك. (2) كەركەسمەك: [illegible]

(3) ئەمگەنمەك: مىخنەت چەكمەك.

18

ئالدانغان بر کیشیگه

اردی [1]) سەنی قیزی بودی [2]) آنک تال
یاپیلر آنک ئەرتوچی [3]) بورنی تاقی قلۋال
(ج 1، ، 846)

باردی سەنکه یەکب [4]) ئوترو تو توب بال
بەرجن [5]) کەذیبەن [6]) تەلو [7]) یوۋغا [8]) بولوب قال،
(ج 9، ، 116)

سینی بر قیز آلدادی کم بویی ئالغا ئوخشایدو
یوروشدا ئەرچەکە توخشاب ئویان-بویانغا ئیگیلیب، یاپیلیب
تورادر. بورنی «قلۋال»دو.

سینگە شەیتان یال تارتوق قیلیب باردی،
ئیپەك قوماشلار کییدك. ئونك ئەسلسز نەرسەلەریگە ئالدانیب
آخماق بولوب قال.

(1) آرماق: ئالداماق. (2) بود: بوی، بوی (3) ئەرتوچ: ئەرچە (4) یەك: شەیتان (5) بەرجسن: ئیپەك قوماش. (6) کەدیبەن: کییان، کییب
(7) تەلو: ئاخماق. (8) یوۋغا: ئەسلسز،

—٥—

19

ئەلکم [1]) آریغ قیر حاتور [2]) ئوق باشاقی
ئونەش ئولوغ تەرمنکەك [3]) (تەرەڭکەك)ئوزەکوب قلشاقی [4])
(ج 2، ، 264)

---

(1) ئەلك: ئیلك، یۇلی. (2) قیر حاتماق: خەستەلەمەك، کیسکن بر نەرسەدنك توزەن کە یالاب ئوتوب، شیهرب یارالاشی (تەخدیش) (3) تەرەڭکەك: زەع یبخبنی یاتقالق. (4) قاشاق: یاتقا قلقلاردا ئوسانورغان بر تورلی توسلك. عوصمانلیهادا سیاز، دیرلەر،

ئیلکمنی ئوق کەبی باشاقلار یارالادیلار
ئولوغ زەکەشدە کوب سازلار توسکەن ئیکەن،

—٥—

www.ziyouz.com kutubxonasi

20

ئايرىلىش

ئۇدىك [1] مەنى كۆچەيۈر [2] * تۈن كۈن تۇرۇپ يىغلايۇ
كۆردى كۆزۈم تالۇراقىن [3] * يۈرتى قالىپ ئاغلايۇ [4]
(ج 1، 8، 104)

شەۋق مېنىڭكە كۆچەلىك قىلادۇر، زورلەيدۇر تۈن - كۈن
يىغلاپ تۇرامەن
(چۈنكى) مىن يۇرتىڭ تىزلىك بىلەن تۇزاقلاشىپ قالغانىمنى كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

(1) ئۇدىك: شەۋق، (2) كۆچەيمەك: كۆچەلمەك، (3) تالۇراق: تېزلىك، (4) ئاغلايۇ: تاغ ھالاتىدا، ئاغ: ئۇزاقلىق.

—٥—

يەلكىن [1] بولۇپ باردۇقى كۆڭلۈم ئاڭار باغلايۇ
قالدىم ئەرەنچ [2] قادغۇقا [3] ئىشىم [4] ئۇدۇ [5] يىغلايۇ
(ج 3، 228)

ئۇنىڭ موسافىر بولۇپ كېتكەنى كۆڭلۈمنى ئۇنىڭغا باغلادى
چاغى، يولداشىنىڭ كېتىدىن يىغلاپ قايغۇرۇپ قالدىم مېن.

(1) يەلكىن: موسافىر (2) ئەرەنچ: چاغى، چاماسى (3) قادغۇ: قايغۇ (4) ئىش: يولداش، (5) ئۇدۇ: كېيىن

—٥—

21

ئۆزىنى ماختاپ

قوذغىل [1] مەنكە آقىلىق [2] بولسۇن مەڭگە آباغا [3]
ئېنغىل [4] مەنى توقۇشغا يوقكىل [5] مەنكە ئولاغ [6]
(ج 1، 8، 129)

مېنىڭكە جوۋانمەردلىك آتىنى (ئىسمىنى) بېر، بومېنىڭ لەقەبىم بولسۇن
مېنى ئۇرۇشغا قويۇپ يوبار، مېنىڭكە بىر ئولاغ باغىشلا

(1) قوزىماق: قوپماق. (2) آلىق: جىۋلىنە رىلىك. (3) آباغا: ئاتاغ ۋە
اياغ: لەقەب. (4) ئىلىنماق: بوشاب بوپارماق. (5) بوزۇماق: باغلاماق (6)
تولاغا: تولاغ + آ.

—•—

22

دىنى نەسىھەت.

تون كون تاپون [1]) تەنگرىگە بويناماغىل [2])
قورقوب آنكار ئەيمەنو [3]) تويناماغىل. (ج 3، 279)

———

تون - كون تەڭرىگە تاپىن، عىبادەت قىل سەرسانلىق قىلما
آندىن قورقوپ، ئويالىپ تۇر، ئويناما.

(1) تاپون: تاپىن. (2) بويناماق: توپچىۋى جلد 229 نچى بېتىدە غلەق قالماق ئىشنى كېيىنگە قالدۇرماق مەنالارىدا «بويىنا ماق» سۆزى بار. شۇڭلاشقا توغرىسى «بويناماق» بولسا كېرەك. (3) ئەيمەنمەك: ئويالماق.

23

—0—

مېھمان توغرىسىدا

كەلسە قالى يارلىغ [1]) بولوب يونجىغ [2]) ئوما [3])
كەلمەيىر [4]) آنوق [5]) بولمىش آشىغ توتما ئوما [6])
(ج 1، 88)

———

يامان ھالغا تۈشكەن بىر كىشى كەمبەغەل بولۇپ سېنىڭكە قوناق بولا كېلسە
ھازىر بولغان آشنى كېلتۈر، لونگى تۇتۇپ كېچىكتۈرمە.

(1) يارلىغ: يارلى، كەمبەغەل. (2) يونجىغ: يامان ھالغا تۈشكەن. (3) ئوما: قوناق. (4) كەلمەيىر: كەلتۈر. (5) ئوما: ئوم + آ. ئوم: لونگى، ئەستان، چاپغى. بوزۇنقى زامانلاردا «ئوم توتماق» بىمانە قىلىپ ئىشنى كېيىنگە سالىش مەنالارىدا ئىشلەتىلگەن.

———

زامان توغرىسىدا

ئاتسا ئوقنىڭ كۆزگەرپ (1) كەم تور (2) ئاتى يېغىنچى (3)
تلغ ئاتپ ئوغراسا (4) ئوزى (5) قويى يرتيلور. (ئا، 3، 74)

(زامان) ئوقىنى سايلاپ ئاتسا ئۇنى توسقۇچى كىمدۇر؟ ئاتقا قاراپ ئاتسا تاغنىڭ دەرەخلىرىنى، قويلارنى يىرتىلار.

(1) گۆزگەرمەك: ئوقنا كۆز باغلاماق. كۆز ئوقنىڭ ساپى (دەستىسى) بولغانلىقتان چۈرۈب (2) كەم تور: كىمدۇر (3) يېغداچى: يېغاق توسماق؛ يېغداچى توسقۇچى. (4) ئوغراماق: قەست قىلماق. (5) ئوزى: دەرەخ، ئېگىز تاغنىڭ ئارىسى.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ئۈچىنچى قىسىم

ئۆتكەن ئىككى قىسمدا كۆرگەنىمىز مىسرا ۋە سەتىرلەردە ئىزاھقا موھتاج كۆپ لوغاتلار بار. ئۇلارنى ئۆز ئورنىدا ئىزاھ قىلىش ئوقۇغۇچىلارنى مەقسەتتىن ئۇزاقلاشتۇرادۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن كىتابقا ئۈچىنچى بىر قىسىم ئايرىپ مەزكۇر لوغاتلارنى ئىزاھ قىلىش مۇناسىپ كۆرۈلدى.

ئە

ئەسىز: بىزنىڭ بۈگۈن «ئېسىت» دېگىنىمىز سۆزدۇر. «ديوان لوغاتىت تۈرك» نىڭ كۆرسەتكىنىگە كۆرە «يامان» دېمەكتۇر. قۇتادغۇبىلىك مېيمەنۇل ھەقايىقدا ھەم ھەر ۋاقىت «ئېزگۈ» سۆزىگە قارشى ئىشلىتىلىدۇر.

توشى ئېزگۈ بولسا سېۋۈنسە تۇرۇپ،
ئەسىز كۆرسە «رەب» قىلسىقىنا تۇرۇپ.
قۇتادغۇبىلىك

بۇ كىتابدىكى تىزمىلارنىڭ ھەممىسىدە ھەم شۇل «يامان» مەنىسىدا، ئېزگۈ مۇقابىلىدە ئىشلىتىلگەن. يالغۇز ئىككىنچى بۆلۈمدەگى (13) رەقەملى پارچادا، بۈگۈن بىزدە بولغانى كەبى ھەيف، ئەفسۇس مەنىسىدا ئىشلىتىلەدۇر. مەشھۇر «نەجىب ئاسىم ئەفەندى» مېيمەنۇل ھەقايىقنىڭ لوغاتلار قىسمىدا بۇ سۆزنىڭ ئەسلىنى «ئاسىغسىز» (فايداسىز) دېيدۇر. «ديوان لوغات» دا ياخشىلاتماق مەناسىدا «ئېتمەك» بەرگەن. غوسمانلىلارنىڭ ياخشى مەناسىداغى «ئەيى» لەرى شۇ تىلدىنداندۇر. بۇ ئەسىز سۆزىنىڭ ھەم شۇ نامەردان (ئەسىز- ئەيىسىز- ياخشىلىقسىز- يامان) بىلە ئالاقاسى بولغانى ھەقىقەتكە ياقىنراقدۇر.

ئەردەم: ماختالارلىق ھال، ئاداب، فەزىلەت. مېنىڭ قولىمداكى قۇتادغۇبىلىكدە كۆپرەك شۇ شەكلدە يازىلغانى ھالدا ئارا-سىرا «ئەردىم»، «تۇردۇم» شەكللەرىگە ھەم ئۇچراشماق مۇمكىن. «ھىبەتول ھەقايىق» دە ھەم «ئەردەم» شەكلىدە يازىلغان.

بىلىسادا ئەجىب ئىلىم ئەپەندى «آرتىم» شەكلىدە
ئوقۇپ ئىزاھ قىلادۇ.

آرىم: «آرىتماق» سۆزىنىڭ تامىرىدىن ياسالغان ياك، خالىس بولۇش
مەنالىرىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆگرەيۈك: «ئۆگرەنمەك» تامىرىدىن ياسالغان مەشىق، تەجرىبە
مەنالىرىنى بىلدۈرىدۇ.

آدىن: آدىرماق — آيرىماقنىڭ تامىرى بولغان «آد — آدى» دىن
ياسالغان: آيرىم — ئۆزگە، باشقا دېمەكتۇر.

ئۇدۇماق: تۇشلاماق دېمەكتۇر. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «ئۇيۇماق» قە
مۇنەددىمەتون ئەدەبىلىك ماغولچاسىدا «تويۇقنى ئوتقۇسىدا»
«جودو» سۆزى بار. ئومومەن تۈرك تىلىدە (ئ) نىڭ (ي) گە
(ي) نىڭ دە (ج) گە ئالماشىشى، ھەم (د) نىڭ (د) بولۇشىنى
ئىنسىپلار تىنگىنىدە «جودو» بىلەن «ئۇدۇ» نىڭ بىر سۆز ئىكەنلىكى
مەلۇم بولادۇ.

آژۇن: چىغاتاي ئەدەبىياتىدە ھەر ۋاقت آچون شەكلىدە يازلغانى
ھالدا دىۋان لۇغات، قۇدادغۇبىلىك، ھىبەتۇل ھەقايىقتا
(ژ) ھەرپى بىلەن «آژۇن» يازىلادۇ.

ئۆكۈر: ھەيۋان سۈرۈلىرى، پادە، كۆرتۈ. دىۋان لۇغاتىدا كۆپەيمەك
زىيادىلەشمەك مەناسىدا «ئۆكمەك» بار. چىغاتاي ئۆزبېك
ئەدەبىياتىدە بۇ تامىردىن ياسالغان «ئۆكۈش» سۆزى كە
كۆپ ئۇچرالادۇركى «ئەنچە كۆپ» دېمەكتۇر.

ئۇدۇرمەك: ئىرگەشمەك. كەينىدىن يارماق. بۇ سۆز دىۋان لۇغاتىدا
«ئۇدۇرمەك» شەكلىدە يازىلغان. قۇتادغۇبىلىكتە ئىلتە
«ئىيەرمەك» شەكلىدە كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭ بۈگۈنكى
شەكلى تاتارچادا «ئىيەرمەك» تۇر.

ئۇقىماق: ئاڭلاماق «آڭلا» مەناسىدا «ئۇق» سۆزى ھەم بار.

آرماق: چارچىماق، ھارماق. بۇ كىتابىدىكى تىزمىلەردە بۇنىڭ
«آرغۇرماق، آرغارماق» كەبى شەكىللىرى باردۇر.

ئىلەرمەك: خىيالغا ياتماق. آدەم، آت ھەم باشقا ھايۋانلار يېتەرمەي
ئولتۇرۇپ كېتكەن كەبى بولۇپ كۆزلەرى ھەر نەرسەنى
ھىچ نەرسەنى كۆرمەي ئاچىق قالادۇ. مەنە شۇ ھالغا
ئىلەرمەك دېيىلەدۇر. بۇ كۈنلەردە ھەم بەزى تىللاردا
ئۆزبېكلەرى آراسىدا «آت ئىلەرىدى» دېگەن سۆزنىڭ كەبى
بارلىقىنى بولاق سالىيىدىن ئىشىتكەن ئىدىم.

ئۆرۈنمەك ئورلىتمەك ئورمەك | پەيدا بولماق، كورنمەك. بو سوزلەرنىڭ تامرى بولغان «ئور» نىڭ بزدە «ئورن» سوزى بىلە موناسەبەتى بولسا كېرەك.

ئەمنمەك: حەرەكەت ئېتدرمەك «بالانىڭ زور بىلەن يورۇشى» مەعنالسىدا «ئەمرىشمەك» سوزى باردركم تول هەم شو تامرداندر. «موقەددىمە تول ئەدەب» نىڭ ماغولچاسىدا

حەيوان — ئەميتو
جانسز — ئەمين ئوگاي
تىرىك — ئەميتو

سوزلەرى باركم موشتەرەك تامرلارى «جان» مەعناسىدا «ئەم» ياخود «ئەمي» دىر. يوقارىداغى ئەمنمەك، ئەمرىشمەك سوزلەرىنىڭ شو ماغولچا تامرداڭ آلنغانى مومكىندر. دارو مەعناسىداغى «ئەم — ئيم» نىڭدە ئەسلى شو دىر. بەردە نورەتمەك، باۋاشلاتماق ماعناسىدا «ئەمرەتمەك» باركم دارو مەعناسىداغى «ئەم — ئيم» دەندر.

ئوكوش: كوپ. ئوكلەمەك، ئوكولەمەك — وزلەرى شو تامرداڭ بولوپ جەمعلەنمەك مەعناسىنى بيردى.

ئوكرىمەك: ياخود ئوكرمەك حەرەكەت ئېتدرمەكدر. بوناڭ جيغاناى ئوربيكچەسى ئوكوزمەكدر. لەب ئوكورتە كەلنومگە زولفىنى پەرىشان قىل، نەند قىمەتىن سىندر نەرخى عەنبەر آرزان قىل (تەميرى).

آنونماق: تاييارلانماق، بزدەگى «آنق» هەم شو تامرداڭ بولسا كېرەك.

ئوكەمەك: ماختلماق. حەمد، سەنا. قوتادغو بىلىكدە: «ئوكوش ئوكەمى برلا تومان ملڭ سەنا» دىب باشلانادر. «موقەددىمەتول ئەدەب» نىڭ كورسەتىشىگە كورە «ماقتاماق» سوزى ماغولچا ئيمش!

آيق: ژەعنە، بيرلگەن سوز «ئەيتمەك» سوزىنىڭ ئيسكى شەكلى «آيملق» دىر «آيق» سوزى شو تامرداندر. قىرغىز ئوكم «هيبەتۇل — حەقايق» نىڭ برنچى مىسرەعى بولغان (ئيلاھى

www.ziyouz.com kutubxonasi

ئۆكۈش ھەمدە ئايىرمىغان سىڭگە)نى تەجىب ئاشىم ئەھمەدى تېزاج قىلغاندا «ئايىرمىن» سۆزىنى تېز يەلەمەك قىلماق» ماغنالارىدا تېزاج قىلادۇر. ھال بۇكۈن ئۇنىڭ توغرىسى «ئېيتەمەن»دۇر.

ئەتىيىن: مەھمۇد كاشغارى شۇ ئىككى سۆزنى بىرخىل «تەن» دېپ تەفسىر قىلادۇر. ھەقتە بىلگەنىمىز كۆرۈنمەت: ھېچ ھەمە كۆڭگى تىين (ئويە)لەر. بىر ئىككىسى قانداق بولوب ئەن مەغنىسىنى بېرەدۇر - كېسەلەر قالىبادىم.

ئۇدۇنمەك: ئويغانماق. عوسمانلىچا قويانماق.

ئۇلنمەك: جانغا تېگمەك، بېزمەك. «ھۆلمەك» سۆزى بىلەن بىر تامىردان.

ئالقاشماق: بەرەكەللە، ئافەرىن دىمەك: دوعا قىلماق. بۇ كېرنىكى ئالقىشلاماق.

ئېش: بولداش. بۇ كۈن ھەم بىزدە خود شۇ مەعنادە ئىشلەتىلەدۇر.

ئەكتمەك: ھەيران قالماق. بىزدە ھەيران قالىم ئورنىدە «ئەگۈدەملا قالدىم» دېيىلگەننى كەبى تاجىكلەر ھەم «ئەنگۈدەنگ ماندەم»، «ئەنگىم رەفتە» دېيىلەدۇر.

ئېۋرىق: عەرەبچە ئىبرىقدىر كىم، قومغان دېيەگىلەر.

ئورپەشمەك: ئويكەلەنمەك، ھەزمىلەشمەك. عوسمانلىلار «ئوپلەرىم ئورپەردى» دىيلەر.

ئوش: شۇ ئاپتاب غازىر مەنە دىمەك بولوب بىزنىڭ «ئوشبو»، «ئوشەل» دېكەنىمىزدەكى «ئوش»نىڭ خودى ئۆزىدۇر.

ئۇدۇرماق: ئايىرماق مەعناسىنىڭ ئىككىنچى سۆزى، دىيوان لوغاتىدا بۇنىڭ ئىككى شەكلى بار: «ئاذرماق» ھەم «ئۇذۇرماق».

ئۇمول: ئەنجى، راھەت، مۇنەددىمەنتول - ئەدەبكە كىرە بۇنىڭ ھەم ئەسلى ماغولچادر. آندا:

تنغى - آمويە

تنغلن - آموغسان

سۆزلەرى باردر.

ئۇشكۇلەمەك: ساۋۇقدا باسماق. ئوشوك: ساۋۇق دىيەگىلەر. عوسمانلىلارنىڭ ئوشودم دېگەنلەرى شۇنىڭ‌ئىلىدۇر.

ئۇلاس كۆز: شەھلا كۆز. بۇ كۈن بىزدە ئېگىزى كۆز (ئەسوەل) گە «ئەلوس» ھەم «غىلاي» دېيلەر.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ئېگەرمەلىك، ئىشلەتمەك، ئىگەرمەك شۇنىڭدەك «مۇھەللەم» قىلىش» ئۈچۈن ھەم ئىشلىتىلەتتى.

ئالىملىغ: ئالىملىق نامىدىن «ئالم» سۆزى «قەرز» مەنالىرىنى ئىپادە قىلاتتى. ئالىملىغ قەرز خەلقە دېمەكتۇر.

ئاداش: دوستە نۇرتاق مەناسىدا (*). بۇنىڭ «ئاتلىش» شەكلى ھەم ئىشلىتىلەتتى.

ئومونىچ: ئومىد بۇنىڭ ماغولچاسى «ئامونىچ» دۇر.

ئوركوشمەك: چور كىمەك.

ئەريج: بەلكىم

ئوزونك: جوده ئاق نەرسە. بۇ سوز ھىبەتۇل ھەقايىقدا ھەم باردۇر. نەجىب عاسىمبەك «لوغەت چىغاتاي» بىلەن بىركە «لامى» پارلاق» دېمەك مەنا بىردى. مەھمۇد كاشغارىنىڭ ئىپادەسىگە كۆرە ئوغۇزلارنىڭ «ئاق» دېگەنلىرى تۈركچىدە «ئورونك» ئىمىش.

ئوت: دارو.

ئىنچ: تىنچ، خاتىر جەمع مەنالارىدادۇر. «ئىنەنماق» سوزى بىلەن بىر نامردان بولسا كېرەك.

ئاقرون: باواش، سېكىن. بۈگۈن تاتارچادا بۇ مەنادا «ئاقىرىن» سوزى باردۇر.

ئوزە: ئوتكەن زامان. بۈگۈن بىردە بۇ مەنادا «ئوزەل» سوزى باردۇر.

بىلىكە: عالى، بىلىملى، بىلمەك نامىدىن.

بوكو: بىلىملى، عالىم، ئاقىلى، دىۋان لوغاتىدا «تولماق» مەناسىدا «بوكمەك» سوزى بار. «بوكو» ھەم شۇنىڭ نامىدىن بولسا كېرەك. بىلىكە بىلەن بوكو ئەكسەرىيەت بىلەن بىرلىكدە «بىلىكە بوكو - بوكو، بىلىكە» شەكلىدە ئىشلىتىلەتتى.

بالىق: سۇۋدا يشاغوچى مەعلوم جانۋار. بىردە «لاي» مەناسىدە كېلەدۇركىم بۇ كۈنگى شەكلى «بالچىق» دۇر. بىر شەھەر مەناسىدە «بالىق» سوزى باركىم ماغولچا ئىكەنى مەشھۇردۇر. دىۋان لوغاتىغا كۆرە بۇ، غەيرى ئىسلامى تۈركلەر، ھەم ئويغورلارنىڭ

(*) ئاداش، بۇ كۈندە ھەم ئىستىمالدا. لېكىن «دوست» مەناسىدە ئەمەس «ھەممىسى» مەناسىدە. يەنى، ئاتداش.

سۆزلەر. موقەددىمەتۇلئەدەبنىڭ كۆرسىتىشىگە كۆرە
شەمەرنىڭ ماغولىيەنى ئىلقالىغۇن بەر. بىلىشكە ..

بونون: قەۋم، ئىلى، ئۇلۇس دېمەكدۇر. بوت-بودە تامۇرى تۈركچەدە
باى بىر تامۇردۇر. بوت-بودە موچەلەرنىڭ (ئەمزادەن)
ئىزىملىقلىقىسىبەدۇر كىم بىرقە سلۇن هەم دېيلەر. بوتىمەك
تامام بولماق مەعناسىدا كېلەدۇر. بوكۇن بىر قە (شو ئىشنى
بوت، قىل) دېمەككەنى كەبى ئالىچكلەر بىر ... ئىش
كارە بود، كوت) دېيلەر. بىراق بونىڭ قىيەلەرى بوكۇن
بوتمەك، ئىمەس بىتمەك شەكلىدە ئىشلەتىلەدۇر. ياراننىڭ
ساقالىنىڭغا هەم بوتمەك دېيلەر كىم مەۋەججە كېلكىلىم
دېمەكدۇر. ياراننىڭ ساقالىنىڭ بىر، بىرىدەن ئايرىلغان تېرىنىڭ
تويلانمىياپىشماغى بولغانى ئۈچۈن بو مەعناداغى بوتمەك
سۆزى جىمىع مەعناسىغا يالقىلاغادۇر. بوتىكەن بوتكولە
بوتون، سۆزلەرى چىقادۇر. قەۋم، ئىلى، ئۇلۇس مەعنا-
سىداغى بودون، سۆزى هەم شو تامۇردان بولسا
كېرەك. ئۆسمەك مەعناسىدا هەم بولماق، سۆزى
بار كىم بوتاق، بوتە سۆزلەرى شوندەندۇر. يەنە شو تامۇردان
تارقالماق، ساچىلماق، مەعنالارىدا بوترامان، بوترشماق
سۆزلەرى باردۇر.

بارقالانماق: موغەجالانماق. دىۋان لۇغاتىدا بونىڭ تامۇرىدان
بوقماق، سۆزى كۆرسەتىلەدۇر: ئاياغنى بىشماق مەعناسىدا.
بىزدە بوكۇن مەخسوس كەسەلكە دېيلگەن بوقساق،
سۆزى شوندان بولغانى كەبى يوقىيا، بوقىيا سۆزى هەم
شو تامۇردانىدۇر.

باش ياراء. بالىغ ياراانى

بوتمەك: سىكنىلەنمەك، يوق بولماق. (بونىڭ تامۇرى توغرىسىدا
يوقارىدا سۆز ئوتدى)

بەلىككلەمەك: هەدىيە قىلماق، باغىشلاماق. بو سۆز مەنزۇمەدە
«بىلكلىكە» شەكلىدە يازىلغان. بىراق دىۋان لۇغاتىنىڭ
بىرىنچى جىلد، 3[illegible] نچى بېتىدە هەدىيە مەعناسىدا بەلەك
سۆزى بار. هەدىيەتۇل حەقايىق دە هەم هەدىيە مەعناسىدا

ھەلەلەم سۆزى باردۇر. (*) شۇنىڭكە كۆرە مەزمۇنىدەكى
جەلايىكلەدى، سۆزىنى ھەم چەلەكلەدى دېب ئوقۇش كېرەك.
بۇ زە نىسە ھەدىيە مەغناسىدا مولەك سۆزى باردۇر.

بۇل نامىاقى: ئەسىر، تۇتقۇن ئېتمەك. بولۇن: ئەسىر، تۇتقۇن. لوغەتى چىغاتايدا بۇ مەعنادا «بولغۇن» سۆزى كۆرسەتىلەدۇر.

بىخىلس: موھىبدا، بىچاق: كېسمەك مەعناسىدا، بىچاق بىچكى سۆزلەرى ھەم شۇ تەندۇر. موعامىدادا ھەم ئۇزۇل كېسىل بىر مەزار بارلىغى ئۈچۈن «بىچماق» سۆزى بىلەن تامورلاشىدۇر. قوشانلىپادان يارىم مەعناسىدا قىللەتىياگەن «بوچىمۇق» سۆزى ھەم شۇ تامورداش «بىچىۇق» بولسا كېرەك.

ت

توشقا: تېبىرە ئاتالغان بىر تۈرجى ھەيوان. قاپلان. (тигр). فارسلارنىڭ ئافراسياب دېگەنلىرى تورك بېكىنىڭ ئىسمى. بەغزى باتور كىشىلەرنىڭ لەقەبى ھەم بولغان. يەرىلەرگە ھۇجۇم قىلغاندا «ئارسلانىم، قوزىم» دېيىلگەنى كەبى «توشقام، توشقا» ھەم دېيىلەر ئىكەن:

قاتىغلان ئانى كىلەبۇر ئىمەدى مەڭگە
قورۇغ كىلە ئانسىز مەنگە ئى توشقا (قۇتادغۇ بىلىك)

بۇ سوز «ھىبەتۇل ھەقايىق»دا ھەم باردۇر. ئەجىب ئاسىم بىلە، قاتىداي نىچۈندۇر، «جەماغەت، خەلىق» دېب مەعنا بېرىلەدۇر!

تاۋزاماق: كۆچكەنلىك دېيەكلەر. دېوان لوغاتغا كۆرە بۇ سوزنىڭ ئەسلى مەعناسى «ئېنى، ئىگىر مەلەك ئىكەن. دېمەك ئىپەك ئىگىرگەندە كۆكەيكەنى موقلەبەتى بىلەن «كوچەمەك»

*) بىلەك ئىتتىم ئانى شەمغا مەنوك
ھالۋادار بىغمنى توكىل بىلسۇتىپە (بىلسون دېب) (ھىبەتۇل-ھەقايىق
برنجى قسم 30نچى بيت) بۇ بەيتەگى «بىلەك» سوزىنى ئەجىب ئاسىم بىكە
ھەلامەت، نىشان دېب تەرجىمە قىلادۇر، يازىلمىشدۇر.

مەنىسىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ سۆز ئۈچكەلەر ئىشلەتكىنى بىلەن
عەينەن ئارىسىغا تۇتكەن قارسلار تېپ تېگىرىگە
«ئاقشى» دېرلەر كەم نامورى «تاپە»دۇر. «بۇغ» ئېيتىملىكى
ھەم «تاپە» دېرلەر. بىزنىڭ ئۆزبېكزىدا ھەم «تاپسام يوق
ئېلىم قاچدى» سۆزلەرى بار. بۇلەرنىڭ ھەممىسى ھەم
شۇل «تاۋرلماق» نىڭ نامورى بولغان «تاق - كىرار»
سۆزىدىن چىققاندۇر. تاۋراماق سۆزى شاتلىق، خۇشلۇق
مەنالارىدا ھەم ئىشلىتىلەدۇر.

تۇشنەمەك: بىزنىڭ بۇ كۈن «تۇشەمەك» دېگەنىمىز مەنا ديوان لۇغەتىدا
«تۇشنەمەك، تۇش قىلماق» سۆزلەر باردۇر.

تەپارۇ: ئاپا-رۇ بۇقارۇ، تېشقارى نىڭ ئاخىرىداقى «ر.و» رۇي كەبى ئاپا:
ئامان، تەرەف دېمەكدۇر.

تۇيېلمەك: يىگىمەك. بۇكۈن عوسمانلىچادا تېپەلمەك بار.

تۇزۇنلۇك: يۇمشاقلىق. بۇكۈن بىزدە «سەبر» مەناسىدا «تۇزۇم - تۇزۇملىك» بار.

تۇتچى: تۇتقۇچ. قوتادغو بىلىكدە «تۇتشى» شەكلىدە ئىشلەتىلەدۇر
تۇرغۇرماق: تۇرغۇزماق، تۇيدۇرماق.

تۇسۇن: ئاسار، شوخ، سەركەش ئاتلارغا «تۇسۇن» دېيلەدۇر. فارس
لۇغاتچىلارىنىڭ قاندای تۇقۇلۇشىداقىشىلاي ئېيتكەنلەرى
«تەوسەن - تۇسەن» شۇدۇر.

تۇرۇ: عورۇپ، عادەت، نىزام. چىغاتاي ئەدەبىياتىدا «تۇرە» شەكلىدە
ئىشلەتىلگەن. بۇكۈن ھەم چىڭگىزنىڭ «ياساق، تۇرەسى»
مەشھوردۇر. آبۇشقا لۇغەتىدا كۆرە چىغاتاي ئەدەبىياتىدە
«قانۇن» مەناسىدا ھەم ئىشلەتىلگەن.

تۇكسىن: تۇكمەك فىعلىنىڭ تامىرىدان پۇلوپ بىرنەۋع تۇرۇپ
پۇچاقلى تۇگۈن دېمەكدۇر. ديوان لۇغەتدا «تۇگ» مىن
العقد يعقد على اربعة اضلاع دېيلەدۇر.

تەكمە: مىزبىر.

تەلم: كۆپ.

تۇم: سالقىن. تۇملىغ: قىش، سالقىن.

تولوم: يارات. تولوملوغ: يارالىغ.

ج

جهر کشمک: سهن تارتماق. فارسیچاداسن معناسیدا کورلگن جهر کشمک سوزینینگ تورکچه لیگی فارس لوغتچیلاریغا هم معلومدر. عسکر، قوشون ماغناسیدا بولغان چیغاتایچا چیریک سوز ایلیچا چیریک سوزلری بیلن فکرمچه شول جهر کشمکده تاوریدان چیقغانلر. چیریک سوزی ماغولچاسی هم شودر.

جیغاق: پیچاق.

جلمک: پیچاق دیه کلیر. لوغات چیغاتاییدا بو معنادا چالماق سوزی باردر.

جساش: فیروزه تاشی. تورک تیلیده (پ) بیلن (ج) تاوشلارینینگ آلش، بیرشلرینی کوزده توتوب میاشیل سوزینینگ شولیدن چیقغانیغا حوکم ایتمک مومکندر.

جغو: شوهرت. لوغاتی چیغاتای دیگنی. آبوشقا غاتاباتب شوهرت آلماق معناسیدا «چاوماق» سوزینی کورسه تب میرحیدردین تانوق کیتره در.

د

داقی: داغی، تاقی، تاغی، تاغی.

س

ساواماق. تمام بولماق، ساب بولدی. بتمک. بونینگ تاموری ساوه درکم: مقبل، حیکایت، سوز، خبر معنالاریدادر. خبر، سوز، حیکا یه تنینگ تارقالب توروشی مونا سبتی بیلن بولسا کیرمک، تارقالب بتمک معنالاریدا ساوزآتماق، ساوراماق: بترمک معناسیدا ساوریتماق سوزلری بولغانی کبی تارقالماق ماعناسیدا سالرزلماق سوزی باردر بوکون بزده بولغان «ساورماق» هم ساوچی، سوزیدا شو تامورداندر.

سیغیرماق: ناله قیلماق.

سغناماق: قاتتیغ یغلاماق. ناوایی خموحاکمه تول- لوغه تین ده بونی سغناماق شه کلیده کورسه تادر.

تول آیکی بوله کوله قیر آغلاتتی مینی ●
یغلاتتی مینی قیمچکی سیغناتتی مینی (ناوایی)

بۇلار يىغاقى «سېغىرماق»، ھەم. شۇ تامۇردىنىدۇر. بىزدە بۇگۈن «يېغى»، «سىغى» ھالالىدە. خىلابە سۆزى بىلەكم سىغىپە، شۇ تامۇردىنىدۇر. سۆۋىلار بۇگۈن بىزنىڭ بۇگۈنى دېگىنىمىز معنادا، ھەم مەھبۇب، مەشۇقە، ھەمەكىلەر...

بۇ دۇنيادا سۆزۈك يولىدا قوتقى كىشى

سۆزۈك سۆز بولۇپ كۆڭلى قوتلىق كىشى (1)

(قۇتادغۇبىلىك)

سىڭماك: دىۋانى لۇغاتتا ۋە بۇ سۆز شەھرلەردە پەششە مېغىلاشىدا بۇرار تىكەن؛ دالالار كۈچىمىش مەنالىسىدا... بۈگۈن ئوشىلىقى نۇرۇكلەرنى چىبىن گە «سىنماك» دېرلەر.

سۇ: عەسكەر مەنالىسىدادۇر.

سۇچۇلماك: يالانغاچلانىب چىقماق، چاپانلار چىقماق. (شۇل عەسكەر مەنالىسىداغى «سۇ» ھەم «سۇچۇلماق» نىڭ بىلگەنىمىز «سۆۋۈ» سۆزىنىڭ تامۇرى بىلە مۇناسىبەتى يوقمى؟)

سالقىنچ: قايغۇ، ئەلەم.

سوكمەك: چوكمەكنىڭ ئىككىنچى بىر لۇغاتى. (چ) ئاۋۇشى (س) گە ئالماشىنگەن.

سالۇلاماق: مەيل ئېتمەك.

ساران: خەسىس. بۇگۈن تىللارچىدا ئىشلەتىلەدۇر.

ساغماق: بۇگۈنكى «سۈت سالغاماقدا» بولغان ئىشلەتىلىشدەن كېچگەرەك قىلىپ ھەم ئىشلەتىلگەن. «ئاغزىغا ئاغۇ ساغدى» كەبى.

ق

قالى: قالىداي قاچان بۇ سۆز دىۋانىلۇغاتتا قۇتادغۇبىلىكتە ھەر ۋاقت شۇنداي يازىلادىر. بىراق بۇگۈن بىزدەگى «قالاي»؟ سۆزىدەن بەلكى نەرسە ئېمەسدۇر.

قانىقى «قاتى»؟ سۆزىنىڭ بەلكى بىر شەكلىدۇر. قۇتادغۇبىلىكتە ھەم ئىشلەتىلەدۇر:

قانىقى بو دۇنيا تىلەپ تۇتغۇچى

ئۆزىگە تىمۇر يىنە تورا ياپقۇچى

---

(1) [illegible]

قالىق: ھەۋا، ھاۋا.
قايماق: قايناماق دېمەكدۇر. ئىككىسىنىڭ ھەم تامورى «قاي»دۇر. دىۋانى لۇغەتدا «قانۇرماق»، ئوسمانلىچىدا «قايىرماق» سۆزى ھەم شۇ تامۇردانىدۇر. بىزدەگى «قايىق» سۆزى ھەم شۇ تامۇردانىدۇر.
قىغىر: ئېگرى. بوگۈن بىزدە ھېچ بۇ تۇرلىق كېلىشمەك ئىشلەتمەگەن [illegible]
سۆز تىللاماغان ئىناسى كېيىشلەرگە «قىغىر» دېيىلەدۇر.
قارشى: ساراي، دىۋان. ئوغاما كۆرە بۇ سۆز تۈركچەدۇر. موڭغۇل دېمە تۇل - قىدەپ ھەم مۇغۇلچا ئىككەنىنى كۆرسەتمەيدۇر. ئالىملار كۆپ كىشىلەر بۇنىڭ مۇغۇلچا ئىككەنىگە قىشاندۇرلار.
قاداش: براددر، قارنداش دېمەكدۇر. ئازاربايجاندا بۇلۇق «قاداش» شەكلى ئىشلەتىلەدۇر.
قارتاماق: دەۋالاماق. بۇرۇنغى تۈركچەدە دەۋالىمەك مەئناسىدا بولغان «ئوتلەمەك» بىلەن «قارتاماق» سۆزلەرى بەلكى ئېنەولەكدۇر. برىنچىسىنىڭ تامورى «ئوت»، يوتمەك مەئناسىدا «ئوت» بولسا ئىككىنچىسىنىڭ تامورى بىلگەنىمىز «قار»دىر. «يەمەك» بۇرۇنقى زامانلاردا ئوسوملىكلەر بىلەن دەۋالىشقە ئوخشاپ قار بىلەن دەۋالەش ھەم بار ئىكەن.
قاقرولماق: بوگۈن بىزدەگى قاۋرۇلماقدۇر.
قىرچاتماق: بۇ بىزدەن گىنە تاراشلاماق تەخمىنى ئېتمەك. «لۇغاتى چىغاتاي»، ئىيگەسى بۇ مەئنادا «قىرچىلماق» سۆزىنى كۆرسەتەدۇر.
قىقىرماق: قىچقىرماق مەئناسىدا بوگۈن ھەم بىزدە ئىشلەتىلەدۇر. بىزدەگى «قىيى-چۇۋ» ھەم «قىيقىلىس» سۆزلەرى شۇ تامورداندۇر.
قاموغ: ھەممە. قاموغ - قامو - ھامو - ھەمە.

ك

گەۋرەمەك: كوچەزلەنمەك، يوشاشماق. دىۋانى لۇغەتدا بۇ تامىردان:
گەۋىلمەك - يوشىشمەك، كوچەزلەنمەك
گەۋرەك - بوش، سۇست
گەۋشەك - [illegible]
گەۋتۇرمەك - بوشەشترمەك، كوچەزلەنترمەك.

www.ziyouz.com kutubxonasi

گەۋرەتمەك —
گەۋشەتمەك —
گەۋشەمەك — بوشەشمەك
كەبى كوب سوزلەر كورسەتىلەدۇر. بو كون عوسمانلى
تورك‌لەرى آراسىدا بولەردەن: گەۋشەمەك، گەۋشەتمەك،
گەۋشەك كەبى سوزلەر باردر.
كەرتمەك: بر آز كيسمەك، يونماق، بر آز تەراشلاماق. لوغاتى
چىغاتايدا بو تەلەردان حساب ئالغتاسى ماغناسىدا «كەرتىك»
كەرتىلگەن سوزلەرى كورسەتىلەدر. بوكون بزدە «كەرتى
باغ»، «تاۋوندان بر كەرتى» سوزلەرى بولغانى كەبى
كەرتمەك سوزى ھەم بار.
گوۋەر: نەكەببورلى كشى.
گوكشين: گوكچيل يارم كوك.
كيلبين: كيلەبين، كيبين. ديوانى لوغاتدا، قوتادغو بيليك بيلەن
ميبەتتول — ھەقايقدا بونىڭ (كيسلەبين، كيبكەبين) ئيكى
شەكلىگە ھەم كوب ئوچراماق مومكىندر.
18 نچى عصرلەردە يازىلغان تاتارچە ئاسماعيل
آغا سەياحەت نامەسى» دە ھەم بو سوزنىڭ «گزەن
گەزين» شەكلى باردر.
كەلك: كيك، كبنە، «توچلك» كيكليك كشى. كبنە ھەم ئنتيقام
ئيگەسى ديە كلر.
كوڭ: مەقام، نەغمە، كوى. ناۋايى بونى نەغمە ئورنىدا ئشلەتەدر:
يىغلاڭ ئى شەمعۇ سوراحى‌كى ئولەرىمنى بىلىب
موتريبى نەۋحەسەرا نەۋحە كوكين چالدى يەنە.
بو سوزدەن فيعل شەكللەرى ھەم ياسالار ئيكەن.
مير حەيدەر‌دەن:
تورلە سوروديغى توزوك برلە تووز
ياخشى آيالغو بيلە كوكلە قوبوز.
فكرمچە بو: بزدەكى «كوى» سوزينىڭ خوددى
ئوزيدر. «كوى» سوزيدەن ھەم فيعللەر ياسالادر. «كوي
ھەم» كويلەمەك...

www.ziyouz.com kutubxonasi

گۈيۈرمەك: كۆيدۈرمەك.
ئېسلىنمەك: كېت + يا + لا + مەك. كوز ئوزىدەن كېتىلمەك.
گوكمەك: كوزلەنمەك، ئوتتەزىر بولماق. موتتەزىر بولماق ھەم ساقلاماق مەعنالارىدا «كوزەرمەك» ھەم باردۇر. بو يەرنىڭ بوگۈن «كۆتمەك» دىگەنىمىز سوزنىڭ ئەسلىدۇر.

ي

يالراغ: خورسەت. يارارلىق ۋاقت مەعناسىدا «يارارماق»دان ئالىنغان بولسا كېرەك.
يىما: «بەنەنىڭ ئىككىنچى بىر شەكلى.
يونچىغ: يامان حالغا توشكەن، كوچسىزلىك، توبەنلىككە دوچرەگەن كىشىلەر. بوندەن «يونچىماق» يونچىدى كەبى فىئللەر ھەم بار.
يانچىماق: يانچماق، چاپىشماق.
يالىگوق: ئادەم، ئىنسان. بونىڭ يالاڭاچ سوزىدەن ئالىنغانىنى مەحمود كاشغەرى سوزلەيدۇر.
يالۇلاق: شوم، ئاخلاقسىز.
يوشۇلماق: غايىب چىقماق. يوشۇلماق: ئاقىب نوكمەك. بو سوزنىڭ فارسىچا «جوش - جوشىدەن» بىلەن موناسەبەتى بار.
يالتىم: يالىم. يابىماقدان ئالىنغان ئىسم. توشمەك مەعناسىدا.
يېىن: قويە، بوگۈن بىزدە «ئىن» دىيەلەدۇر.
يوتوزمەك: يوكلەمەك.
يومۇتماق: جەمع ئېتمەك يىغماق، «كوز يوممىاق» داغى «يوماق» سوزىدە جەمع ئېتمەك مەعناسى باردۇر. بو «يومۇتماق» ھەم شو تامىرداندۇر. «يومروق» ھەم شوندەندۇر. ديوان لوغاتدا مەھمىسى مەعناسىدا «يومغى» سوزى ھەم بار. ھەركە شو تامىردانىدۇر.
ياقشماق: ياقىنلاشماق دىمەكەدۇر (ياق، ياقن، ياقىلاشماق، ياقىنلاشماق، ياقا) سوزلەرى بونىڭ بىلەن تامىرداشدۇر.

www.ziyouz.com kutubxonasi

يەنىكە: ئەرەبچە يەنناقۇننىڭ، پارسىچا چەمەت ئادەملەر ئاتالغان

بىتى مولىھور، دىۋان لوغاتتا كۆرە شۇكە مەشھۇر يەمە-

ئىسمىيا ئىكەن. شۇ ھالدا بۇنىڭ ئەسلى يېتى ئەكە

بولادۇر.

يىراماق: يىراقلاشماق.

يولاق: چەشمە. بۇگۈن بولاق دېيىلەدۇر.

يولا: چىراغ. موقەددىمەتول ئەدەبگە كۆرە بۇنىڭ ئەسلى

چولادۇر.

بىتدى

Адабий-бадиий нашр

Фитрат

Энг эски турк адабиёти намуналари

Нашриёт муҳаррири: Маҳкам Маҳмудов
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев
Мусаҳҳиҳа: Камола Болтабоева

«MUMTOZ SO'Z»
масъулияти чекланган жамияти нашриёти
Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-60-33

Босишга рухсат этилди 25.11.2008.
Қоғоз ўлчами 84x108 1/32. Шартли босма табоғи 16.
Нашриёт-ҳисоб табоғи 20. Адади 500.
Буюртма 05/08. Баҳоси шартнома асосида.

"MUMTOZ SO'Z"
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида оригинал макет тайёрланди.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.

www.ziyouz.com kutubxonasi